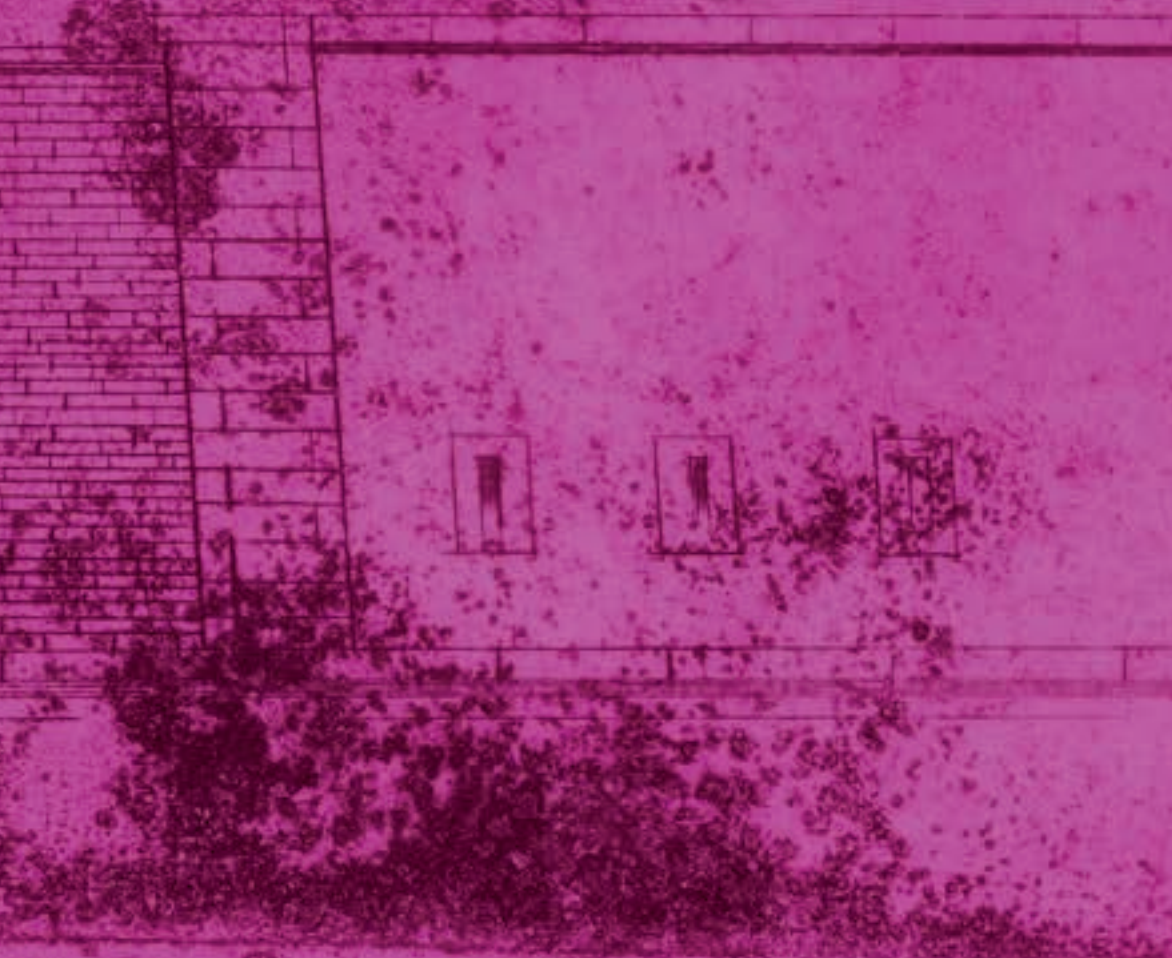

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

43

2015

MALÍŘ A VÁLEČNÝ ZAJATEC M. P. MARZUVANOV (1889–1962)

Na výstavě ke stému výročí vypuknutí první světové války (Reflexe Velké války, Památník Terezín 1. 10. 2014 až 31. 12. 2014) byly vystaveny také čtyři portréty ruských válečných zajatců, které Památník Terezín získal v roce 1971 spolu s částí pozůstalosti MUDr. Vladislava Kurky (1876–1943), jenž byl v letech 1917–1918 lékařem v terezínském zajateckém táboře. Jako jejich autor byl uváděn ruský zajatec M. Morzovanov.

Pro identifikaci tohoto malíře byla klíčová zmínka v jednom z Kurkových dopisů, že „není ruské národnosti, nýbrž je to Řek z Eupatorie na Krymu“. Z evidenční karty zajatce, z databáze informací o ruském umění v zahraničí a z některých dalších pramenů bylo zjištěno, že autor vystavených portrétů se narodil v roce 1889 v Jevpatorii a správná podoba jeho jména je Michail Petrovič Marzuvanov. Umělecké vzdělání získal v Sankt-Petěrburgu v Kresliářské škole Společnosti pro povzbuzení umění, kde studoval ve třídě akademika Nikolaje Petroviče Chimony (1864 až 1929), s nimž se spřátelil.

Po studiích se Marzuvanov asi vrátil do Jevpatorie, protože při ruské mobilizaci vyhlášené na konci července 1914 odjel s krymským Feodosijským 134. pěším plukem na haličskou frontu, kde ale už v září téhož roku padl do rakousko-uherského zajetí.

M. P. Marzuanov: Portrét zajatce – bolševik Finkel, 1917

M. P. Marzuanov: Postava zajatce, asi 1918

M. P. Marzuanov: Portrét zajatce – tovarišč „Pomilujnas“, 1917

M. P. Marzuvanov: Autoportrét, 1917–1918

TEREZIŇSKĚ LISTY 43

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terežín, 2015

ISBN 978-80-87242-27-8

OBSAH

V prvním sledu. Kariéra velitele nacistických policejních jednotek

Waltera Stahleckera

Petr Kaňák (MV ČR), Jan Vajskebr (ÚSTR)

(7)

Zpráva o transportu An z Terezína do varšavského ghetta

Tomáš Fedorovič (PT)

(38)

Antisemitismus a česká média v počátečním období protektorátu

Petr Bednařík (FSV UK), Jan Cebe (FSV UK)

(50)

Léčili za hranicemi možností – příběh Zdenky a Miloše Nedvědových

Jana Havlínová (PT)

(65)

Brigádní generál Karel Štěpánský

Ivo Pejčoch (VHÚ)

(90)

Nerealizované projekty na modernizaci pevnosti Terezín v 19. století

Ivan Fuksa (UJEP)

(106)

Zprávy, recenze, literatura

Lubor Lacina (SM); Jan Špringl (PT); Jana Havlínová (PT)

(124)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terezín v roce 2014

(152)

Terezínská bibliografie v roce 2014

(160)

V PRVNÍM SLEDU

Kariéra velitele nacistických policejních jednotek Waltera Stahleckera

Petr Kaňák, Ministerstvo vnitra ČR

Jan Vajskebr, Ústav pro studium totalitních režimů

Se vznikem policejní věznice v terezínské Malé pevnosti bezprostředně souvisí postava tehdejšího velitele bezpečnostní policie a bezpečnostní služby u říšského protektora Waltera Stahleckera. Tohoto muže lze považovat za jednoho z čelních představitelů nacistického represivního aparátu. V následující studii si klademe za cíl zmapovat jeho životní osudy a nastínit nejzávažnější zločiny, kterých se dopustil ve jménu nacistického režimu.

Franz Walter Stahlecker¹⁾ se narodil 10. října 1900 v obci Sternenfels u Maulbronnu ve Württembersku.²⁾ Jeho otec krátce působil jako evangelický farář, posléze se však rozhodl pro učitelské povolání. V průběhu let se stal ředitelem dívčí reálné školy ve slavném univerzitním městě Tübingenu, kam se celá rodina přestěhovala. Podobně jako o pouhé tři dny starší Heinrich Himmler pocházel Stahlecker z rodiny pedagoga. Jeho náhled na svět nejprve formovalo domácí prostředí, rodina Stahleckerových byla konzervativního ražení a vyznávala věrnost vládnoucí monarchii. Značný vliv na něj mělo i dospívání v období první světové války. Stahlecker po maturitě na gymnáziu v Tübingenu v září 1918 narukoval ke 122. württemberskému záložnímu pěšímu pluku a údajně směřoval ke kariéře důstojníka z povolání. Stačil ještě zahájit vojenský výcvik, ovšem bojové nasazení na frontě jej vzhledem k vývoji válečné situace minulo. Místo něj se dostavil prožitek z poválečného kolapsu císařského Německa.³⁾

Po vyhlášení příměří v listopadu 1918 byl Stahlecker demobilizován, navrátil se k civilnímu životu a zapsal se ke studiu práv na univerzitě v domovském Tübingenu. Jeho úvodní roky studií probíhaly v neklidných poválečných dobách, což mělo vliv i na univerzitní sféru. V Tübingenu vytvořili studenti, kteří prošli vojenským výcvikem, tzv. studentský prapor (*Tübinger Studentenbataillon*). Stalo se tak na žádost württemberského ministra školství, který po dohodě s armád-

Walter Stahlecker (archiv Jaroslava Čvančary)

ními důstojníky sestavil útvar na „ochranu republiky“ proti levicovým ozbrojeným skupinám.⁴⁾ Stahlecker vstoupil do řad tohoto praporu v jarních měsících roku 1919, a to ještě před svým faktickým nástupem na tübingsenskou univerzitu. Nejznámější bojové vystoupení praporu představoval zásah proti Bavorské republice rad, ovšem této akce se Stahlecker nezúčastnil. Studentský prapor se posléze zapojil do bojů se socialisty v Porúří v průběhu tzv. Kappova puče v březnu 1920. Poté byl na základě podmínek versailleské mírové smlouvy rozpuštěn. V oficiálním životopisu Stahlecker uváděl, že údajně vykonával funkce velitele roty a spojky u štábu praporu. Po rozpuštění studentské jednotky přešel do řad policejních jednotek (tzv. *Polizeihundertschaft Esslingen*), avšak i tato jednotka na základě tlaku spojeneckých kontrolních orgánů zanikla.⁵⁾

Studiu práv se začal Stahlecker naplno věnovat až od letního semestru 1920. Sympatie k pravicovým a nacionalistickým organizacím jej neopustily. Vstoupil do studentského sdružení *Liechtenstein*, jehož členy bylo v době studií několik příslušníků rodiny Stahleckerových, a se svými spolubojovníky z řad studentského praporu se stal členem soukromé ozbrojené formace *Organisation Escherich* a posléze tajné skupiny *Organisation Consul*.⁶⁾ Tyto paramilitární a teroristické skupiny měly vazbu na rodící se NSDAP, kam Stahlecker prokazatelně vstoupil v roce 1923. Jeho příklon k německé radikální pravici na počátku 20. let byl výrazný. Příslušel rovněž k nacionalistickým spolkům *Wiking-Bund*, Všeněmeckému svazu (*Alldeutscher Verband*) a k ultranacionalistické a antisemitské formaci *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund*.

Stahlecker v řadách těchto organizací nijak nevynikal. Patrně z tohoto důvodu začal v pozdějších letech budovat svou vlastní politickou legendu, která měla zvýraznit jeho podíl na činnosti radikální pravice. Nezřídka uváděl fakta, jejichž pravdivost se ne vždy podařilo prokázat. Nejzávažnější tvrzení představovalo údajné členství v NSDAP od roku 1921, což by jej řadilo k nejstarším ze „starých bojovníků“ této strany ve Württembersku. Vydával se také za autora a vydavatele stranického tisku, avšak k tomu nikdy neuvedl žádné bližší údaje.⁷⁾

Stahleckerovo členství v NSDAP vzalo za své spolu se zákazem strany po pokusu o převrat v Bavorsku v listopadu 1923. Ačkoli byl do té doby velmi aktivní, stáhl se zcela z politického života, začal se věnovat studiu a budování své pracovní kariéry. Členství v NSDAP po jejím opětovném povolení již neobnovil a do žádné politické strany nevstoupil. V roce 1924 složil s průměrným výsledkem první státní zkoušku a o čtyři roky později studium práv úspěšně zakončil. Poté, co byl rok zaměstnán jako justiční čekatel, nastoupil jako právník v samosprávných institucích. V roce 1930 Stahlecker dosáhl prvního vedoucího místa ve své kariéře, když byl jmenován do čela pracovního úřadu ve městečku Nagold. V tomto poměrně slušném společenském postavení roku 1932 založil rodinu, kdy pojal za manželku Luise-Gabriele von Gültlingen pocházející v té době z již nevýznamného švábského šlechtického rodu. V témže roce měl pracovně znovu povýšit, když měl být přeřazen přímo do zemského pracovního úřadu *Südwestdeutschland*, kde byl pověřen organizací tzv. dobrovolné pracovní služby.⁸⁾

Poté, co v Německu uchopili moc nacisté, nastal ve Stahleckerově životě obrat, který jej přivedl do řad bezpečnostního aparátu. Nejprve se urychleně navrátil do NSDAP, kde získal členské číslo 3 219 015. To jej ovšem řadilo do pejorativně nahlížené skupiny „březnových padlých“, tedy osob, které vstoupily do NSDAP z kariéristických důvodů až na jaře 1933. To považoval Stahlecker jako dlouholetý přívrženec krajní pravice za křivdu a zahájil sérii kroků, které měly dokázat, že si již v roce 1932 požádal o obnovu členství ve straně. Odvolával se přitom na své údajné zásluhy o rozvoj nacistického hnutí. Pomocí konexí ve vedení württemberské NSDAP získal Stahlecker členství v NSDAP se zpětnou účinností od května 1932. To mu přineslo udělení mnohem „výhodnějšího“ členského čísla 1 069 130, což ovšem vzbudilo značný rozruch a odpor.⁹⁾

Tento zdánlivě banální spor o otázku členství v nacistické straně byl součástí mnohem vyšší mocenské hry, v níž hrál Stahlecker důležitou roli. Jeho kontakty s místními nacistickými špičkami v letech před „uchopením moci“ totiž velmi pravděpodobně existovaly. Jen tak si lze vysvětlit, že württemberský místodržící Wilhelm Murr mu nejen zajistil lepší pozici v NSDAP, ale také jej jmenoval v květnu 1933 zástupcem velitele politické policie ve Stuttgartu.¹⁰⁾ Zde se Stahlecker seznámil s Reinhardem Heydrichem.¹¹⁾ O vedení bezpečnostních složek ve Württembersku se v následujících měsících střetli místodržící Murr a zemský premiér Christian Mergenthaler. Stahlecker měl se svým nadřízeným Hermanem Mattheissem velmi napjaté vztahy, jež se přenášely do sporu obou místních prominentů.¹²⁾ Na podzim 1933 proto Murr přemístil Stahleckera do Berlína jako zástupce Württemberska u říšských úřadů.

Do zápasu o převzetí politické policie na jihozápadě Německa se mezitím zapojil Heinrich Himmler, který ovládl bezpečnostní složky v sousedním Bavorsku. Himmler se na základě dobrých vztahů s Murrem stal komandérem (*Kommandeur*) politické policie ve Württembersku. I on se zasazoval o to, aby vedení zdejší tajné politické policie převzal Walter Stahlecker,¹³⁾ což Murr 14. května 1934 realizoval.¹⁴⁾ Krátce poté byl odvolaný Mattheiss zavražděn během „noci dlouhých nožů“.¹⁵⁾ Zdali měl Stahlecker na těchto událostech podíl, není z dochovaných pramenů známo. Je však doloženo, že jej Murr na konci července v dopise centrále NSDAP v Mnichově za jednání v době „noci dlouhých nožů“ ocenil pochvalnou poznámkou.¹⁶⁾

Po dramatických okolnostech spojených se jmenováním se Stahlecker ujal vedení württemberského zemského úřadu politické policie (*Württembergisches Politisches Landespolizeiamt*). Nadřízenou složkou mu bylo zemské ministerstvo vnitra, kam přináležel jako tzv. hlavní zpravodaj pro politickou policii (*Hauptberichterstatte für Politische Polizei*). K dispozici měl na 110 policejních úředníků a pomocných sil.¹⁷⁾ Po obnovení všeobecné branné povinnosti v Německu se Stahlecker věnoval i kariéře záložního důstojníka Wehrmachtu. Po absolvování několika kurzů a cvičení dosáhl jako tankista hodnosti poručíka v záloze.¹⁸⁾ Jednu z prvních otázek, kterou řešil Stahlecker na počátku své dráhy u politické policie, představoval spor württemberské zemské evangelické církve s ústřední

Německou evangelickou církví. Spor se vyostřil v létě 1934 poté, co zástupci zemské církve odmítli povinné sloučení s říšskou církví. Politická policie opoziční církevní hodnostáře sledovala a obezřetně monitorovala shromáždění jejich příznivců. Při srovnání pozdějších let Stahleckerovy policejní kariéry je zajímavé, že se na podzim 1934 osobně vyjádřil proti tvrdému postupu v církevní otázce, neboť „kulturní boj nelze vyhrát pomocí obušků“.¹⁹⁾ Během dvou let se Stahleckerovo postavení výrazně změnilo. V průběhu roku 1936 došlo po Himmlerově jmenování velitelem k definitivnímu sjednocení tajné státní policie v Prusku s politickou policií ostatních německých zemí.²⁰⁾ Stahlecker se od října 1936 stal příslušníkem centrálně řízeného gestapa a velitelem stuttgartské Staatspolizei-leitstelle, řídicí úřadovny tajné státní policie. V den výročí uchopení moci nacisty v Německu 30. ledna 1937 byl povýšen do hodnosti SS-Sturmbannführera a počátkem dubna 1937 se stal říšským zaměstnancem.

V rámci převratných změn v celé tajné státní policii došlo i na kroky, které se týkaly osobně Waltera Stahleckera. Po třech letech působení v rodném Württembersku byl přeložen do nového působiště. V květnu 1937 se stal vedoucím řídicí úřadovny tajné státní policie ve Vratislavi (Breslau). Průmyslové Slezsko a jeho metropole představovaly důležitou část „Třetí říše“. Šlo jistě o ocenění jeho dosavadní činnosti, neboť do nové funkce jej navrhl sám Heydrich. Ke Stahleckerovu působení ve Vratislavi ovšem postrádáme jakékoli bližší údaje,²¹⁾ přestože jeho kariéra zde akcelerovala, neboť v den Hitlerových narozenin 20. dubna 1938 byl povýšen do hodnosti SS-Obersturmbannführera a krátce poté 15. května 1938 na SS-Standartenführera.

Když se přesunul na území obsazeného Rakouska, bylo zřejmé, že je již počítán mezi důležité a schopné velitele. Není sice zatím známo, zda se podílel již na příjezdu prvních skupin bezpečnostní policie a Sicherheitsdienstu (SD) v průběhu anšlusu. Jeho působení v Rakousku můžeme s jistotou sledovat až od léta 1938, neboť se pravděpodobně od 1. července stal inspektorem bezpečnostní policie (*Inspekteur der Sicherheitspolizei*) ve Vídni.²²⁾ V této důležité funkci, která zahrnovala řízení činnosti tajné státní policie i bezpečnostní služby, nahradil samotného velitele gestapa Heinricha Müllera.²³⁾ Jeho nadřízeným se na podzim 1938 stal v roli vyššího velitele SS a policie další Himmlerův exponent, rakouský nacist dr. Ernst Kaltenbrunner.

Záhy po příchodu do Vídně zasáhl Walter Stahlecker do vytváření nového politického uspořádání v připojeném Rakousku. Z Heydrichova popudu měl dosáhnout zrušení připravované dohody o modu vivendi státu (tj. nacistů) s katolickou církví. Na pokyn Martina Bormanna a Heydricha jednal Stahlecker na konci července 1938 s komisařem pro znovusjednocení Rakouska s Německou říší Josefem Bürckelem, aby mu objasnil „pravé záměry“ vedení katolické církve. Bürckela se mu nepodařilo přesvědčit k tomu, aby vyjednávání ukončil. SD následně vypracoval negativní stanovisko proti uzavření dohody s církví a sledoval komunikaci církevních hodnostářů. Přispěl tím k rozchodu obou jednacích stran v září 1938.²⁴⁾

Mimořádně důležitou oblast, jež spadala pod Stahleckerův dohled, představovala protizidovská opatření. Po *anšlusu* se na nacisty ovládaném území ocitla rozsáhlá rakouská, především vídeňská židovská komunita. Území Rakouska se stalo místem, kde se gestapo a SD snažily vyzkoušet v praxi razantnější metody perzekuce a dosáhnout výsadního postavení v protizidovské politice. V té době představovalo hlavní cíl nacistické protizidovské politiky nucené vystěhování do zahraničí. Tato politika měla být nyní „vylepšena“ o vytvoření organizace sloužící k systematicky řízenému transferu osob židovského původu. Duchovním otcem opatření na rakouském území byla berlínská centrála SD a její referát II-112. Po Heydrichově souhlasu a řadě složitých jednání vznikla ve Vídni 22. srpna 1938 Ústředna pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*), v jejímž čele stál formálně komisař Bürckel. V praxi však tento úřad vedl Stahlecker, resp. do té doby prakticky neznámý příslušník SD Adolf Eichmann.²⁵⁾

Stahlecker zajistil pro ústřednu schválení plánu činnosti, jehož přípravu měl na starosti právě Eichmann, snažící se proces vystěhovalectví zracionalizovat a zrychlit. Se Stahleckerovým souhlasem vybudoval z řad zatčených funkcionářů židovských náboženských obcí organizaci pracující ve prospěch SD. Stahlecker u Bürckela vyjednal řadu opatření sloužících k tomu, aby civilní úřady Eichmannovy záměry respektovaly.²⁶⁾ Stahlecker se stal vedle toho také formálně nejvyšším představeným tzv. Akce Gildemeester (*Aktion Gildemeester*), která podporovala vystěhování asimilované části židovské komunity.²⁷⁾ Ústředna pro židovské vystěhovalectví totiž organizovala pouze vystěhování členů židovské náboženské obce. Eichmann nakonec činnost obou vystěhovaleckých organizací na podzim 1938 formálně spojil. Smyslem obou akcí bylo finančně zajistit nucenou emigraci všech, tedy i nemajetných osob. Získané prostředky pocházely ze systematického vykořisťování finančně zajištěných Židů. Nepřekvapí, že díky „symbióze“ při organizování nuceného vystěhování se Stahlecker s Eichmannem stali osobními přáteli. Spojovala je nacistická ideologie, jejíž základní principy jim připadaly zcela přirozené. Jen tak lze vysvětlit, že ještě v izraelském vězení Eichmann hodnotil Stahleckera jako uznalého člověka, jenž podle jeho názoru „nebyl zatížen nenávistí a šovinismem.“²⁸⁾

Anšlusem Rakouska nebyly expanzivní choutky nacistického Německa zdaleka uspokojeny a na řadu se nyní dostalo Československo. Stahlecker při jeho likvidaci sehrál důležitou roli na poli zpravodajských a represivních opatření. Pravděpodobně již krátce po anšlusu se začal zabývat sledováním politického dění na Slovensku.²⁹⁾ Hlavní téma československo-německých vztahů ale představovala na jaře a v létě 1938 otázka německé menšiny, kterou nacisté cíleně zneužívali k nátlaku na pražskou vládu a pro přípravu vojenského útoku. Po uzavření mnichovské dohody stanul Stahlecker v čele vídeňské operační skupiny (Einsatzgruppe II Wien/ EG II), jejímž úkolem bylo podílet se na zajištění území jihovýchodních Čech a jižní Moravy. Stahleckerova operační skupina byla oproti drážďanské EG vedené Heinzem Jostem početně výrazně menší. Její sou-

části, operační oddíly Freistadt-Regen a Mistelbach, měly za úkol obsadit Český Krumlov, Nýrsko, Znojmo a Novou Bystřici. O tom, jak konkrétně se Stahlecker podílel na průběhu okupace československého pohraničí, dostupné prameny bohužel zatím mlčí.³⁰⁾

Záhy po návratu do Vídně Stahlecker zesílil sledování politického vývoje na Slovensku. Rostoucí snahy nacionalistů z HSES o samostatnost se chopili nacisté jako prostředku ke konečnému rozbití zmrzačeného Československa. Vídeň se vzhledem ke své poloze v bezprostřední blízkosti Bratislavy stala během podzimu 1938 a jara 1939 centrem diplomatických i zpravodajských aktivit. Jak bylo pro fungování nacistického aparátu typické, součástí civilní správy, diplomatické služby i bezpečnostních složek vzájemně soupeřily o to, kdo získá rozhodující roli. Jako vídeňský inspektor bezpečnostní policie organizoval Stahlecker zpravodajské operace, k nimž využíval své podřízené články SD. Heydrich jej v průběhu norimberského sjezdu NSDAP v září 1938 pověřil zodpovědností za sledování slovenské politické scény.³¹⁾ V rámci SD tým ale vznikla kompetenční rozepře. Stahlecker prakticky celý podzim vedl spor s úřadem SD-Abwehr o způsob, jakým bude zpravodajská činnost na Slovensku řízena a koordinována. Vzhledem k tomu, že byl Heydrichem osobně pověřen, chtěl získané zprávy předávat pouze vedení Hlavního úřadu SD. Náčelník HA SD Heinz Jost vrátil Stahleckerovi jeho výtky s tím, že poukazoval na neprofesionální jednání jeho „špiónů“ na Slovensku, kteří se ani netajili svojí příslušností ke gestapu.³²⁾

Zprávy SD zpočátku pokrývaly prostředí německé menšiny na Slovensku, kde nacistické zájmy reprezentovala *Karpatendeutsche Partei*. Posléze pronikla SD do řad HSES a tím i do slovenské zemské vlády. Stahlecker se na zpravodajských operacích osobně podílel a zajížděl do Bratislavy jednat s luďáckými radikály. Prokazoval, stejně jako v řadě případů později, vlastní nasazení při řešení svěřených úkolů tak, jak to odpovídalo Heydrichovým představám o práci vedoucích funkcionářů bezpečnostního aparátu. Kromě toho byli z Vídně na Slovensko vysláni dva příslušníci SD pod krytím žurnalistů pracujících pro ústřední nacistický deník *Völkischer Beobachter*. Jeden z nich, Laurenz Karbus, byl určen jako poradce v rámci vznikající Hlinkovy gardy. Tímto způsobem se mu podařilo získat přístup k informacím o dění v HSES a jejím radikálním i umírněném křídle. Stahleckerovy operace na Slovensku nebyly bez chyb a projevovala se na nich nezkušenost při práci v zahraničí. V centru zájmu vídeňské SD stáli radikálové ve vedení HG, Karol Sidor a Karol Murgaš, což se ukázalo pro futuro jako chybné. Jejich politický vliv a zájem na vyhlášení samostatnosti Slovenska nebyly tak zásadní, jak Stahleckerovi zpravodajci předpokládali. Sázka na „gardisty“ vycházela i z faktu, že vedoucí osobnost slovenského politického života Josef Tiso byl jako katolický kněz pro vídeňskou SD z ideologických důvodů nepřijatelný.³³⁾

V rozhodujících dnech před vyhlášením slovenské samostatnosti se Stahlecker stal na Heydrichův rozkaz velitelem „smíšené“ expozitury SD v Petržalce. Pod jeho velením zde měl specialista na zahraniční sabotážní akce Alfred Naujocks připravit nálože k německým objektům na území Bratislavy a jejich exploze měly

zavdat příčinu k německému vojenskému vpádu. Tato opatření ovšem již nebyla potřebná. Při zpravodajské a politické práci na Slovensku se totiž prosadili Jostovi lidé, a to zejména díky vazbě na vídeňskou expozituru ministerstva zahraničí a lepšímu výběru zpravodajských zdrojů. Volba Sidora k prosazení slovenské samostatnosti nevyšla na rozdíl od zahraniční rozvědkou SD osloveného Tisa. To ovšem nemělo vliv na fakt, že byl Stahlecker zařazen mezi dvacet jedna příslušníků Sicherheitsdienstu, kteří byli slovenskou vládou navrženi k vyznamenání za zásluhu při vytváření samostatného státu.³⁴⁾

Stahlecker se po dokončení akcí SD na Slovensku opět ocitl na Moravě. Jakmile přikročil Hitler k úplné likvidaci „Rest-Tschechei“, bezpečnostní složky pronikly do českého vnitrozemí v patách vojenských jednotek. Opět došlo k vytvoření dvou operačních skupin. V čele *Einsatzgruppe II Mähren* stanul Stahlecker, jehož štáb se usídlil v moravské metropoli Brně. Nejprve krátce působil v budově policejního ředitelství, odkud se později přestěhoval do Mozartovy ulice č. 3.³⁵⁾ I na Moravě došlo k zatýkání skutečných a potencionálních odpůrců nacistického Německa. Na rozdíl od operační skupiny Böhmen nejsou ovšem dochována hlášení o počtu zatčených. I v tomto případě tak výsledky Stahleckerova působení zůstávají skryty a pohybují se v úrovni odhadů od tisíců³⁶⁾ po desítky osob.³⁷⁾ Příslušníci operační skupiny II Mähren se objevili i na západním Slovensku v rámci „operace Bismarck“, tj. na území, kde později vznikla tzv. ochranná zóna.³⁸⁾

Po třech měsících pobytu v Brně přesídlil Stahlecker do Prahy, kde převzal funkci velitele bezpečnostní policie od svého předchůdce SS-Standartenführera Otto Rasche. Jeho úkol představovalo dotvoření stálé struktury bezpečnostní policie a bezpečnostní služby na území Protektorátu Čechy a Morava. Během léta 1939 byla organizace bezpečnostní policie dokončena, přičemž pod Stahleckerovo velení spadaly dvě úřadovny (později řídicí úřadovny) v Praze a Brně. Tyto služebny řídily činnost gestapa a podléhala jim síť venkovních služeben a pohraničních komisariátů. Vedle nich byla vytvořena organizační struktura kriminální policie, již řídila řídicí úřadovna v Praze. S určitým zpožděním vznikala zpravodajská síť SD, jejímž úkolem bylo podávat informace nejen o odbojovém hnutí, ale i o politickém, hospodářském a kulturním vývoji v protektorátu.³⁹⁾

Stahlecker představoval muže tvrdé ruky, jenž měl svěřený úkol zvládnout a zajistit „udržení pořádku“ na obsazeném území. Lze s jistotou konstatovat, že jeho dosavadní „výkony“ byly pro Heydricha jako náčelníka bezpečnostní policie zárukou, že pro dohled nad protektorátem vybral jednoho ze svých nejlepších mužů. Po krátkém působení Rasche to byl právě Stahlecker, kdo v praxi předvedl Čechům tvrdost a bezohlednost nacistického potlačovacího aparátu. Není proto divu, že oba dva protagonisté byli už 1. května 1939 povýšeni do vysoké hodnosti SS-Oberführer.

V protektorátu se v průběhu léta 1939 objevily zárodky odbojového hnutí. Začaly se profilovat civilní i vojenské ústřední struktury demokratického odboje představované organizacemi Politické ústředí, Petiční výbor „Věrní zůstaneme“ a Obrana národa a dalšími menšími skupinami. Samostatně, i když nikoli bez

kontaktů na demokratický odboj, se rozvíjely komunistické rezistenční organizace. Vznikly první ilegální časopisy v čele s nejrozšířenějším periodikem *V boj*. Cílem odboje se stalo obnovení státní suverenity Československa, mj. pomocí ozbrojené akce, pro kterou se mu ovšem zoufale nedostávalo výzbroje a vybavení. Důležitou formu rezistence proto představovaly také zpravodajské akce, budování spojení se vznikajícími exilovými organizacemi a transfer vojáků do zahraničí pro potřeby exilové armády.⁴⁰⁾ O velký rozruch se v létě 1939 postarala také individuální akce Jana Smudka, kterému se podařilo uprchnout před nacisty do zahraničí.⁴¹⁾

Československé odbojové hnutí dostalo v podobě gestapa a SD zkušeného a tvrdého protivníka a Stahleckerovi podřízení se záhy dostali na stopu prvních ilegálních skupin. Gestapo poprvé významně uspělo na konci srpna 1939, když odhalilo odbojové skupiny okolo vedoucího tiskového odboru předsednictva vlády Zdeňka Schmoranze, jejíž jádro tvořili bývalí důstojníci československé armády. Skupinu gestapo sledovalo od konce června 1939 a zjistilo při tom, že se zabývala sběrem informací, které pak předávala do zahraničí. Nejpodstatnější výsledek celé kauzy představovalo odhalení osobního angažmá premiéra Aloise Eliáše v odbojové činnosti a jeho napojení na československý exil.⁴²⁾

I v protektorátu sehrál Stahlecker klíčovou roli v počáteční fázi „řešení židovské otázky“. Původně to mělo být dle Hitlerova názoru ponecháno v kompetenci protektorátní vlády, neboť prioritu nacistů představovala expropriace a vysídlení židovské menšiny z Německa a Rakouska. Protektorátní vláda ostatně projevila velmi záhy, spolu s částí hospodářských kruhů, zájem o arizační opatření. To vedlo okupační úřady k rychlé reakci, jež měla zajistit, aby německý podíl na majetkovém zisku nebyl dotčen. Ve druhé polovině června vydal říšský protektor Konstantin von Neurath nařízení o židovském majetku a rozběhla se opatření k vybudování instituce řídicí vystěhování Židů způsobem využitým na území Rakouska. Vedle Úřadu říšského protektora se na těchto opatřeních významně podílely místní služebny Sipa a SD. Ústřednu pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*) zřídil říšský protektor 15. července 1939, přičemž do jejího čela postavil Stahleckera s odůvodněním, že za stejnou problematiku na území říše byl zodpovědný jeho nadřízený Heydrich. Zrodu ústředny se Stahlecker podobně jako ve Vídni důkladně věnoval. Krátce po jejím vzniku vedl 19. července 1939 v Petschkově paláci koordinační poradu se zástupci protektorátních úřadů. Na konci téhož měsíce dokonce pozval příslušné úředníky do Vídně na „exkurzi“. Následně povolal do Prahy část tamějších příslušníků SD, a proto se v Praze v létě 1939 opět objevil Adolf Eichmann, aby zahájil proces nuceného vystěhovalectví spojeného s expropriací. Eichmann byl až do okamžiku povolání do RSHA v září 1939 faktickým vedoucím ústředny.⁴³⁾ Systém vystěhovalectví z protektorátu byl postaven na nucené koncentraci židovského obyvatelstva v Praze, následném prodeji jeho majetku a odjezdu do zahraničí. Od 15. března 1939 do roku 1943 vycestovalo 26 tisíc osob a bylo vydáno 17 tisíc cestovních pasů. Možnosti vycestovat se s postupujícím průběhem války tenčily

a na zbývající z protektorátních Židů čekal již krutý osud ve vyhlazovacích táborech.⁴⁴⁾ Ústředna zůstala v provozu i po Stahleckerově odchodu z protektorátu, kdy zodpovědnost za její chod přešla na jeho následovníka ve funkci BdS Horsta Böhmeho.

Na sklonku léta a na podzim 1939 byla Stahleckerova činnost ještě hektičtější, přičemž souvisela se zostřením bezpečnostních opatření na celém území říše.⁴⁵⁾ Nacistické Německo se chystalo k další ozbrojené agresi a pro konflikt s Polskem tvořil protektorát důležitý nástupní prostor německé 14. armády. Okupační aparát se obával případného povstání českého obyvatelstva a připravoval řadu protipatření. Pravomoc civilních bezpečnostních složek byla posílena zvláštním „nařízením o výstavbě správy a o německé bezpečnostní policii v Protektorátu Čechy a Morava“. Nařízení vstoupilo v platnost právě 1. září 1939 a dalo říšskému protektorovi von Neurathovi a HSSPF Frankovi možnost činit rozsáhlá opatření při zajištění „bezpečnosti a pořádku“, přičemž jim zároveň bylo povoleno překračovat svěřené pravomoci.⁴⁶⁾

Současně se zahájením útoku na Polsko provedlo gestapo v protektorátu novou plošnou zatýkácí akci. Probíhala na základě údajů z tzv. kartotéky A, kde se shromažďovaly údaje o potenciálních nepřátelích. Akci, která je v literatuře označována jako „akce Albrecht I.“,⁴⁷⁾ mířila do jiného prostředí než opatření provedená operačními skupinami bezprostředně po okupaci Československa.⁴⁸⁾ Nyní byli preventivně internováni představitelé českého veřejného života, především politici, umělci, novináři, vědci, legionáři či duchovní.⁴⁹⁾

Stahlecker akci osobně řídil a pravidelně o jejím průběhu informoval říšského protektora. Rozsáhlá perzekuce elity české společnosti ale vyvolala vlnu žádostí zasílaných prezidentu Háchovi s prosbou o intervenci za jejich propuštění. Hácha se pak s nimi obracel na K. von Neuratha, který patrně zaskočen počtem žádostí o propuštění, vyjádřil Stahleckerovi svou nevoli vůči rozsahu represálií. Sdílel mu při tom také obavu ze zahraničněpolitických komplikací, zejména v souvislosti se zatčením duchovních. Spor se cestou K. H. Franka dostal 19. září až k Himmlerovi, který se o necelý týden později Stahleckera zastal.⁵⁰⁾ V průběhu akce došlo paradoxně také ke Stahleckerovu konfliktu se samotným K. H. Frankem, když bez jeho vědomí využil příslušníků SS při eskortě transportu se zadrženými. Vyšší velitel SS a policie nejspíše nesl, že Stahlecker použil vojáky, kteří mu formálně nepodléhali.⁵¹⁾ Frankova ješitnost tak narazila na Stahleckerovu horlivost, což opět dobře ilustruje zápal, s nímž vykonával uložená opatření. V konečném důsledku se jednalo o drobnou epizodu, která vztah obou mužů nenarušila.

Na základě zpravodajských aktivit SD a Sicherheitspolizei připravil Stahlecker v polovině září 1939 podrobnou zprávu pro von Neuratha, ve které jej, s Frankovým schválením, vyzval k razantnějšímu postupu proti protektorátní vládě a Národnímu souručenství. Stahlecker je zahrnul zdrcující kritikou. Vadilo mu, že dosud nevydaly žádné prohlášení, které by formulovalo budoucí vývoj vztahů mezi Němci a Čechy. Negativně hodnotil také reakci české společnosti na vypuknutí války a její nepřátelský postoj vůči Německu. Odsoudil zvláště

inteligenci, která doufala v potíže Německa, nicméně postoj dělníků a „obyčejných Čechů“ hodnotil Stahlecker jako podstatně umírněnější. Za pozitivní v této souvislosti považoval, že osud Polska naděje české inteligence na německé potíže údajně pohřbil. Z politických špiček kritizoval zejména premiéra Eliáše a ministra dopravy Jiřího Havelku. Stahlecker navrhoval, aby protektorátní vláda nebo Národní souručenství vydaly prohlášení odsuzující vstup protektorátních občanů do cizích vojsk jako akt vlastizrady. Prezidenta Háchu a jeho okolí obvinil, že nelояální postoj vlády podporují. Stahlecker si byl plně vědom široce rozšířeného vlasteneckého citění české společnosti a odporu k okupaci. Tvrdil, že „i kdyby se ale našly síly, které by změnu politiky protektorátní dokázaly způsobit, přesto by byly českou inteligencí, vládnoucí vrstvou národa, odmítnuty, protože česká inteligence je nepoučitelná. Zdá se, že zničující duch husitství je dodnes charakteristickou vlastností Čechů.“⁵²⁾ Jako řešení navrhoval zvýšit tlak na stávající vládní garnituru a navrhl von Neurathovi, zda by nebylo načase upozornit Háchu na negativní působení výše zmíněných ministrů. Stahlecker požadoval zastrašit oba politiky, aby se stali povolnými nástroji von Neurathovy linie. V případě premiéra Eliáše chtěl využít rozpuštění Československé obce legionářské a také výsledky z vyšetřování Schmoranzovy aféry.⁵³⁾

V průběhu první poloviny října 1939 zahájil Stahlecker spolu s Eichmannem první násilnou vysídlovací akci židovských obyvatel protektorátu. Došlo k tomu za situace, kdy již bylo prakticky nemožné provést jejich vystěhování do zahraničí a nacistický represivní aparát začal připravovat s Hitlerovým souhlasem etnické přesuny na nově obsazených územích. Poté, co Heydrich 21. září 1939 oznámil, že získal Hitlerův souhlas s deportacemi Poláků a Židů mimo území začleněná k říši, vznikl plán vytvořit „židovský rezervát“ v okolí Lublinu.⁵⁴⁾ Na konci prvního říjnového týdne byl Eichmann pověřen náčelníkem gestapa Heinrichem Müllerem vysídlit židovskou komunitu z Katovic do Generálního gouvěrnementu. Za těchto okolností Stahlecker s Eichmannem připravili plán zahájit současně deportace Židů z protektorátu, k čemuž získali von Neurathův souhlas. Prvním místem se stala Ostrava, která byla k předpokládanému cíli deportací geograficky nejbliže. Zdejší služebna gestapa dostala za úkol zorganizovat transport, který měl vybudovat tábor pro další vysídlence. Akce probíhala hekticky, protože ostravská židovská obec musela již 9. října 1939 připravit seznam osob. Ovšem až tři dny poté odletěl Stahlecker s Eichmannem do Krakova hledat prostor pro umístění tábora. Ti o další tři dny později vybrali jako vhodnou lokalitu Nisko nad Sanem.⁵⁵⁾ Sem 18. října 1939 odjel první transport z Ostravy, přičemž jej v dalších dnech následovali další deportovaní z Vídně a Katovic. Celý „projekt“ ale záhy skončil. Na poradě u Hitlera byl den před odjezdem prvního ostravského transportu záměr vystěhovat Židy do Generálního gouvěrnementu z logistických a organizačních důvod zrušen. Přesto ještě 27. října 1939 odjel z protektorátu druhý transport, a to jen proto, aby neutrpěla prestiž bezpečnostní policie. Třetí transport již dojel jen do města Sosnowiec, kde vznikl provizorní tábor, který byl později zrušen. Ostravští Židé nasazení ke stavbě tábora byli po jeho uzavření

vyhnání k sovětské hranici.⁵⁶⁾ K této akci, která byla zejména Eichmannovou iniciativou, Stahlecker svou podporou nemálo přispěl.⁵⁷⁾

Od opatření v protižidovské politice Stahlecker rychle přesunul svoji pozornost k udržení vnitřního pořádku v protektorátu. Po rychlé porážce Polska zde došlo k několika významným masovým projevům odporu v podobě bojkotu městské hromadné dopravy a masových demonstrací. Hlavní z nich představovaly protestní akce uspořádané domácím odbojovým hnutím u příležitosti 21. výročí vzniku samostatného československého státu. Okupační bezpečnostní složky byly v předvečer výročí uvedeny do pohotovosti a Stahlecker osobně dohlížel na přijatá opatření.⁵⁸⁾ Protektorátní vláda se zaručila von Neurathovi, že na 28. října přebírá zodpovědnost za udržení pořádku a Stahleckera požádala, aby působil na německé obyvatelstvo protektorátu tak, aby se neprojevovalo vůči české většině provokativně.⁵⁹⁾ Místo poklidných demonstrací však došlo zejména v Praze k rozsáhlým nepokojům, jejichž rozsah nacisty zaskočil. Do jejich potlačení se zapojil tajemník K. H. Frank, neboť protektor von Neurath nebyl v Praze přítomen. Frank se rozhodl osobně zjednat pořádek v centru Prahy, kde po pasivním chování protektorátní policie pohrozil nasazením SS a střelbou do demonstrantů. Vadilo mu zejména hromadné nošení československých trikolor, kvůli kterým došlo k řadě střetů s příslušníky nacistických bezpečnostních složek a pražskou německou menšinou. Frank označil demonstrace za otevřenou provokaci a informoval o nich Hitlera, který vyhrožoval nasazením německých ozbrojených sil a zrušením autonomie protektorátu. Na Hitlerův pokyn navštívil Frank za doprovodu Stahleckera navečer 28. října státního prezidenta Háchu v Lánech a pohrozil mu vyhlášením drakonických opatření na ochranu německých životů a majetku. Stahlecker zpracoval o událostech 28. října 1939 několik záznamů, v nichž vyzdvihl Frankovo osobní nasazení při potlačování demonstrací.⁶⁰⁾ Později Stahlecker tyto demonstrace analyzoval ve zprávě o sledování komunistického odbojového hnutí, kterou Frankovi zaslal v prosinci 1939. Průběh událostí podle něj prokázal, že odbojové hnutí je schopno uspořádat velké demonstrace. Nešlo však o povstání, ale o generální zkoušku, která měla ukázat pohotovost organizace a ukázat širokému kruhu osob proveditelnost této akce. Zprávy pro ilegální ústřední vedení KSČ, které zabavilo pražské gestapo, měly obsahovat konstatování, že se akce po technické stránce v podstatě podařila.⁶¹⁾

Česká společnost se nacistickými opatřeními nedala zastrašit. Radikální část okupační správy, představovaná zejména K. H. Frankem, další veřejné protesty očekávala a hodlala použít nová tvrdá odvetná opatření.⁶²⁾ Ke střetu s okupační mocí došlo záhy. Pohřeb studenta Jana Opletala, který zemřel na následky střelných zranění během zákroku pořádkové policie při říjnových demonstracích, se 15. listopadu 1939 změnil v protiněmeckou demonstraci. Nacisté se rozhodli využít situace k likvidaci českého vysokého školství. K tomu dostali 16. listopadu von Neurath, Frank a zmocněnec Wehrmachtu v protektorátu generál Friderici na poradě u Hitlera pokyny uzavřít české vysoké školy, zatknout velký počet studentů a popravit organizátory demonstrací. Frank následně telefonicky infor-

moval Stahleckera, aby se připravil na splnění důležitých přísně tajných úkolů od „Vůdce“. ⁶³⁾ Večer téhož dne se v Černínském paláci konala pod Frankovým vedením porada za účasti mj. Stahleckera, Böhmeho a velitele pořádkové policie v protektorátu Jürgena von Kamptze, na níž bylo naplánováno zatýkání studentských vůdců, obsazení vysokoškolských kolejí a univerzitních budov. Přípravená opatření proběhla v noci na 17. listopad 1939. Příslušníci pražského řídicího úseku SD vytipovali skupinu studentských funkcionářů, ⁶⁴⁾ kteří byli posléze popraveni jednotkami SS v ruzyňských kasárnách. Gestapo předalo zatčené studenty pražské 6. SS-Totenkopfstandarte, což Stahlecker osobně dohodl s jejím velitelem SS-Oberführerem Bernhardem Vossem. ⁶⁵⁾ Většinu zatčených studentů pak čekala deportace do koncentračního tábora Sachsenhausen. ⁶⁶⁾ Hitlerem nařízené uzavření českých vysokých škol mělo trvat po dobu tří let, a proto budovy vysokých škol byly využity pro ubytovací účely SS-*Verfügungstruppen*, resp. *Waffen-SS*. ⁶⁷⁾ Časové omezení doby, po kterou měly být vysoké školy uzavřeny, bylo od počátku fikcí a Stahlecker patřil mezi odpůrce jejich eventuálního znovuootevření. ⁶⁸⁾

Na přelomu let 1939/1940 se podařilo okupačním bezpečnostním složkám vyhledat a zničit první garnituru domácího odbojového hnutí. Rozsáhlé zatýkání probíhalo po celý podzim roku 1939 a doznívalo až do konce roku. Zasáhlo činovníky Zemského národního výboru v Brně, vydavatele časopisu *V boj* a vedení Polického ústředí a Obrany národa. Na určité problémy si Stahlecker stěžoval pouze v případě komunistického odboje. ⁶⁹⁾ Vzhledem k pokračující odbojové činnosti se ale o žádné vítězství okupační moci nejednalo. Na místa zatčených předáků odbojových skupin nastoupila druhá garnitura, již se podařilo v průběhu jara 1940 připravit jednotné vedení demokratické části rezistence, Ústřední vedení odboje domácího. Odboji se stále dařilo udržovat spojení se zahraničím pomocí kurýrů a vysíláček, avšak i nadále probíhala zpravodajská činnost. Specifikem československého odboje byly i různé kulturní a propagandistické akce. ⁷⁰⁾

Stahleckerovým partnerem v oblasti bezpečnostních opatření v protektorátu byla vojenská kontrarozvědka Abwehr, která měla mj. za úkol dohled nad vojenskými zařízeními a průmyslovými podniky s válečnou výrobou. ⁷¹⁾ Při sledování československého odbojového hnutí se práce kontrarozvědky a bezpečnostní policie vzájemně prolínaly. Na přelomu let 1939/1940 ale vedl Stahlecker se svými vojenskými partnery závažný kompetenční spor. Problém započal v prosinci 1939 a táhl se až do února 1940. Jeho jádrem byla otázka, která bezpečnostní složka stojí za odhalením a sledováním odbojových skupin z řad bývalých československých důstojníků. Abwehr po řadě represivních akcí proti vojenským odbojovým skupinám obvinil Sipo z porušování dohod o rozdělení kompetencí a zasahování do svěřené problematiky. Prudkost sporu vedla tak daleko, že se obě bezpečnostní složky obvinily z nekompetentnosti. Stahlecker se v únoru 1940 ostře ohradil proti zmocněnci Wehrmachtu, který hájil sobě podřízený Abwehr. V dopisu říšskému protektorovi obvinil vojenské zpravodajce z neschopnosti, kterou museli podle Stahleckerova podání zachraňovat jeho podřízené. Zdůraznil, že dlouhodobou operativní činností pražského a brněnského gestapa bylo prokázáno, že

důstojnický sbor bývalé československé armády a důstojníci vládního vojska se aktivně podílejí na opatřeních, která měla po vypuknutí války vést v protektorátu k povstání. Proto muselo dojít k zásahům Sipa i v oblastech, které podléhaly dohledu Abwehru. Stahlecker zdůraznil, že teprve gestapo odhalilo utajené předání asi 170 000 RM z prostředků likvidovaného československého MNO „přednosem“ Wehrmachtu pro potřeby odboje. Připomněl též útěky československých důstojníků do zahraničí, proti nimž Abwehr zasahoval z jeho pohledu nedůrazně. Stahlecker si ale uvědomoval, že vyhrocení sporu nacistickým zájmům v protektorátu neprospívá, a navrhl proto zlepšit komunikaci mezi oběma složkami bez vytváření sporů v politické rovině.⁷²⁾

Stahleckerova spolupráce se zmocněncem Wehrmachtu v protektorátu se skutečně po tomto sporu nezastavila. Když v březnu 1940 potřeboval posílit vězeňské kapacity, kterých se nedostávalo gestapu při vyšetřování zadržených, vyšel mu zástupce armády bez problému vstříc při uvolnění terezínské Malé pevnosti, kterou měl ve své správě. Jednalo se o významný krok ve prospěch bezpečnostní policie. Gestapo se v Praze a Brně totiž potýkalo na počátku roku 1940 s katastrofálním nedostatkem míst v internačních zařízeních. Stahlecker dokonce tvrdil, že „nedostatek míst je tak velký, že někteří Češi činní v Obráně národa nebo v jiných odbojových organizacích ani nemohli být zatčeni.“⁷³⁾ V případě nevyužívané bývalé vojenské věznice a trestnice v Terezíně se navíc ukázalo jako výhodné její umístění v prostorách bastionové pevnosti. Šlo o oddělený areál, který nevyžadoval zvláštní nároky na ostrahu, protože byl uzavřen vysokými zdmi a hlubokými příkopy. Jako výhodná se jevila i poloha Terezína v blízkosti německé hranice a přímé dopravní spojení s Prahou i Brnem. Uvedení policejní věznice Terezín do provozu ovšem realizoval až Stahleckerův nástupce Horst Böhme.⁷⁴⁾

Na jaře 1940 Stahleckerovo působení v Protektorátu Čechy a Morava náhle skončilo. Jeho další úkol představovalo opět vedení operační skupiny SD a bezpečnostní policie. Na rozdíl od obsazení Československa, na něž se nacistické bezpečnostní složky připravovaly, se tentokrát jednalo o narychlo provedenou operaci.⁷⁵⁾ Wehrmacht napadl 9. dubna 1940 v riskantní kombinované operaci Dánsko, jež kapitulovalo prakticky bez odporu, a atakoval Norsko, které se však postavilo za pomoci západních spojenců na odpor. Himmler byl krátce po zahájení vojenské operace přes velitelství Wehrmachtu, ministerstvo zahraniční věcí a ministerstvo vnitra vyzván, aby našel vhodnou osobu pro bezpečnostní zajištění okupovaného norského území. Jeho volba padla na zkušeného a prověřeného Waltera Stahleckera, který nastoupil cestu do Skandinávie už 16. dubna.⁷⁶⁾ Zpočátku měl být zařazen jako „pověřenec pro otázky vnitřní správy při úřadu řííšského zmocněnce v Norsku“. Jeho úkol by představovala výstavba bezpečnostních složek, ovšem nikoli v přímé podřízenosti RSHA. Formálně byl pro tento účel Stahlecker zařazen do působnosti ministerstva zahraničních věcí.⁷⁷⁾ Záměry nacistických špiček v Norsku se během krátké doby několikrát změnily. V den svých 51. narozenin, 20. dubna 1940, udělil Hitler souhlas se zásadami německé okupační politiky a schválil přitom nasazení bezpečnostních složek v Norsku. Na základě Hey-

driehova pokynu začal Stahlecker působit nikoli v diplomatické službě, ale jako *Befehlshaber der Sicherheitspolizei Norwegen* a usídlil se v budově bývalého norského ministerstva zahraničí na Victoria Terasse v Oslu. O více než týden později, 29. dubna 1940, přiletěly vojenskými letouny do Norska hlavní síly Stahleckerovy operační skupiny.⁷⁸⁾ Původní plán byl zcela odlišný od jejich úkolů v Československu a Polsku. Heydrich jejich velitele osobně důrazně upozornil na to, že nejsou vysláni na nepřátelské území a že pod „ochranu Německa“ vzaté Norsko může očekávat od bezpečnostní policie pouze opatření k zajištění válečných akcí.⁷⁹⁾

Stahlecker tedy původně neměl ve Skandinávii vykonávat represivní úkoly, jedinou výjimku představovala *Geheime Feldpolizei* pracující ve prospěch Wehrmachtu. Operační skupina se na norském území rozdělila na menší oddíly (*Einsatzkommandos* – EK), které byly rozmístěny v důležitých centrech. Stahlecker si osobně ponechal vedení štábu operační skupiny v Oslu, kde byl rovněž umístěn operační oddíl I. Další čtyři oddíly rozmístil do přístavů Kristiansand, Stavanger, Bergen a Trondheim.⁸⁰⁾ Bezpečnostní policie měla v souladu s Heydrichovým pokynem situaci pouze monitorovat a informačně vyhodnocovat. Vedle toho byl Stahlecker opět zapojen do politických jednání. Na začátku září 1940 pověřil Stahleckera říšský komisař pro obsazená norská území Josef Terboven vyjednáváním s vedením norského parlamentu o budoucím uspořádání země. Je zajímavé, že se Stahlecker vyjádřil, stejně jako Terboven, proti zapojení kolaborantské organizace Nasjonale Samling vedené Vidkunem Quislingem do vlády.⁸¹⁾ Na druhou stranu podporoval nábor vojáků z řad norských kolaborantů do SS. Na rozdíl od slovanských národů byli Norové považováni za rasově vhodné a německá okupační politika tudíž kladla větší důraz na dobrovolnou spolupráci. V srpnu 1940 přijel do Norska na rozkaz Himmlera další z bývalých tübingenských studentů SS-Obersturmbannführer Erich Ehrlinger, který vedl prostřednictvím Stahleckera jednání o zřízení norských jednotek *Waffen-SS*.⁸²⁾

Na podzim 1940 Stahlecker Norsko opustil, avšak na své původní působišťe v protektorátu se již nevrátil. V listopadu 1940 byl po dohodě s ministrem zahraničí Ribbentropem přemístěn na jeho úřad, i když zůstával nadále kmenovým zaměstnancem RSHA.⁸³⁾ Ve funkci jej nahradil SS-Sturmbannführer Heinrich Fehlis, dosavadní velitel operačního oddílu I.⁸⁴⁾ Přesun na ministerstvo zahraničí lze považovat za vyjádření Himmlerovy důvěry a ocenění Stahleckerovy dosavadní činnosti v bezpečnostním aparátu. Oblast zahraniční politiky totiž Himmler pozorně sledoval a snažil se do německé diplomacie soustavně vnést vliv organizace SS. Šlo mu o přetvoření charakteru diplomatické služby a o prosazení svých záměrů, např. na poli rasové politiky. Po nástupu Joachima von Ribbentropa do čela ministerstva zahraničí se Himmlerovi podařilo umístit zde několik svých exponentů a také budovat zázemí pro působení bezpečnostní služby v zahraničí.⁸⁵⁾ Sám Ribbentrop ostatně po Himmlerovi požadoval, aby do zahraniční služby přesouval význačné funkcionáře SS.⁸⁶⁾ A právě Stahlecker zřejmě naplnoval ideál nového diplomata podle Himmlerových představ.

Na ministerstvo zahraničí nastoupil Stahlecker poté, co se zde uskutečnila reorganizace informačního oddělení a výstřížkové služby. Jeho příchod a vzeřízení vyvolaly mezi některými zaměstnanci, kteří nebyli aktivními podporovateli nacismu, doslova zděšení. Stahlecker se zde údajně pohyboval ve vysokých holínkách, s bičíkem a vlčákem po boku.⁸⁷⁾ Informační oddělení bylo určeno ke sledování cizích informačních zdrojů i k šíření propagandy. S ohledem na to, že se Ribbentropovi podařilo po zahájení války získat Hitlerův souhlas s vedením propagandy v zahraničí, jednalo se o oddělení poměrně významné. Stahlecker nahradil v jeho čele vyslance Günthera Altenburga, jenž oddělení vedl od jeho založení v srpnu 1939.⁸⁸⁾ Stahlecker měl ze své pozice přístup k informacím o jednáních ministra Ribbentropa a mohl instruovat německé diplomatické mise v zahraničí. Počátkem roku, 6. února 1941, byl Stahlecker povýšen na SS-Brigadeführera a generálmajora policie, což odráželo jeho doposud úspěšnou kariéru v bezpečnostních složkách a patrně mu mělo dodat na vážnosti v řadách diplomatického sboru. I v této pozici se do sběru informací v zahraničí zapojil osobně. Před zahájením německého útoku na Jugoslávii pobýval v Bělehradu, kde získal informace o situaci od místní německé menšiny a chorvatské zpravodajské služby. Na konci května 1941 ministru Ribbentropovi poslal zprávu o rozhovoru s chorvatským vyslancem a také o skeptickém názoru chorvatského diktátora Ante Paveliće na německé vítězství ve válce.⁸⁹⁾

Bezprostředně poté ale přišel Stahleckerův pád.⁹⁰⁾ Na ministerstvu zahraničí se totiž ocitl v prostředí vzájemně znesvářených mocenských klik. Informační oddělení spadalo do působnosti státního podsekretáře ministerstva zahraničí Martina Luthera, který byl od září 1940 jmenován zvláštním zmocněncem pro propagandu. Luther se snažil svěřený aparát přetvořit podle svých záměrů, jejichž cílem bylo sice obsazení všech důležitých pozic nacisty, ovšem pro Stahleckera zde přesto místo nebylo. Stahlecker navíc utrpěl několik pracovních neúspěchů. Při osobním rozhovoru s ministrem Ribbentropem se měl znemožnit nekompetentním výkladem a jeho silnou stránkou nebylo patrně ani byrokratické řízení svěřeného oddělení.⁹¹⁾ Na konci května 1941 již byl Stahlecker Lutherem za pomoci intrik a cílené reorganizace ministerstva zahraničí zcela odříznut od jakéhokoli pracovního uplatnění.⁹²⁾ Lutherovi podřízený „zvláštní organizační referát“ získal kontrolu nad propagandistickou činností na Balkáně a převzal řízení informačního oddělení.⁹³⁾

Vyšachovaný Stahlecker ale dlouho v nečinnosti nezůstal. Neúspěch na ministerstvu zahraničních věcí jeho prestiž nepoznamenal, neboť byl bezprostředně po odchodu jmenován velitelem operační skupiny připravované k operacím na území Sovětského svazu. Do nové funkce byl dosazen poté, co původně vybraný náčelník úřadu II RSHA SS-Standartenführer Hans Nockemann utrpěl vážná zranění při dopravní nehodě.⁹⁴⁾ Vedení operační skupiny v nejdůležitějším zápase nacistického Německa s jeho ideologickým antipodem, Sovětským svazem, mělo Stahleckerovi přinést úspěch a cestu k vysokému postavení v RSHA.⁹⁵⁾ Operační skupina A (Einsatzgruppe A / EG A) byla určena k působení v týlu skupiny

armád „Nord“. V roli velitele Stahlecker opět dokázal, že byl přesně tím příslušníkem bezpečnostního aparátu, kterého Himmler s Heydrichem potřebovali. Nasazení v SSSR evidentně vyhovovalo Stahleckerovu naturelu více než práce na ministerstvu zahraničních věcí. Náročná funkce velitele operační skupiny přitom znamenala velký objem cestování, organizace a zodpovědnosti. Stahlecker byl nicméně exemplárním případem kariéristy, který věděl, jak lze dosáhnout v nacistickém bezpečnostním aparátu úspěchu.⁹⁶⁾ On i jeho kolega Otto Rasch oprávněně předpokládali, že úspěšné vedení operační skupiny bude mít pozitivní vliv na jejich budoucí kariéru.⁹⁷⁾ Na rozdíl od Rasche přitom neměl Stahlecker předchozí zkušenost s velením operační skupině v Polsku, jejíž nasazení se svým charakterem výrazně odlišovalo od akcí proti Československu a Norsku. Na jeho akceschopnosti se to nijak neprojevalo, spíše naopak, ukázal se jako nejagilnější a jeho působení přineslo nejtragičtější výsledky ze všech čtyř nasazených skupin.

Einsatzgruppe A představovala s 990 osobami nejsilnější operační skupinu. Stahlecker nikdy předtím nevedl početnějším uskupení. Vedení skupiny sestávalo z 35 příslušníků SD, 89 gestapa a 41 Kripa. Mužstvo tvořilo 133 pořádkových policistů a 340 příslušníků Waffen-SS. Skupina byla rozčleněna do čtyř oddílů na Sonderkommando (SK) 1a a 1b a Einsatzkommando (EK) 2 a 3.⁹⁸⁾ Z místa soustředění operačních skupin v Pretschu se nejprve EG A přesunula do Gdaňska a poté do města Gumbinnen (dnes Gusev) v tehdejším Východním Prusku.⁹⁹⁾ Operovat měla na území bývalých pobaltských republik, teprve před necelým rokem násilně připojených k Sovětskému svazu, který zde uplatňoval brutální okupační politiku.

Prvním Stahleckerovým krokem byl rozkaz veliteli gestapa v Tylži (Tilsit, dnes Sovětsk) Hansi Joachimovi Böhmemu, kterému již 22. června 1941 nařídil zastřelit v pásu 25 kilometrů od německo-sovětské hranice obyvatelstvo židovského původu a komunisty.¹⁰⁰⁾ Stahlecker poté začal při postupu Pobaltím využívat potenciál místních antisemitsky a antisovětsky zaměřených radikálů, zejména místních tajných fašistických milicí. Směřoval je k rozdmýchávání pogromů, které často měly podobu veřejného krvavého lynčování. Stalo se tak zejména v Kaunasu, kam Stahlecker dorazil 24. června 1941 bezprostředně za jednotkami německé armády. Zdejší pogromy stály život čtyři až pět tisíc osob – komunistických funkcionářů, ale zejména Židů. Ještě v průběhu června a července 1941 vznikaly z kolaborantů v Pobaltí strážní jednotky, tzv. Schutzmannschaften,¹⁰¹⁾ které byly využívány i k hromadným exekucím. Stahlecker se vznikem národních jednotek ve službách nacistů souhlasil a podporoval je i v dalších měsících svého působení „na Východě“.¹⁰²⁾

Obdobně si Stahlecker počínal v červenci 1941 v Rize, kam dorazil se svým štábem a částmi EK 1 a 2. Vytvořil zde pomocnou policii pod vedením Victora Araje. Tato jednotka dostala volnou ruku a posílenu o části operační skupiny A se aktivně podílela na zatýkání komunistů, Židů a nepohodlných osob. Padly jí za oběť stovky lidí, kteří byli postříleni v okolí Rigy.¹⁰³⁾ Až po vytvoření civilní správy se situace částečně zklidnila. Protižidovská opatření přešla do fáze regis-

trance osob, vytváření židovských rad, zabavování majetku a zavedení pracovní povinnosti.¹⁰⁴⁾ V Rize bylo vytvořeno ghetto, za které byla zodpovědná civilní správa. Aktivita oddílů operační skupiny A se přesunula na venkov, kde spolu s Arajsovým komandem do 15. října zavraždily na 30 tisíc osob. V Litvě představovalo důležitý útvar tzv. Rollkommando Hamann, jemuž s podporou místních kolaborantských jednotek do 10. září 1941 padlo za obětí přes šest tisíc lidí. V Estonsku, které před válkou mělo pouze řídké židovské osídlení, zastřelilo Sonderkommando Ia pod vedením Martina Sandbergera za dvanáct měsíců na 921 osob židovského původu a 4 691 komunistů.¹⁰⁵⁾

Na úvodní fázi vyhlazování židovského obyvatelstva Pobaltí navázal proces vytváření ghatt (např. v Rize, Vilnius, Kaunas, Daugavpils a Šiaulai), v nichž byli internováni ve městech usazení Židé. Obyvatelé ghatt byli rozděleni na praceschopné, jednalo se především o fyzicky zdatné muže, a praceneschopné, což se týkalo starých lidí, žen, dětí a také inteligence. Ghetta v Pobaltí byla postupně od podzimu 1941 likvidována. Jeden z nejagilnějších Stahleckerových podřízených Karl Jäger velel Einsatzkomandu 3, které od poloviny srpna 1941 začalo v Kaunasu systematicky vraždit ženy a děti.¹⁰⁶⁾ Hromadné popravky v Kaunasu souvisely s plánovanými židovskými transporty z Německa a protektorátu. V říjnu 1941 se tak protektorát opět dostal do spojitosti se Stahleckerem. Na konci první říjnové dekády rozhodl v Praze Heydrich, že není prozatím z hygienických důvodů možné pokračovat v transportech do ghetta v Lodži. Jako další cílové destinace označil Minsk a Rigu. Již 11. října vyjednával Stahlecker s generálním komisařem v Rize dr. O.-H. Drechslerem otázku zřízení velkého koncentračního tábora pro Židy z protektorátu a Německa. Přípravné práce se rozběhly ještě v průběhu října, a, aby pro očekávané transporty byla uvolněna ubytovací kapacita, došlo k novému masovému vraždění. V Kaunasu tak bylo do konce října 1941 zabito na 10 tisíc osob.¹⁰⁷⁾

Další zlikvidované ghetto se nacházelo v Daugavpilsu, jeho obyvatelé byli povražďeni během podzimu 1941 příslušníky Sonderkommanda Ib, Einsatzkomanda 3 a Arajsova oddílu. Tato velká likvidační akce se odehrála na počátku listopadu 1941 za logistické podpory Wehrmachtu.¹⁰⁸⁾ Ghetto v Rize bylo zlikvidováno na přelomu listopadu a prosince 1941, a to pod vedením SS-Gruppenführera Friedricha Jeckelna, který sem byl převelen jako úspěšný a radikální vyšší velitel SS a policie na Ukrajině. Stahlecker měl proti provedení akce výhrady, jeho vztah s agilním Jeckelnem byl chladný, a proto v průběhu likvidace ghetta raději zůstal na svém velitelství nedaleko Leningradu.¹⁰⁹⁾

V případě řížského ghetta došlo ke sporu s civilní správou řížského komisiátu „Ostland“, což bylo pro působení Einsatzgruppe A v té době typické a odlišovalo ji to od jiných operačních skupin. Problém tkvěl v plánovaném zapojení Pobaltí do říše a z toho vyplývajícího zapojení ministerstva pro obsazená východní území do správy okupovaného území. Napětí mezi SS, civilní správou a Wehrmachtem vznikalo v okamžiku, kdy vyhlazovací akce začaly narušovat pracovní nasazení židovských vězňů do válečné výroby.¹¹⁰⁾ Stahlecker dokonce

vydal na počátku srpna 1941 vlastní směrnici, která vycházela z pokynů RSHA. Tímto příkazem oponoval podle jeho názoru mírnému postoji civilní správy a domáhal se „možnosti řešit židovskou otázku radikálně“.¹¹¹⁾

Na obsazeném území SSSR postupně přešly struktury operační skupiny ke stále organizaci a částečně se přeměnily na stacionární jednotky komandérů bezpečnostní policie (KdS) na území říšského komisariátu „Ostland“. Mimo jeho území, v operační oblasti skupiny armád „Nord“, si ale součásti operační skupiny nadále ponechaly svá původní označení a zachovaly si mobilní charakter. Na počátku prosince 1941 vznikly úřadovny KdS v Rize, Kaunasu, Minsku a Tallinu (tehdejší Revalu). Stahlecker v tomto komplikovaném systému figuroval jako velitel operační skupiny a zároveň jako velitel bezpečnostní policie (BdS) „Ostland“. Výkonem této funkce byl pověřen v září 1941 a k jeho jmenování došlo v prosinci téhož roku. Jeho sídlem byla formálně Riga, ale ve skutečnosti využíval zejména velitelství operační skupiny A, které se nacházelo v Krasnogvardějsku (dnes Gatčina) nedaleko Leningradu.¹¹²⁾ Stahlecker byl velmi mobilní a snažil se „v terénu“ řídit také nižší součásti své operační skupiny. Jeho cílem bylo kompletní „vyčištění“ svěřeného úseku. Stejně jako Otto Rasch u operační skupiny C dbal na to, aby se poprav mužů, žen a dětí účastnili všichni příslušníci Einsatzgruppe A, nevyjímaje osoby zařazené ve štábu. Dle poválečného svědectví se měl sice v úzkém kruhu vyjádřit skepticky ke smyslu hromadného vraždění Židů, ale na jeho vztahu ke svěřenému úkolu se to nijak neprojevovalo.¹¹³⁾

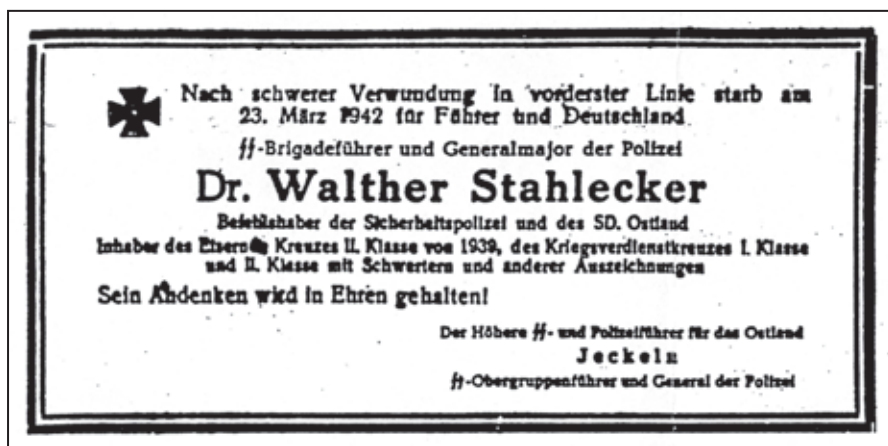
Svůj zápal pro plnění úkolu vyjádřil Stahlecker v podobě dvou zvláštních zpráv, ve kterých podrobně zachytil činnost operační skupiny A.¹¹⁴⁾ Dodnes patří mezi nejuděsnější svědectví o průběhu holokaustu na území SSSR. Stahlecker v nich velmi podrobně popsal své působení od zahájení války se Sovětským svazem, prezentoval výsledky vyhlazovacích akcí a také kriticky komentoval své spory se státními a stranickými organizacemi. Ve zprávě z 15. října 1941 ohlásil likvidaci 135 567 Židů, komunistů a duševně chorých, do 1. února 1942 vykázala operační skupina A již 218 050 zavražděných osob židovského původu.¹¹⁵⁾ Ve zprávách se nezabýval jen čistě policejními úkoly, ale snažil se vytvářet plány na další rozvoj Pobaltí. Operační skupina A sledovala politické názory pobaltských národů, jejich antropologické znaky i možnosti poněmčení.¹¹⁶⁾ Stahlecker se věnoval i otázce nakládání se zabavenými židovskými knihovnami, které měly být využitelné pro RuSHA.¹¹⁷⁾

Velení Einsatzgruppe A postupující v týlu skupiny armád „Nord“ postupně dorazilo téměř ke svému cíli, který představovalo město Leningrad. Wehrmacht zahájil jeho blokádu s cílem město vyhladovět. Úkol obléhat Leningrad připadl německé 18. armádě, v jejímž úseku od 7. října 1941 působil jednak štáb operační skupiny A v obci Krasnogvardějsk a také operační oddíl 1b. Na tomto území, které opustili prakticky všichni bojeschopní muži, již nebyla vyhlazovací činnost tolik výrazná. Operační oddíl nicméně fyzicky likvidoval Romy, komunistické funkcionáře, politické komisaře a také duševně a fyzicky postižené. Velmi pravděpodobně se Stahleckerovým vědomím nechal Wehrmacht ve druhé polovině

Walter Stahlecker zemřel na následky zranění po střetu se sovětskými partyzány (archiv Jaroslava Čvančary)

Úmrtní oznámení Waltera Stahleckera (archiv Jaroslava Čvančary)

listopadu 1941 zlikvidovat prostřednictvím EG A přibližně 900 pacientů psychiatrické kliniky v obci Nikolskoje. Operační skupina A se věnovala i řadě dalších úkolů, jako bylo prověřování místního obyvatelstva, vyhledávání politických komisařů mezi zajatci a také protipartyzánským opatřením.¹¹⁸⁾ V této oblasti spolupracoval operační oddíl se zpravodajskými důstojníky jednotek 18. armády, tajnou polní policií a polním četnictvem.¹¹⁹⁾ Při zpravodajské a průzkumné činnosti

Stahleckerovi agenti pronikli již v říjnu 1941 přes frontovou linii do Leningradu, kde pozorovali následky škod způsobených ostřelováním města.¹²⁰⁾

Ačkoli se očekával rychlý pád Leningradu, musel se Stahlecker stále více zabývat bojem s rodícím se partyzánským hnutím. S postupující vzdáleností od Pobaltí se na ruském území před operační skupinou A objevovali partyzáni ohrožující německé komunikace a týlové oblasti. Boj s nimi nutil německé vojenské, bezpečnostní a správní úřady k úzké spolupráci. Již v Heydrichových pokynech pro operační skupiny z 2. července 1941 se předpokládala likvidace příslušníků hnutí odporu, kteří byli zahrnuti spolu se Židy do skupiny nepřátel. Bezpečnostní služba se zapojila do protipartyzánských operací v úzké kooperaci s Wehrmachtem, který její služby vysoce oceňoval. Mobilní Einsatzkommando a Sonderkommando v boji s partyzány pomáhala stacionárním jednotkám Sipa a SD. Jejich činnost zahrnovala budování sítě důvěrníků, výslechy zajatců a další opatření. V prvních měsících po napadení SSSR tvořili většinu partyzánských skupin vojáci Rudé armády z rozprášených jednotek, kteří se pohybovali v německém týlu. Velitel operační skupiny A vydal na konci srpna 1941 podrobnou informaci o zkušenostech z boje proti partyzánům.¹²¹⁾ V otázce likvidace partyzánského hnutí byl Stahlecker optimista, neboť ve své souhrnné zprávě z poloviny října 1941 předpovídal zánik partyzánských skupin v průběhu následující zimy.¹²²⁾ Do ledna 1942 vykázala Einsatzgruppe A na tisíc zabitých partyzánů, což Stahlecker, který byl zastáncem bezohledné taktiky vypalování celých vesnic, považoval za úspěch.¹²³⁾ Na počátku jara 1942 ovšem partyzánská činnost v operačním území skupiny armád „Nord“ opět nabrala na intenzitě.¹²⁴⁾

Při protipartyzánské operaci na východní frontě se Stahleckerův osud naplnil.¹²⁵⁾ Stalo se tak 18. března 1942 hodinu před polednem u osady Saňki, ležící v blízkosti železniční trati Riga–Moskva. Místo střetnutí leželo v jižní části operačního území skupiny armády „Nord“, kde se na počátku jara 1942 opět rozhořel boj s partyzány. Německé bezpečnostní složky se jim snažily čelit, aby vypomohly Wehrmachtu, trpícímu nedostatkem zabezpečovacích útvarů.¹²⁶⁾ Boje se Stahlecker účastnil osobně v řadách lotyšské jednotky a v jeho průběhu byl zraněn zbloudilou střelou do oblasti hýždí a do ruky. Po základním ošetření byl postřelený Stahlecker převezen přes základnu v obci Nasva na hlavní stanoviště operačního oddílu v obci Loknja, kde byl podrobněji vyšetřen. Jeho zranění zpočátku nevypadala vážně a nebyla zjištěna žádná vnitřní poranění. Stahleckerovu situaci na dálku sledovali Himmler s Heydrichem, kteří se průběžně nechali o vývoji jeho stavu informovat prostřednictvím rádiového spojení. Heydrich den po zranění zaslal Stahleckerovi pozdravný telegram, kde mu nařídil přesun na zotavení do Prahy. Himmler požadoval jeho převoz do ústředního lazaretu SS v Hohenlychenu v Braniborsku, ovšem na radu lékařů souhlasil s hospitalizací v lazaretu SS v Praze-Podolí. Stahleckerův zdravotní stav se krátkodobě zhoršil v důsledku silného prochladnutí a teprve až pátý den po zranění byl schopen transportu sanitním vozem do Pskova, tehdy označovaného německy jako Pleskau. Odsud měl být letecky evakuován 24. března 1942 v ranních hodinách.

Pohřeb Waltera Stahleckera v Praze (archiv Jaroslava Čvančary)

V průběhu dlouhé jízdy do Pskova Stahlecker opakovaně zkolaboval a zemřel několik desítek kilometrů za obcí Ostrov.¹²⁷⁾ Následné vyšetření ve Pskově již jen potvrdilo jeho smrt. Vzhledem k tomu, že vyžádaný transportní letoun již dorazil na zdejší letiště, byl alespoň využit k přepravě Stahleckerova těla do Prahy.

V protektorátní metropoli se 26. března 1942 uskutečnil několikahodinový smuteční akt, na kterém měl hlavní slovo Stahleckerův nadřízený Reinhard Heydrich. Jako kulisa pro ceremoniál posloužil Pražský hrad a jeho reprezentací prostory. Heydrich zdůraznil, že osud považoval za správné, aby Stahlecker položil svůj život za „Vůdce a národ“. Jeho poslední akce byla naplněna, stejně jako celý život, „neúnavnou pílí a bezohledností vůči sobě samému, když bylo třeba velet svým podřízeným.“¹²⁸⁾ Obřadu se rovněž zúčastnili ministři protektorátní vlády Richard Bienert, Jaroslav Krejčí a Emanuel Moravec, jenž následně vyjádřil s jeho průběhem velkou spokojenost. Po ukončení slavnostního aktu byla rakev se Stahleckerovými ostatky odvezena nákladním vozem z prvního nádvoří Pražského hradu ke zpopelnění.¹²⁹⁾ O Stahleckerově pohřbu referovaly *Der Neue Tag* a *Prager Abend*, stručně se mu věnoval i ústřední deník NSDAP *Völkischer Beobachter*,¹³⁰⁾ z českých periodik se aktivistickým článkem přihlásil *Polední list*.

Walter Stahlecker představoval první významnou osobnost nacistického bezpečnostního aparátu, která zahynula v boji na území SSSR.¹³¹⁾ Jeho úmrtím ztratila SD důležitého představitele svého výkonného aparátu. Vedení RSHA proto reagovalo 27. dubna 1942 nařízením, v němž bylo Stahleckerovu nástupci na čele

operační skupiny A, SS-Brigadeführerovi Jostovi,¹³²⁾ povoleno podílet se pouze na vedení protipartyzánských operací, vyhledávání partyzánských skupin a na informační podpoře bezpečnostních a vojenských složek. Ozbrojený boj měl přenechat výhradně vojenským a policejním útvarům.¹³³⁾

Stahleckerův vztah k protektorátu paradoxně neskončil ani po jeho smrti. Jeho rodina patřila mezi ty, které našly trvalé útočiště v Protektorátu Čechy a Morava. Jako ocenění za masové vraždy na okupovaných územích byl Stahleckerovi posmrtně udělen 30. června 1942 Železný kříž I. třídy za „vykonání chrabrého činu výjimečného druhu“. Vyznamenání převzala 11. července 1942 z rukou zmocněnce Wehrmachtu gen. Toussainta Stahleckerova manželka, která v té době bydlela na Kaštanovém náměstí (Kastanienplatz 2) v Praze (Praha 19). Vdovu Stahleckerovou navštívil 27. srpna 1942 osobně Himmler při cestě do Prahy u příležitosti personální změny na postu velitele bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, který před časem zastával právě její manžel.¹³⁴⁾ Ukotvení Stahleckerovy rodiny v protektorátu ještě posílilo přidělení statku v Klukách u Kutné Hory, její zabydlování pak pochopitelně ukončil konec války a s ním spojený pád „třetí říše“. Za epilog k činnosti Stahleckera v okupovaných českých zemích lze považovat poválečné pátrání československých úřadů po jeho působení a zločinech. Jeho zprávy z východní fronty pak posloužily jako důkazy před norimberským tribunálem.

Waltera Stahleckera můžeme považovat za typický příklad příslušníka „generace neúprosných“ (Generation des Unbedingten), který v sobě spojoval fanatismus ortodoxního nacisty s ambicemi bezbřehého kariéristy a který zacházel daleko za pouhé vykonávání rozkazů nadřízených. Jeho činy měly za následek statisíce obětí, a lze jej proto pokládat za jednoho z nejtěžších nacistických válečných zločinců.

Poděkování: Autoři by chtěli poděkovat Jaroslavu Čvančarovi za poskytnutí obrazové dokumentace.

Poznámky

¹⁾ Dosavadní ucelená zpracování Stahleckerova životopisu představují tyto studie: Hans-Joachim LANG, Die mörderische Karriere des Walter Stahlecker, in: Die Projekte gegen Schlussstrich, Freiburg 1997, s. 147–148; Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, Die Exekutoren des Terrors, Hermann Mattheiss, Walter Stahlecker, Friedrich Mussgay. Leiter der Geheimenpolizeileitstelle Stuttgart, in: Michael KISSENER, Joachim SCHOLTYSECK (edd.), Die Führer der Provinz, NS-Biographien aus Baden und Württemberg, Konstanz 1999, s. 416 a násl.; Sigrid BRÜGEMANN, Walter Stahlecker, Chef der Gestapo in Stuttgart und Massenmörder, in: Hermann G. ABMAYR, Stuttgarter NS-Täter, Vom Mitläufer bis zum Massenmörder, Stuttgart 2009, s. 126–133.

²⁾ Dnes se jedná o polkovou zemi Bádensko-Württembersko.

³⁾ Národní archiv (NA), fond Úřad říšského protektora (ÚŘP), sign. 114-9/95, Trauerfeier für SS-Brif. Stahlecker an 26. März auf der Prager Burg.

⁴⁾ Sonja LEVSEN, Elite, Männlichkeit und Krieg, Tübinger und Cambridger Studenten 1909–1929, Göttingen 2006, s. 280–283.

- ⁵⁾ NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Trauerfeier für SS-Brif. Stahlecker am 26. März auf der Prager Burg, srv. též Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 418.
- ⁶⁾ Sonja LEVSEN, *Männlichkeit und Krieg*, s. 285.
- ⁷⁾ Stahlecker se rovněž holedbal účastí v tzv. bitce v hostinci „U velryby“ (Schlacht am Walfischkeller) v Göppingenu, která představovala jednu z legendárních událostí místního politického boje NSDAP. Tvrdil, že zde byl těžce raněn, a přinesl tak oběť pro stranu. S velkou pravděpodobností se jednalo o Stahleckerem vymyšlená tvrzení, nicméně tyto a další fabulace se staly součástí jeho oficiálního životopisu a byly prezentovány i na Stahleckerově pohřbu v Praze v březnu 1942. Nekriticky přejaté údaje se objevily také v prvních historických zpracováních Stahleckerovy biografie. Podrobný rozbor oficiálního životopisu zpracovaný J. Schuhladen-Krämerem ale přesvědčivě vymyšlená tvrzení vyvrací. Srv. NA, f. ÚŘP, sig. 114-9-95, Auszug aus den Personalakten des SS-Brigadeführers Generalmajor der Polizei Dr. Walter Stahlecker. Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 419; Hans-Joachim LANG, *Die mörderische Karriere des Walter Stahlecker*, s. 147–148.
- ⁸⁾ Dobrovolná pracovní služba představovala jeden z prostředků k podchycení obrovské nezaměstnanosti způsobené hospodářskou krizí. K institutu tzv. dobrovolné pracovní služby viz Wolfgang BENZ, *Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflcht*, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 1968, s. 517–546; srv. NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95.
- ⁹⁾ Stalo se tak po intervenci württemberského místodržitele a gauleitera NSDAP Wilhelma Murra. Stahlecker s jeho pomocí dosáhl několika potvrzení o svém údajném pokusu znovu vstoupit do nacistické strany v roce 1932. Proti tomu se postavil Murrův letitý rival z řad NSDAP, württemberský předseda vlády Christian Mergenthaler, který tyto podvodné praktiky odmítl a dokonce získal svědectví o údajném Stahleckerově negativním výroku proti nacistům. Ještě v roce 1934 měla být celá kauza řešena stranickým soudem, nicméně Stahleckerův další postup již nebyl zastaven. Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 421.
- ¹⁰⁾ Politická policie tvořila v době Výmarské republiky pouze jedno oddělení Zemského kriminálního policejního úřadu. Po převzetí moci nacisty byla v dubnu 1933 vyňata jako samostatné oddělení Württembergische Politische Polizei zemského ministerstva vnitra a od ledna 1934 se z ní stal samostatný úřad podřízený ministerstvu vnitra. Friedrich WILHELM, *Die württembergische Polizei im Dritten Reich*, Stuttgart 1989, s. 93–102.
- ¹¹⁾ NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Trauerfeier für SS-Brif. Dr. Stahlecker am 26. März auf der Prager Burg.
- ¹²⁾ Ačkoli Mattheiss ve Württembersku nařídil opatření stejná jako v celém Německu (tj. zatýkání politických oponentů a jejich internaci), podařilo se mu neomalenými osobními postupy a nadměrnými náklady na nově budovaný bezpečnostní aparát zneprátelit řadu rozhodujících představitelů nové elity.
- ¹³⁾ Peter LONGERICH, *Heinrich Himmler, Biographie*, München 2008, s. 169 a pozn. 58; George BROWDER, *Foundations of the Nazi Police State. Foundation of Sipo and SD*, Lexington 1990, s. 107–108 a 137–138.
- ¹⁴⁾ Na jeho jmenování měl s velkou pravděpodobností podíl také Werner Best, jenž v tehdejší době vedl stuttgartský SD-Oberabschnitt „Südwest“. Za jeho působení totiž do řad SD a gestapa vstoupila řada absolventů univerzity v Tübingenu. Hans-Joachim LANG, *Die mörderische Karriere des Walter Stahlecker*, s. 149; Peter LONGERICH, *Heinrich Himmler, Biographie*, München 2008, s. 169 a pozn. 58.
- ¹⁵⁾ H. Mattheiss se stal obětí násilného soupeření o úřad velitele politické policie a uškodily mu též úzké vazby na organizaci SA. Když jej Murr 11. května 1934 uvolnil z funkce, premiér Mergenthaler proti tomuto kroku marně protestoval a navrhl politickou policii zařadit zpět pod stuttgartské policejní prezidium. Mattheissovi bylo nabídnuto místo vrchního státního zástupce, které zhrzeně odmítl. Na dovolené, kterou si vyžádal, jej 30. června 1934 zatkla skupina příslušníků SS. Následujícího dne byl Mattheiss zastřelen v kasárnách SS v Ellwangu. Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 415–416.
- ¹⁶⁾ Sigríd BRÜGEMANN, *Walter Stahlecker, Chef der Gestapo in Stuttgart und Massenmörder*, s. 127 a pozn. 1.
- ¹⁷⁾ Friedrich WILHELM, *Die württembergische Polizei im Dritten Reich*, s. 102.
- ¹⁸⁾ NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Trauerfeier für SS-Brif. Dr. Stahlecker am 26. März auf der Prager Burg.
- ¹⁹⁾ Thomas SCHNABEL, *Württemberg zwischen Weimar und Bonn 1928 bis 1945/46*, Stuttgart 1982, s. 408–414.

- ²⁰⁾ Petr KAŇÁK, Dalibor KRČMÁŘ, Jan VAJSKEBR, S jasným cílem a plnou silou. Nasazení německých policejních složek při rozbití Československa v letech 1938–1939, Terezín 2014, s. 18.
- ²¹⁾ NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Trauerfeier für SS-Brif. Dr. Stahlecker am 26. März auf der Prager Burg.
- ²²⁾ Okolnosti Stahleckerova příjezdu do Vídně nejsou zmíněny v žádném dosud nalezeném dokumentu. Fakt, že byl v průběhu dubna a května 1938 krátce za sebou povýšen, a také jeho pozdější obsazení do čela operačních skupin proti Československu, Norsku a SSSR nepřímo svědčí o jeho úspěšném podílu na anšlusu. Zmatečná je též otázka přesného data jmenování inspektorem bezpečnostní policie ve Vídni. Výpis ze Stahleckerova personálního spisu i Heydrichův smuteční projev se v datu jmenování liší – uveden je duben, resp. červenec 1938. NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Auszug aus den Personalakten des SS-Brigadeführers Generalmajor der Polizei dr. Walter Stahlecker, tamtéž, Trauerfeier für SS-Brif. Dr. Stahlecker am 26. März auf der Prager Burg.
- ²³⁾ Michael WILDT, *Generation des Unbedingten*, Hamburg 2008 (2. vyd.), s. 256, pozn. 145 uvádí Stahleckera jako prvního IdS na území obsazeného Rakouska. Naproti tomu odborník na činnost gestapa v Rakousku F. Weisz uvádí, že jako první byl výkonem funkce IdS pověřen Heinrich Müller. Franz WEISZ, *Personell von allem in ein „standestaatlicher“ Polizeikorper. Die Gestapo in Österreich*, in: Gerhard PAUL, Klaus-Michael MALLMANN, *Die Gestapo. Mythos und Realität*, s. 4.
- ²⁴⁾ Wolfgang DIERKER, *Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941*, Paderborn 2001, s. 446–447.
- ²⁵⁾ Jan Björn POTTHAST, *Das jüdische Zentralmuseum der SS in Prag, Gegnerforschung und Völkermord im Nationalsozialismus*, Frankfurt/New York 2002, s. 45–47.
- ²⁶⁾ David CESARANI, *Eichmann, jeho život a zločiny*, Praha 2008, s. 71–76.
- ²⁷⁾ Jednalo se o fondy vzniklé za účelem správy nuceně svěřeného majetku, který zahrnoval nemovitosti i movité předměty, cenné papíry apod. Z výnosů jeho správy a zejména prodeje bylo financováno vysídlování osob židovského původu. První fáze, představovaná tzv. Akcí Gildemeester, byla zahájena na jaře 1938. Přípravovaná protizidovská opatření měla vytvořit prostor pro organizaci a zajištění vysídlovací akce. Po dohodě s německými úřady došlo k zahájení akce v květnu 1938. Ukončena byla na konci ledna 1939, přičemž její cíle a shromážděný majetek byly přeneseny na Vystěhovalecký fond Vídeň (Auswanderungsfonds Wien). Schválení stanov Vystěhovaleckého fondu bylo rovněž ve Stahleckerových rukou a on sám se aktivně podílel na výběru jeho vedoucích představitelů. Podrobně k této problematice viz Theodor VENUS, Alexandra-Eileen WENCK, *Die Entziehung jüdischen Vermögens in Rahmen der Aktion Gildemeester. Eine empirische Studie über Organisation, Form und Wandel von „Arisierung“ und jüdischer Auswanderung in Österreich 1938–1941*, Wien a München 2004.
- ²⁸⁾ David CESARANI, *Eichmann, jeho život a zločiny*, s. 76.
- ²⁹⁾ Michal SCHVARC, Martin HOLÁK, *Politické pomery na Slovensku před voľbami do Snemu Slovenskej krajiny pohľadom viedenskej SD*, in: *Acta historica neosoliensia* č. 9/2006, s. 321.
- ³⁰⁾ Petr KAŇÁK, Dalibor KRČMÁŘ, Jan VAJSKEBR, S jasným cílem a plnou silou, s. 60 a 65.
- ³¹⁾ Podrobně tuto otázku zpracovává Michal SCHVARC, *Himmlerove tajné „uši“*. K pôsobeniu a aktivitám Bezpečnostnej služby říšského vodcu SS na Slovensku v rokoch 1938–1945, rukopis.
- ³²⁾ Stahlecker vedl spor i s říšským místodržitelem Seyss-Inquartem, který se snažil prosadit jako koordinátor zahraniční politiky vůči Slovensku, k čemuž měl získat svolení ministra zahraničí von Ribbentropa. Stahlecker o tom informoval Heydricha, který jej podpořil v samostatné činnosti, jejíž výsledky měly být předávány přímo jemu. Ze strany SD-Abwehr se Stahlecker cítil obcházen a stěžoval si na údajný nevděk, protože její činnost z Vídně logisticky zajišťoval. Michal SCHVARC, Martin HOLÁK, David SCHRIFFL (edd.), „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I., Bratislava 2008, č. dok. 58, 135, 141 a 145.
- ³³⁾ Michal SCHVARC, Martin HOLÁK, *Politické pomery na Slovensku před voľbami do Snemu Slovenskej krajiny pohľadom viedenskej SD*, in: *Acta historica neosoliensia* č. 9/2006, s. 321–323; Michal SCHVARC, *Himmlerove tajné „uši“*. K pôsobeniu a aktivitám Bezpečnostnej služby říšského vodcu SS na Slovensku v rokoch 1938–1945, s. 10–22, Michal SCHVARC, Martin HOLÁK, David SCHRIFFL (edd.), „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I., Bratislava 2008, č. dok. 99, 147, 153.
- ³⁴⁾ Michal SCHVARC, *Himmlerove tajné „uši“*. K pôsobeniu a aktivitám Bezpečnostnej služby říšského vodcu SS na Slovensku v rokoch 1938–1945, s. 15–22.
- ³⁵⁾ Oldřich SLÁDEK, *Zločinná role gestapa. Nacistická bezpečnostní policie v českých zemích 1938–1945*, Praha 1986, s. 62.

- ³⁶⁾ Např. Oldřichem Sládkem uváděný údaj o 1 500–2 000 zatčených lze považovat za pouhý odhad. Oldřich SLÁDEK, Zločinná role gestapa, s. 69; srv. Jan VAJSKEBR, První zatýkáci akce německých bezpečnostních složek v Protektorátu Čechy a Morava (tzv. Aktion Gitter), in: Ivo PEJČOCH, Jiří PLACHÝ, Okupace, kolaborace, retribuice, Praha 2010, s. 19.
- ³⁷⁾ F. Vašek rozsah zatýkání v Brně v březnu 1939 odhaduje pouze v úrovni jednotlivců, neboť nacistické bezpečnostní složky nemohly vycházet z nalezených údajů československé policie jako v Praze. Miroslava MENŠÍKOVÁ, František VAŠEK, Akce Albrecht I. Události 1. září 1939 se zvláštním zaměřením na Brno a Jižní Moravu, in: *Paginae historiae* č. 7, s. 213.
- ³⁸⁾ Michal SCHVARC, Himmlerove tajné „uši“. K působení a aktivitám Bezpečnostnej služby říšského vodcu SS na Slovensku v rokoch 1938–1945, s. 22.
- ³⁹⁾ Jan VAJSKEBR, Radka ŠUSTROVÁ, Německá bezpečnostní opatření v Protektorátu Čechy a Morava na začátku války, in: *Paměť a dějiny* 2009/3, s. 92.
- ⁴⁰⁾ Jan GEBHART, Nacistická okupace a počátky domácí rezistence, in: Ivo PEJČOCH, Jiří PLACHÝ, Okupace, kolaborace, retribuice, Praha 2010, s. 67.
- ⁴¹⁾ Petr KOURA, Pozapomenutá legenda českého odboje, *Soudobé dějiny*, 2004, č. 1–2, s. 110–127.
- ⁴²⁾ Jan VAJSKEBR, Radka ŠUSTROVÁ, Německá bezpečnostní opatření v Protektorátu Čechy a Morava na začátku války, in: *Paměť a dějiny* 2009/3, s. 102.
- ⁴³⁾ Podrobně k tématu viz Jaroslava MILOTOVÁ, Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze. Geneze a činnost do počátku roku 1940, in: *Terezínské studie a dokumenty* 1997, s. 20–29.
- ⁴⁴⁾ Miroslav KÁRNÝ, „Konečné řešení“. Genocida českých Židů v německé protektorátní politice, Praha 1991, s. 36–37; Jaroslava MILOTOVÁ, Ústředna pro židovské vystěhovalectví, s. 28.
- ⁴⁵⁾ Krátce před zahájením války Hitler uložil Himmlerovi učinit veškeré kroky k udržení pořádku v Německu. Himmler a Heydrich reagovali řadou opatření, která měla předejít problémům na „vnitřní frontě“ jako po skončení první světové války. Chtěli za každou cenu potlačit jakékoli síly, které by „podrývaly válečný potenciál německého národa“. V září a říjnu 1939 Heydrich obeslal řídicí úřadovny gestapa několika oběžníky, které mj. definovaly nové lhůty pro ochrannou vazbu či tzv. zvláštní zacházení se zadrženými. Od počátku září proběhlo na území říše několik vln zatýkání komunistických funkcionářů, Židů a „asociálů“. Počet vězňů v koncentračních táborech se do podzimu 1939 zvýšil o jednu třetinu. V neposlední řadě se zosťená bezpečnostní opatření projevila vytvořením hlavního říšského bezpečnostního úřadu 27. září 1939. Robert GERWARTH, Reinhard Heydrich. Biographie, München 2011 s. 201; Peter LONGERICH, Himmler, s. 490; Robert GELATELY, Kdo podporoval Hitlera. Společenský souhlas a režimní nátlak v nacistickém Německu, s. 95–96.
- ⁴⁶⁾ Jan VAJSKEBR, Radka ŠUSTROVÁ, Německá bezpečnostní opatření v Protektorátu Čechy a Morava na začátku války, *Paměť a dějiny* 2009/3, s. 97–100.
- ⁴⁷⁾ Označení „Albrecht der Erste“ představovalo pravděpodobně jen volací znak nebo heslo pro spuštění akce.
- ⁴⁸⁾ Miroslava MENŠÍKOVÁ, František VAŠEK, Akce Albrecht I. Události 1. září 1939 se zvláštním zaměřením na Brno a Jižní Moravu, in: *Paginae historiae* č. 7, s. 206–254.
- ⁴⁹⁾ Přesný počet zatčených je problematické zjistit, neboť probíhalo současně s běžnou represivní činností bezpečnostního aparátu. Odhady hovoří o 1 000–3 000 osob. Většina ze zatčených byla krátce vězněna na protektorátním území a posléze před koncem první zářijové dekadý transportována do koncentračních táborů. Miroslava MENŠÍKOVÁ, František VAŠEK, Akce Albrecht I. Události 1. září 1939 se zvláštním zaměřením na Brno a Jižní Moravu, in: *Paginae historiae* č. 7, s. 228; Jan VAJSKEBR, Radka ŠUSTROVÁ, Německá bezpečnostní opatření v Protektorátu Čechy a Morava na začátku války, in: *Paměť a dějiny* 2009/3, s. 90–107.
- ⁵⁰⁾ Bořivoj ČELOVSKÝ, So oder so, Šenov u Ostravy 1995, s. 227–228.
- ⁵¹⁾ NA, f. Úřad říšského protektora – Státní tajemník (ÚRP–ST), sign. 109-4/343, Einsatz der SS (8. 9. 1939), Einsatz der SS (25. 9. 1939).
- ⁵²⁾ NA, f. ÚRP–ST, sign. 109-4/343, Stahleckerův dopis von Neurathovi z 13. 9. 1939.
- ⁵³⁾ Tamtéž, srv. Robert KVAČEK, Dušan TOMÁŠEK, Generál Alois Eliáš. Jeden český osud, Praha 1996, s. 44–45.
- ⁵⁴⁾ Edouard HUSSON, Reinhard Heydrich s. 79–85,
- ⁵⁵⁾ David CESARANI, Eichmann, jeho život a zločiny, s. 84–86.
- ⁵⁶⁾ Dne 18. 10. 1939 odjel první transport 916 mužů z Ostravy, přičemž jej v dalších dnech následovalo 875 osob z Vídně a 1 029 z Katovic a Vídně. Miroslav KÁRNÝ, Konečné řešení, s. 41–44.
- ⁵⁷⁾ Eichmannův plán vycházel z tendence vedení RSHA spustit co nejrychleji deportační akce.

- Eichmann navíc na podzim 1939 dobře věděl, že možnosti ústředěn pro vystěhovalectví jsou již omezeny, a proto se deportace na Východ pro něj staly novým prostředkem. Na rozdíl od pozdějšího průběhu „konečného řešení“ nebylo nic dokonale naplánováno a celá akce byla improvizovaná a uspěchaná. Experiment v Nisku je přesto malým výsekem důležité fáze přechodu od politiky vystěhovalectví k politice „konečného řešení“. Kariérista Eichmann při tom prokázal znalost fungování represivního systému. Ačkoli sám byl v podřízeném postavení, dokázal ovlivnit řadu výše postavených funkcionářů a využívat pověsti, kterou získal jako expert na židovskou otázku. Edouard HUSSON, Reinhard Heydrich, s. 79–85; Goshen SEEV, Nisko – ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1992/1, s. 92; Goshen SEEV, Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939. Eine Fallstudie zur NS-Politik in der letzten Etappe vor der Endlösung, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1981/1, s. 74–76; Mečislav BORÁK, První deportace evropských Židů. Transporty do Niska nad Sanem, Ostrava 2009.
- ⁵⁸⁾ Tomáš PASÁK, 17. listopad a Univerzita Karlova, Praha 1937, s. 37.
- ⁵⁹⁾ Detlef BRANDES, Die Deutsche Reaktion auf die Prager Demonstrationen im Herbst 1939, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1975/2, s. 201–205.
- ⁶⁰⁾ Tomáš PASÁK, 17. listopad a Univerzita Karlova, s. 53.
- ⁶¹⁾ NA, f. ÚŘP–ST, sign. 109-4/343, Denkschrift des Freiherrn von Prochazka über die Auswirkungen des deutsch-russischen Paktes im Protektorat (6. 12. 1939).
- ⁶²⁾ René KÜPPER, Karl Hermann Frank. Politische Biographie eines sudetendeutschen Nationalsozialisten, München 2010, s. 212–214.
- ⁶³⁾ Tomáš PASÁK, 17. listopad a Univerzita Karlova, s. 83.
- ⁶⁴⁾ Dalibor KRČMÁŘ, Walter Jacobi. „Vyslovené intelektuální typ“ v čele protektorátní SD. Terezínské listy č. 39/2011, s. 28–53.
- ⁶⁵⁾ Porady se zúčastnili: K. H. Frank, W. Stahlecker, velitel pořádkové policie v Protektorátu Čechy a Morava J. von Kampitz, vedoucí úřadu státního tajemníka dr. R. Gies, státní podtajemník dr. K. von Burgsdorf, vedoucí pražského řídicího úseku SD H. Böhme, velitel 6. SS-Totenkopfstandarte SS-Oberführer B. Voss a pravděpodobně i vedoucí pražského gestapa dr. H.-U. Geschke. Petr KAŇÁK, Jan VAJSKEBR, Od Polizeiverstärkung k verstärkte SS-Totenkopfstandarten. Geneze a nasazení specifického druhu represivních a okupačních jednotek SS v letech 1933–1941, in: Securitas Imperii č. 15 (1/2009), s. 82–83.
- ⁶⁶⁾ Tomáš PASÁK, 17. listopad a Univerzita Karlova, s. 129–151.
- ⁶⁷⁾ Petr KAŇÁK, Jan VAJSKEBR, Od Polizeiverstärkung k verstärkte SS-Totenkopfstandarten, s. 83.
- ⁶⁸⁾ Uvedl to v březnu 1940 v rámci diskuse o počtu českých lékařů a doplňování jejich stavu. České vysoké školy byly dle jeho názoru předimenzovány a produkovaly jen „šovinistický intelektuální proletariát“. Jejich znovuoctvení proto nebylo v zájmu národnostního boje mezi Čechy a Němci. Stahlecker jmenovitě odmítl výchovu nových správních úředníků nebo učitelů vyšších stupňů. Pouze připustil, že se brzy projeví uzavření lékařských fakult, a to v boji proti TBC a při udržování zdravotního stavu českého dělnictva. Lékaři ale měli být dle jeho názoru pro využití v protektorátu vybírání z řad etnických Němců, přičemž by mohli současně sloužit jako užitečný germanizační nástroj vzhledem k dennímu kontaktu s českým obyvatelstvem. NA, f. ÚŘP–ST, sign. 109-4/25, Ärztliche Versorgung des Protektorats (23. 2. 1940).
- ⁶⁹⁾ Stahlecker tvrdil, že „komunismus je mezi Čechy tak populární, že i nekomunisté kryjí funkcionáře KSČ.“ Na základě těchto skutečností bylo pro Sipo údajně složité získávat relevantní informace. Stahlecker dokonce tvrdil, že propagační materiály komunistického i nekomunistického odboje si byly velmi podobné, což jej vedlo k mylnému závěru, že obě části rezistence spolupracují nebo mají dokonce společné vedení. Dodal proto, že „musí uplynout určitý čas, než policejní pozorování síť odhalí a povede k výsledkům. Jádrem komunistické práce je činnost v podnicích, což je významné proto, že velké protektorátní podniky pracují pro německé zbrojení.“ NA, f. ÚŘP–ST, sign. 109-4/343, Denkschrift des Freiherrn von Prochazka über die Auswirkungen des deutsch-russischen Paktes im Protektorat (6. 12. 1939). Srv. Václav KURAL, Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943, Praha 1997, s. 60–65.
- ⁷⁰⁾ Jan GEBHART, Jan KUKLÍK, Velké dějiny země Koruny české, sv. XVa, Praha–Litomyšl 2006, s. 355–360; Petr KOURA, Podplukovník Josef Balabán. Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové“, Praha 2003, s. 33–64; Václav KURAL, Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943, Praha 1997.
- ⁷¹⁾ NA, f. ÚŘP–ST, sign. 109-4/343 Sicherheitspolizei und Wehrmacht im Protektorat (12. 2. 1940).
- ⁷²⁾ Abwehr si stěžoval na nedodržování dohody mezi ním a Sipem, která byla uzavřena 13. 10. 1939.

Ta určila vojenské kontrarozvědce mj. zodpovědnost za dohled nad likvidačními útvary československé armády a Vládním vojskem. Tím, že gestapo odhalilo odbojové organizace v jejich řadách a zatklo jejich členy, se mělo dopustit porušení této dohody. Abwehru vadilo, že nebyl o případech odhalených odbojových skupin ze strany Sipa ani informován. NA, f. ÚRP-ST, sign. 109-4/343 Sicherheitspolizei und Wehrmacht im Protektorat (12. 2. 1940). K roli německé vojenské rozvědky a kontrarozvědky viz Břetislav TVARŮŽEK, Abwehr v protektorátě Čechy a Morava (1939–1944) I., in: *Historie a vojenství* 3/1993, s. 127–135; týž, Abwehr v protektorátě Čechy a Morava (1939–1944) II., in: *Historie a vojenství* 4/1993, 101–103.

⁷³⁾ NA, f. ÚRP-ST, sign. 109-4/343, Stahleckerova zpráva pro Heydricha z 28. 3. 1940.

⁷⁴⁾ Oldřich SLÁDEK, K počátkům policejní věznice v Terezíně, *Terezínské listy* č. 17/1989, s. 1–7.

⁷⁵⁾ Sipo a SD se od března 1940 připravovaly na nasazení operačních skupin ve Francii a Belgii, k němuž nakonec došlo jen v omezené míře, a zásah v Norsku v nejbližším období nepředpokládaly. Michael WILDT, *Generation des Unbedingten*, Hamburg 2008, s. 508–510.

⁷⁶⁾ Himmler se osobně sešel se Stahleckerem k jednání již 12. dubna 1940. Ve dnech 19.–20. dubna vedl Himmler s Hitlerem jednání o obsazení úřadu vyššího velitele SS a policie v Norsku, kterému měl Stahlecker předléhat. Michael WILDT, *Der Polizei und Sicherheitsapparat 1940*, in: Markus MOORS, Moritz PFEIFFER, Heinrich Himmlers Taschenkalender 1940. Kommentierte Edition, Paderborn 2013, s. 115 a 236.

⁷⁷⁾ Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 426.

⁷⁸⁾ Stein Ugelvik LARSEN, Beatrice SANDBERG, Volker DAHM (edd.), *Meldungen aus Norwegen, Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen*, díl I, München 2008, s. XI.

⁷⁹⁾ Robert BOHN, Reichskommissariat Norwegen, *Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*, München 2000, s. 78.

⁸⁰⁾ Po definitivním ukončení bojů v Norsku byl založen ještě šestý operační oddíl zajišťující oblast měst Tromsø a Narvik. Stein Ugelvik LARSEN, Beatrice SANDBERG, Volker DAHM (edd.), *Meldungen aus Norwegen*, s. XIII.

⁸¹⁾ Robert BOHN, Reichskommissariat Norwegen, s. 78–79, Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 426.

⁸²⁾ Michael WILDT, *Generation des Unbedingten*, s. 591–592.

⁸³⁾ R. Bohn uvádí mylně na základě poválečného svědectví, že ke Stahleckerovu odvolání vedl údajný spor s Terbovenem vyvolaný jeho přílišnou politickou aktivitou. Naproti tomu J. Schuhladen-Krämer vychází ze studia Stahleckerových osobních materiálů v politickém archivu bývalého německého ministerstva zahraničí, které jasně ukazují na jiný průběh událostí. Robert BOHN, *Ein solches Spiel kennt keine Regeln. Gestapo und Bevölkerung in Norwegen und Dänemark*, in: Gerhard PAUL, Klaus-Michael MALLMANN, *Die Gestapo. Mythos und Realität*. Darmstadt 1995, s. 465; srv. Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 427.

⁸⁴⁾ Stein Ugelvik LARSEN, Beatrice SANDBERG, Volker DAHM (edd.), *Meldungen aus Norwegen*, s. XIII.

⁸⁵⁾ Himmler se snažil proniknout na ministerstvo zahraničí a prosadit na důležitá místa ve vedení státu důstojníky SS. Také Heydrich již v roce 1935 označil ministerstvo zahraničí mezi instituce, které jsou obsazeny osobami negativně zaměřenými vůči nacismu, jež je třeba nahradit. Himmler chtěl především z diplomatické služby odstranit zástupce šlecht, kterou považoval za degenerovanou. Nahradit ji měla nová elita, vybraná na základě rasových kritérií. Ideální diplomat měl podle jeho představ vystoupit z církve, být ideologicky vyspělý a pevný, mít zkušenosti z boje na frontě, a měl to být ženatý muž s početnou rodinou. Mělo jít o „politického bojovníka na diplomatické frontě“. Šlo o konstrukci podobnou Heydrichově představě „úředníka vojenského stylu“, kterou prozrazoval v bezpečnostních složkách. Podle Himmlerových představ se měly pravomoci ministerstva zahraničí omezit pouze na výkon pasové a vízové agendy a zpravodajství ze zahraničí měla zajišťovat SD. Himmler se snažil prosadit na ministerstvu zahraničních věcí různými způsoby. Jedním z nich bylo udělování vysokých hodností v SS významným funkcionářům, nevyjímaje ministra von Neuratha. Jejich zařazení do Allgemeine-SS ovšem nepřinášel SS přímý vliv na chod ministerstva zahraničí. Hans-Jürgen DÖSCHER, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der „Endlösung“*, Berlin 1987, s. 91–97; Eckart CONZE, Norbert FREI, Peter HAYES, Moshe ZIMMERMANN, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München 2010, s. 120.

⁸⁶⁾ Ribbentrop se ale snažil udržovat paritu mez příchozími z dalších stranických složek (HJ, SA)

- a SS nepreferoval jako jedinou organizaci. Eckart CONZE, Norbert FREI, Peter HAYES, Moshe ZIMMERMANN, *Das Amt und die Vergangenheit*, s. 161–165.
- ⁸⁷⁾ Marie WASSILTSCHIKOW, *Die Berliner Tagebücher der Marie „Missie“ Wassiltschikow*, Berlin 1987, s. 59.
- ⁸⁸⁾ Peter LONGERICH, *Propagandistem im Krieg. Die Presseabteilung des Auswärtigen Amtes unter Ribbentrop*, München 1987, s. 48–65.
- ⁸⁹⁾ Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, *Die Exekutoren des Terrors*, s. 427.
- ⁹⁰⁾ Eckart CONZE, Norbert FREI, Peter HAYES, Moshe ZIMMERMANN, *Das Amt und die Vergangenheit*, s. 207.
- ⁹¹⁾ O Stahleckerově konci na ministerstvu zahraničních věcí Himmlera podrobně informoval náčelník Hlavního úřadu SS SS-Brigadeführer Gottlob Berger, který účelově popisoval spor se státním podtajemníkem Lutherem jako cílené protežování SA proti zájmům SS. V pozadí stál Bergerův špatný vztah s Lutherem. ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-3-51, č. snímku 2648945, Auswärtiges Amt (17. 4. 1941).
- ⁹²⁾ Tamtéž, č. snímku 2648719, SS-Oberführer Karl Cerf (28. 5. 1941). Podle další Bergerovy zprávy pro Himmlera se Luther snažil nahradit Stahleckera příslušníkem SS K. Cerffem. Luther se údajně snažil napětí mezi ním a vedením SS zmírnit nabídkou pozice velvyslance v Budapešti pro E. Kaltenbrunnera.
- ⁹³⁾ Peter LONGERICH, *Propagandistem im Krieg*, s. 36–38.
- ⁹⁴⁾ Michael WILDT, *Generation des Undedigten*, s. 549, pozn. 189.
- ⁹⁵⁾ Heinz HÖHNE, *Elite unter dem Totenkopf*, Gütersloh 1967, s. 326–327.
- ⁹⁶⁾ Peter KLEIN, Andrej ANGRICK, *The Final Solution in Riga, Exploitation and Annihilation, 1941–1944*, New York, Oxford 2009, s. 35–37.
- ⁹⁷⁾ Klaus-Michael MALLMANN, *Türofnar der Endlösung. Zur Genesis des Genozids*, in: Gerhard PAUL, Klaus-Michael MALLMANN, *Gestapo im 2. Weltkrieg, Heimatfront und besetztes Europa*, Darmstadt 2000, s. 457.
- ⁹⁸⁾ Wolfgang SCHEFFLER, *Die Einsatzgruppe A 1941/1942*, in: Peter KLEIN (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion. Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, Berlin 1997, s. 29–30.
- ⁹⁹⁾ Helmut KRAUSNICK, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985, s. 151.
- ¹⁰⁰⁾ Böhme v poválečném soudním procesu tvrdil, že mu Stahlecker vydal rozkaz ústně již 22. června 1941. Ten ale pravděpodobně mohl předat až na Heydrichův pokyn z 2. července 1941 o likvidaci Židů a komunistů. V každém případě v hraničním pásmu u Tylže došlo již od 24. června 1941 k popravám židovských mužů za spolupráce gestapa, SD a Schupa a k internaci žen a dětí, které byly v srpnu zlikvidovány litevskými oddíly. Richard BREITMAN, *Architekt „konečného řešení“*. Himmler a vyvraždění evropských Židů, Praha 2004, s. 183–184.
- ¹⁰¹⁾ Martin DEAN, *Collaboration in Holocaust*, New York 2000, s. 17–41.
- ¹⁰²⁾ Knut STANG, *Hilfspolizisten und Soldaten. Das 2./12. Litauische Schutzmannschaftsbataillon in Kaunas und Weißrußland*, in: Rolf-Dieter MÜLLER, Hans-Erich VOLKMANN (ed.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, München 1999, s. 858–878.
- ¹⁰³⁾ ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-4-66, *Tätigkeits- und Lagebericht Nr. 2 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR*.
- ¹⁰⁴⁾ K období října 1941 na území operační skupiny A viz ABS, f. Alexandrijský archiv, *Ereignismeldung UdSSR Nr. 131* (10. 11. 1941).
- ¹⁰⁵⁾ Wolfgang SCHEFFLER, *Die Einsatzgruppe A 1941/1942*, s. 39–40.
- ¹⁰⁶⁾ Podrobně viz Wolfram WETTE, *Karl Jäger. Mörder der litauischen Juden*, Frankfurt am Main 2012 (3. vyd.).
- ¹⁰⁷⁾ Peter KLEIN, *Die Erlaubnis zum grenzlosen Massenmord*, in: Rolf-Dieter MÜLLER, Hans-Erich VOLKMANN (ed.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, s. 931–932.
- ¹⁰⁸⁾ Peter KLEIN, Andrej ANGRICK, *The Final Solution in Riga*, s. 450–461.
- ¹⁰⁹⁾ Wolfgang SCHEFFLER, *Die Einsatzgruppe A 1941/1942*, s. 47, 51.
- ¹¹⁰⁾ Ke sporu s Wehrmachtem o kvalifikované dělníky došlo například v litevském Siaulai. Velitelé operačních oddílů Jäger a Hamann museli ustoupit, když se místní vedoucí civilní správy Gewecke dovolal podpory říšského komisaře Lohseho. Židé byli ponecháni naživu jako „Arbeitsjuden“, přičemž se jednalo o celkem 35 000 osob internovaných ve Vilnius, Kaunasu a Siaulai. Tamtéž, s. 32–36.

- ¹¹¹⁾ Edouard HUSSON, Heydrich. Konečné řešení židovské otázky, Ostrava 2009, s. 201–213.
- ¹¹²⁾ Helmut KRAUSNICK, Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942, Frankfurt am Main 1985, s. 151–156; Christan GERLACH, Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944, Hamburg 2012 (2. vyd.), s. 180–190.
- ¹¹³⁾ Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, Die Exekutoren des Terrors, s. 429–430.
- ¹¹⁴⁾ Šlo o dva rozsáhlé elaboráty zachycující činnost EG A v období od 22. 6. – 15. 10. 1941, resp. 16. 10. – 31. 12. 1941. Všichni velitelé operačních skupin zpracovávali průběžná denní hlášení, tzv. Ereignismeldungen. Z nich byly v delších časových úsecích kompilovány situační zprávy o činnosti operačních skupin (Tätigkeits- und Lageberichte der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR). Jejich edice viz Klaus-Michael MALLMANN, Andrej ANGRICK, Jürgen MATTHÄUS, Martin CÜPPERS, Die „Eignismeldungen UdSSR“ 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I, Darmstadt 2011.
- ¹¹⁵⁾ Ronald HEADLAND, Messages of murder: A study of the reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943, London 1992.
- ¹¹⁶⁾ K této otázce viz např. ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-4-66, Ereignismeldung UdSSR Nr. 135 (19. 11. 1941).
- ¹¹⁷⁾ Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, Die Exekutoren des Terrors, s. 431.
- ¹¹⁸⁾ ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-4-66, Ereignismeldung UdSSR Nr. 143 (22. 12. 1941).
- ¹¹⁹⁾ Johannes HÜRTER, Die Wehrmacht vor Leningrad. Krieg und Besatzungspolitik der 18. Armee im Herbst und Winter 1941/42, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte č. 3/2001, s. 389–439.
- ¹²⁰⁾ Edouard HUSSON, Heydrich, s. 253.
- ¹²¹⁾ ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-4-66, Ereignismeldung UdSSR Nr. 60 (22. 8. 1941); srv. Timm C. RICHTER, Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg, in: Rolf-Dieter MÜLLER, Hans-Erich VOLKMANN (ed.), Die Wehrmacht. Mythos und Realität, s. 844–845.
- ¹²²⁾ Christian GERLACH, Kalkulierte Morde, s. 863 a 883.
- ¹²³⁾ Jürgen SCHUHLADEN-KRÄMER, Die Exekutoren des Terrors, s. 427.
- ¹²⁴⁾ Dieter POHL, Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesetzung und einheimische Bevölkerung in de Sowjetunion 1941–1944, Frankfurt am Main 2011, s. 285.
- ¹²⁵⁾ Vylíčení okolností Stahleckerova úmrtí je prakticky ve všech historických pracích, které se touto osobou zabývají, uvedeno chybně. Jako místo úmrtí je uváděna Riga, resp. obec Krasnogvardějsk/Gatčina, případně k němu mělo dojít v průběhu letu do Prahy. Výjimku představuje práce Peter KLEIN, Andrej ANGRICK, The Final Solution in Riga, Exploitation and Annihilation, 1941–1944, která čerpá z níže uvedených archiválií uložených v Národním archivu v Praze.
- ¹²⁶⁾ Krátce po Stahleckerově smrti OKH požádalo Himmlera o posílení protipartyzánských opatření pomocí místních dobrovolnických jednotek podřízených HSSPF Nord právě v oblasti okolo železniční trati Loknja–Novosokolniki. ABS, f. Alexandrijský archiv, sign. 144-4-66, snímek č. 2668145, Partisanenbekämpfung bei H.Gr. Nord (28. 3. 1942).
- ¹²⁷⁾ NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95: Bericht über Verwundung und Tod des SS-Brigadeführers Dr. Walter Stahlecker. Stahlecker zemřel podle podrobné zprávy vedoucího lékaře Einsatzgruppe A SS-Obersturmbannführera Meixnera na opakované selhání srdeční činnosti. R. Heydrich si pozval v den pohřbu Meixnera k rozhovoru za účasti Stahleckerovy manželky, kde se dotazoval, zda bylo možné jeho smrti zabránit. Meixner tuto možnost vyvrátil a upozornil na řadu Stahleckerových zdravotních obtíží v oblasti trávicího traktu. Stahleckerova manželka připomněla příznaky selhání srdeční činnosti patrné i v dřívější době. Heydrich debatu uzavřel s tím, že vliv mělo také celkové vyčerpání Stahleckerova organismu zaviněné plněním náročných pracovních úkolů. K tomu viz NA, f. ÚŘP, sign. 114-9/95, Vermerk zur Besprechung des SS-Obergruppenführers Heydrich mit SS-Obersturmbannführers dr. Meixner zum Tode des SS-Brigadeführer Dr. Walter Stahlecker.
- ¹²⁸⁾ Tamtéž, Ansprache des Stellvertretenden Reichsprotektors und Chefs der Sicherheitspolizei SS-Obergruppenführer Heydrich, anlässlich der Trauerfeier für SS-Brigadeführer Stahlecker am 26. 3. auf der Prager Burg.
- ¹²⁹⁾ Fotografická dokumentace ze smutečního obřadu na Pražském hradě – viz Jaroslav ČVANČARA, Někomu život, někomu smrt, 1941–1943, Praha 2003, s. 61–62. Jaroslav Čvančara v komentáři ke snímkům s trefnou dávkou černého humoru uvádí, že R. Heydrich se na tomto smutečním ceremoniálu v podstatě připravil na roli, kterou bude o několik měsíců později hrát sám...
- ¹³⁰⁾ NA, f. ÚŘP–ST, sign. 109-4/773.

- ¹³¹⁾ Peter KLEIN, Die Erlaubnis zum grenzlosen Massenmord, in: Rolf-Dieter MÜLLER, Hans-Erich VOLKMANN (ed.), Die Wehrmacht. Mythos und Realität, s. 939.
- ¹³²⁾ Ve funkci velitele EG A nahradil Stahleckera jeden z předních představitelů RSHA a bývalý velitel EG I Dresden během okupace českého pohraničí SS-Brigadeführer a generálmajor policie H. Jost. Michael WILDT, Generation des Unbedingten, s. 398.
- ¹³³⁾ Peter KLEIN, Die Erlaubnis zum grenzlosen Massenmord, in: Rolf-Dieter MÜLLER, Hans-Erich VOLKMANN (ed.), Die Wehrmacht. Mythos und Realität, s. 938.
- ¹³⁴⁾ Večer navštívil také druhou vdovu, Linu Heydrichovou, v Panenských Břežanech. Diensttagebuch s. 531.

AT THE FRONT LINE

The Career of the Nazi Police Units Commander Walter Stahlecker

Summary

*Petr Kaňák, Ministry of the Interior of the Czech Republic
Jan Vajskebr, Institute for the Study of Totalitarian Regimes*

Walter Stahlecker may be perceived as a typical member of the “generation of the relentless” (Generation des Unbedingten). He was too young to fight in the First World War, but he took part in fighting the radical Left during the postwar revolutionary wave in Germany. Also in his later life, he assumed radically right-wing political positions, being a member of many nationalistic and anti-Semitic organizations, including the NSDAP. He studied law in one of the bastions of extreme nationalism in Germany, at the Tübingen University. After the Nazis seized power, he – as an SS-man – began his career as a police officer and participated in the liquidation of the political opponents of the Nazi regime. Serving as a classical specimen of the member of the “fighting administration” (Kampfende Verwaltung), he was involved – at the head of many operating groups and local commands – in Nazi Germany’s expansion abroad, starting with the “Anschluss” of Austria, the occupation of the Czechoslovak border regions and hinterland and the seizure of Norway, and ending with his part in the Operation Barbarossa. Eventually, Stahlecker’s deployment in the attack on the Soviet Union proved to be fateful, as he had been wounded when fighting Soviet partisans and later died of the injuries sustained. In his personality, Stahlecker combined the fanaticism of an orthodox Nazi with the ambitions of an unbridled careerist, who went far beyond the mere execution of the orders given by his superiors. His acts eventually resulted in hundreds of thousands casualties, and that is why he may be regarded as one of the worst Nazi war criminals.

IN DER ERSTEN REIHE

Die Karriere Walter Stahleckers, eines Befehlshabers nazistischer Polizeieinheiten

Resümee

*Petr Kaňák, Innenministerium der ČR
Jan Vajskebr, Institut für das Studium totalitärer Regime*

Walter Stahlecker können wir als typisches Beispiel eines Angehörigen der „Generation des Unbedingten“ betrachten. Er schaffte zwar nicht mehr, sich am ersten Weltkrieg zu beteiligen, schloss sich aber während der revolutionären Nachkriegswelle dem Kampf gegen die radikale Linke an. Auch danach vertrat er radikal rechte Standpunkte und war Mitglied einer ganzen Reihe national-sozialistischer und antisemitischer Organisationen, einschließlich der NSDAP. Stahlecker studierte an einer der Hochburgen des extremen Nationalismus, an der Tübinger Universität Jura. Nach der Machtübernahme der Nazis in Deutschland trat er als Mitglied der SS die Karriere eines Polizeibeamten an und beteiligte sich an der Liquidierung der politischen Opponenten des Naziregimes. Als klassisches Beispiel eines Angehörigen der „kämpfenden Verwaltung“ nahm er dann an der Spitze von Operationsgruppen und lokaler Kommandos an der Auslandsexpansion Nazideutschlands teil, angefangen mit dem Anschluss Österreichs und der Okkupation des tschechoslowakischen Grenz- und Binnenlandes über die Besetzung Norwegens und mit der Beteiligung an der Operation Barbarossa endend. Der Einsatz gegen die Sowjetunion wurde ihm schließlich zum Verhängnis, als er im Kampf mit sowjetischen Partisanen eine Verletzung erlitt, an deren Folgen er später starb. Stahlecker vereinte in seiner Person den Fanatismus eines orthodoxen Nazisten mit den Ambitionen eines maßlosen Karrieristen und ging weit über die einfache Befolgung von Befehlen seiner Vorgesetzten hinaus. Seine Taten hatten Hunderttausende von Opfern zur Folge, und er kann deshalb als einer der schwersten nazistischen Kriegsverbrecher angesehen werden.

ZPRÁVA O TRANSPORTU An Z TEREZÍNA DO VARŠAVSKÉHO GHETTA

Tomáš Fedorovič, Památník Terezín

Transport An vypravený z terezínského ghetta dne 25. dubna 1942 patří mezi méně známé až „neznámé“ terezínské transporty, které odjely z ghetta na Východ. Podle A. Gottwalda a D. Schulle byl transport An jedním ze čtyř transportů, které služebna velitele SS a policie v Lublinu pověřená vedením transportů do cílových stanic na Lublinsku v důsledku nedostatku příjmových kapacit tamních ghett „odklonila“ do přeplněného ghetta ve Varšavě.¹⁾

Příprava transportu, možnosti reklamace a pokyny pro jeho vypravení v době série transportů přijíždějících na Lublinsko v dubnu 1942 jsou zachyceny v Denních rozkazech č. 107–111.²⁾ Podle sdělení v denním rozkazu č. 108 (23. 4. 1942) končila úderem 18. hodiny možnost reklamací a kvůli nedostatku vhodných osob měly být do transportu zařazeny i rodiny s dětmi a lidé, kteří již „nastoupili do práce“. Dosavadní praxe byla totiž taková, že příchozí transporty sloužily zároveň jako rezervoár pro většinu transportů odcházejících. Ovšem v této době se v Terezíně shodou okolností nacházelo mnoho osob, které nemohly být s ohledem na platná kritéria poslány dále na Východ, a proto se muselo sáhnout mezi zasloužilé, tj. doposud prací chráněné vězně. Nedostatek osob vhodných pro transport ukazuje i tabulka s počty osob z nových transportů (A-řady) zařazených do východních transportů na jaře 1942.

Transport	Počet osob z A-transportů
Al (23. 4. 1942)	658
An (25. 4. 1942)	395 [!]
Aq (27. 4. 1942)	901 (z toho 380 osob z transportu Am)
Ar (28. 4. 1942)	191 [!]
As (30. 4. 1942)	820 (z toho 731 osob z transportu Ao)

Víme, že mezi jedním tisícem lidí, kteří museli ghetto opustit, bylo i 277 osob ze Sudetských kasáren.³⁾ I přes proklamovanou ochranu příslušníků obou komand výstavby byli do transportu nejspíše z trestu, jako tzv. weisung, zařazeni čtyři muži z těchto transportů. Tomu nasvědčuje i skutečnost, že Rudolf Lederer (Ak-220) a Gustav Neumann (J-392) byli již od 20., resp. 27. prosince 1941 ve vazbě za posláni dopisu.⁴⁾

Do transportu byl zařazen i Josef Mellion (nar. 1921), nadějný řezbář, který se podílel na výrobě svatostánku pro svitky Tóry (Aron ha-kodeš). Mellion byl do transportu zařazen již podruhé, neboť 28. 3. 1942 byl z transportu (nejspí-

še Ag z 1. 4. 1942 směřující do Piasek) reklamován Rudolfem Saudkem dopisem Ing. Ottu Zuckerovi.⁵⁾ Zachovala se také korespondence válečného invalidy Otto Schwarze (nar. 1903) adresovaná Ing. Zuckerovi, ve které ho žádal o přidělení nějaké před transportem ochraňující práce. Jeho žádosti nebylo vyhověno, neboť byl zařazen do transportu.⁶⁾

Podle poznámek v diáři Viléma Bricka (J-784), staršího bloku G V, dostali účastníci transportu předvolání již 23. dubna 1942, tedy v době odjezdu transportu Al. Brick si také zaznamenal, že účastníci transportu byli buzeni již ve tři hodiny ráno. Poznámka *Odjezd t[rans]p[or]tu do Polska An* je vedena pod datem 26. dubna 1942⁷⁾ a odpovídá také sdělení uveřejněnému v Denním rozkazu č. 111 z 27. dubna 1942. Transport An odjel z ghetta tedy o den později, než je chybně uvedeno v terezínském přehledu východních transportů.⁸⁾ Transport, který byl tvořen jedním tisícem mužů, žen a dětí z protektorátních transportů, byl nucen dojít na nádraží do Bohušovic nad Ohří. Deportovaní cestovali ve vlakové soupravě sestávající z osmnácti osobních vozů, ke kterým byly připojeny i dva vagony pro větší zavazadla a polní kuchyni. Podle vzpomínky Emila Fischera, jednoho z deseti přeživších, to byly vagony bez plošinových průchodů, z každého kupé se vystupovalo přímo z vozu na venkovní lávku, která umožňovala přechod z kupé do kupé.⁹⁾

Zastoupení transportů z jednotlivých evakuačních míst:

	Transporty	Celkem osob (počet přeživších)	Přežili
Praha	Ak, H, J, L, M, N, V, W, X, Ez	221 (1)	Gross Josef
Brno	G, K, U, Ac, Ad, Ae, Af, Ah, Ai,	390 (4)	Birstenbinder Baruch Feldmannová Ruth Fischer Bedřich Fischer Emil
Kladno	Y, Z	55 (3)	Kraus Pavel Steinová Eva Steinová Jana
Plzeň	R, S, T	199	
České Budějovice	Akb	135 (2)	Kohn Arnošt Kohn Zdenko

Po jízdě trvající asi dvacet čtyři hodin dojel transport složený z osobních vozů do Varšavy. Po příjezdu byla zavazadla naložena na povozy a cestou přes ghetto vstoupili terezínští vězni znovu na árijskou část a byli ubytováni v prostorách došti poničené Velké synagogy v ulici Tłomackie.

Vedoucí židovské Rady Adam Czerniaków si k datu 27. dubna 1942 do svého

deníku poznamenal: „Dnes přijel transport 1 000 lidí z Čech. Ráno kolem 6. hodiny byly vyloženi. Byly shromážděni v synagoze. Měl jsem k nim proslov.“¹¹⁰

Od chvíle příjezdu byli vystaveni stejnému ponižování a pronásledování jako ostatní obyvatelé ghetta. Jejich majetek byl svévolně konfiskován a navzdory tomu, že byli z Terezína vybaveni polní kuchyní, nebylo co vařit, neboť přiděly v hladovějícím varšavském ghettu byly zoufale malé.¹¹¹ Němečtí a spolu s nimi i vězni z Terezína byli od obyvatel ghetta vzdáleni nejen prostorově, ale i mentálně. Jejich rozpoznávacím znamením byla žlutá Davidova hvězda s německým nápisem Jude. „My a němečtí Židé jsme rovněž bratři, kteří jsou už od sebe dost dlouho odděleni (...) Nyní se za tragických okolností znovu setkáváme. Dosud si připadáme cizí, avšak toto odcizení zanedlouho zmizí a my se spolu opět budeme cítit jako bratři.“¹¹² Deníkové záznamy Adama Czerniakowa dokumentují i příjezd filmového týmu, který natáčel rovněž německé a „terezínské“ Židy dne 2. května 1942 v ulici Tłomackie.¹¹³ Ghetto Varšava nebylo hermeticky uzavřeno a informace od příchozích dotvářely obraz celkového rozsahu genocidy polských Židů.

V dochovaném materiálu dokumentační skupiny Oneg Šabat najdeme jen velmi kusé zmínky o českých, resp. „terezínských“ věznicích ve Varšavě a v okupovaném Polsku. K těmto nemnoha záznamům patří i deníkové záznamy Hersze Wassera ze dne 10. června 1942. V něm informuje o zážitcích očitého svědka Itkina „Gabeho“, který přežil vraždění na hřbitově v Brzezanech dne 5. července 1941. „Razem za mną kopał czeski Żyd, zdaje się Skurecki – jedyną rzecz, o której był on w stanie mówić, to była prośba – bym zawiadomił jego żonę o jego śmierci. Nawoływałem go, by się opanował, a wszystko skończy się bardzo dobrze. Gdy już stał głęboko w dole, kazano mu wyleźć na górę i wykonano egzekucję.“¹¹⁴

Také deníkové záznamy Abrahama Lewina (nar. 1893), jednoho z vedoucích pracovníků Oneg Šabat, zaznamenávaly situaci v židovských ghettech mimo Varšavu. Tak popsal i příjezd českých Židů do ghetta v Izbici: „Z Izbice, okres Lublin, byli deportováni všichni Židé, v počtu kolem 500, a na jejich místo přivezli české Židy, kteří si přinesli svůj majetek sbalený v kufrech.“¹¹⁵ Další zpráva neznámého anonyma říká, že „Izbica Lub[elska]“ uváděla, že českým Židům bylo pod trestem smrti zakázáno schovávat u sebe polské Židy, kteří měli být „vysídleni“ do vyhlazovacích táborů v Belžeci či Sobiboru. Šedesát osob padlo za oběť této „regulaci“.¹¹⁶ Kronikář Lewin si na stránkách svého deníku také poznamenal, že až do varšavského ghetta pronikla zpráva o atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha.¹¹⁷ Jinak však byla skupina terezínských vězňů na okraji zájmu kronikářů ghetta. To bylo dáno i tím, že tvořili menšinu mezi Židy deportovanými z říše, kteří přijeli ve stejném období.

V archivu se zachovala zpráva z května 1942 s názvem *U uprchlíků z Německa*, ve které byl ve zkratce zachycen život Židů z Hannoveru, Braunschweigu a Berlína, avšak terezínští vězni nebyli zmíněni. Kronikář zaznamenává jen odjezd německých Židů. Ze vzpomínek přeživších však víme, že muži z Terezína byli právě mezi těmito 167 mladými muži, kteří odjeli na práci do Treblinky I (v textu do Tremblinek). O jejich osudu se zmíním později.¹¹⁸

Ve sbírkách českých a polských institucí, které se zabývají sběrem dokumentárního materiálu, se nacházejí i mnohé dopisnice zasláné z varšavského ghetta do protektorátu, a to jak legální, tak i ilegální.

Mezi ilegální korespondencí nalezneme dopis Alžběty a Alice Spitzerových zaslánou příbuzným v protektorátu. Jejich dopis je kromě děkování za dopisy a balíky také prosbou o kontakt s příbuznými v ghettu Terezín.¹⁹⁾

Mezi oficiální kontakty s protektorátem patří i dvě dopisnice Kláry Kohnové (nar. 1899), bytem Gartenstr. 27/T7 ve varšavském ghettu ze 16. června a 15. července 1942 zasláné do Klatov Gustavu Blochovi. Tyto zprávy odhalují, že syn Zdenko nechodil do žádné školy a pisatelka byla bez zaměstnání. Byla vděčná Blochovi za zasláné potraviny a nakonec vyjádřila přání, aby je nepotkal podobný osud, „*hoffentlich habet Ihr aber das Glück noch lange zu Hause zu bleiben.*“²⁰⁾ Poslední dopisnice z července 1942 byla napsána týden před začátkem deportací Židů ve Varšavě do vyhlazovacího tábora v Treblince.

Z údajů na dopisnici Emanuela Beera (nar. 1879) z 12. června 1942 uchované v Památníku Terezín je zřejmé, že dotýčný patřil k vedoucím účastníkům transportu, který zůstal ve varšavském ghettu. Jak početná byla tzv. Flüchtlingskommission, tedy vedoucí orgán zahraničních (německých) Židů, do které náležel, nevíme.²¹⁾ Je také zajímavé, že pro přesídlenec z ghett v Generálním gouvernementu do varšavského ghetta byl používán slovní obrat *Umsiedler* nebo *Einsiedler*, zatímco pro deportované Židy z Německa a Terezína pojem *Flüchtlinge* (uprchlíci).

V archivu E. Ringelbluma se zachovala dopisnice Marty Reichové týkající se osudu Ludvíka a Emilie Vidorových. Žádost Marty, která se obrátila na *Zentralamt der Evidenz des Aufenthaltes der Juden* (Ústřední úřad evidence pobytu Židů), podaná v Praze dne 28. listopadu 1942 došla do Varšavy o dva dny později. Židovská rada ve Varšavě však nemohla tazatelce poskytnout žádné zprávy, neboť Emilie a Ludvík Vidorovi (AAe 15, 16) byli deportováni transportem AAx dne 14. července 1942 do Malého Trostince v Bělorusku.²²⁾

Zajímavé jsou také informace o terezínských věznicích, účastnících transportů do Polska, které se přes Ženevu dostaly až do Londýna. Zachovalo se několik seznamů deportovaných do polských ghett, které dorazily až na ministerstvo zahraničních věcí (MZV) v Londýně. Seznamy z 2. října 1942,²³⁾ 10. listopadu 1942 a 2. ledna 1943 obsahují jména 27 osob, které po deportaci z Terezína do Varšavy kontaktovaly své příbuzné či přátele v protektorátu. Za zmínku stojí i to, že při přípravě neúplného listinného seznamu londýnské úřady využívaly všechny jim známé informace, takže se u některých jmenovaných objevila i adresa bydliště v ghettu Terezín.

Mezi zachovanými seznamy MZV v Londýně, které se týkají terezínských Židů ve Varšavě, je na dokumentu datovaném 10. listopadu 1942 uvedeno devět jmen. Až na rodinu Maxe a Trudy Markowiczových bydleli všichni ostatní v ulici Gartenstrasse 27/T7.²⁴⁾ O necelé dva měsíce později, konkrétně 2. ledna 1943, byl seznam v Londýně doplněn o dalších dvanáct jmen. Všichni měli vesměs totožné

bydliště jako osoby v seznamu z listopadu 1942.²⁵⁾ Tragická je skutečnost, že kvůli jejich věku se můžeme domnívat, že nepřežili první vlnu deportací do vyhlazovacího tábora v Treblince a že v době, kdy seznamy doputovaly do Londýna, byli na nich uvedení terezínští vězni dávno mrtví.

Dne 17. července 1942, tedy pět dní před začátkem vysídlení, obdržela židovská rada (Judenrat) pokyn, aby byli uprchlíci (Flüchtlinge), jak byli čeští a němečtí Židé v deníku Adama Czerniakówa označováni, vystěhováni z Velké synagogy v ulici Tłomackie/Gartenstrasse. Místo nich měli být do objektu soustředění případní emigranti s latinskoamerickými pasy do Ameriky. V tentýž den měla být do jiných bytů vystěhována také další uzavřená skupina 1 700 německých Židů ubytovaných hromadně v ul. Leszno 109/111.²⁶⁾

Protože v ghettu podle všech indicií zůstali staří a práceneschopní, byl jejich osud zpečetěn. Ve chvíli začínajících deportací do Treblinky byli mezi prvními oběťmi těchto transportů. Člen židovské policie Stanisław Gombiński (Jan Mawult) zapsal: „23. července se židovská policie dostala „na bojiště“. Důstojníci vybavení denním plánem akcí vedli skupiny 40–50 policistů. Prvním cílem bylo vězení na ul. Gęsia, následovaly velké přístřešky s ubytovanými německými a českými Židy.“²⁷⁾

Skutečnost, že židovská rada zařazovala do transportů bezdomovce z veřejných ubytoven či žebráky z řad dětí, je potvrzena i deníkovým záznamem u Lewina, který si dne 25. července, tedy třetí den po začátku deportací, poznamenal: „(...) neproduktivní elementy se posílají na Východ. Obrovský počet mrtvých mezi vypuzenými. Němečtí Židé ochotně odcházejí. Pro ně je to dlouhá cesta.“²⁸⁾ Takto „ochota“ a „dobrovolnost“ německých a protektorátních Židů byla podpořena dávkou chleba a marmelády na cestu. Příliv takto na smrt vylákaných lidí, kteří se dostavili, aby utišili značný hlad, nabyl tak rozsáhlého charakteru, že mnoho z nich bylo posláno ze seřadiště pryč.²⁹⁾

Pokud se budeme zabývat osudem práceneschopných osob a jejich rodin, soustředíme se na dva směry, kterými se terezínští vězni vydali. Cílem dvou největších pracovních komand českých vězňů byla Treblinka a Kawęczyn. „Stovky a tisíce obyčejných Židů, dělníků a nádeníků, opět zaplatí svým zdravím a svými životy a polskou zem pokryjí čerstvé hroby židovských mučedníků.“³⁰⁾

Czerniakówovy záznamy od 20. května udávají, že se mělo dodat pro „nějaký tábor“ 400 kvalifikovaných sil. Pisatel se domníval, nebo snad jen zaznamenal, že dotyčným táborem měl být Bobruisk. O den později si Czerniaków poznamenal, že „Auerswald hat angetragen, für die Gruppe der 400, die ins Lager kommen soll, ev[entuell] deutsche und tschechische Juden auszusuchen.“³¹⁾ Nyní víme, že cílem transportu nebyl Bobruisk, ale Kawęczyn. O osudu asi 200 terezínských vězňů odvezených na práci do Kawęczynu si můžeme vytvořit představu z poválečných vzpomínek přeživších. Chronologicky nejstarší je „zevrubná zpráva“ o osudech účastníků varšavského transportu, již v roce 1972 vypracoval Emil Fischer (nar. 1912) pro Radu židovských náboženských obcí (RŽNO) v Praze.³²⁾ Tuto zprávu později použil ve svém příspěvku *Svědectví z pekla* uveřejněném v Hlasu revolu-

ce 51/52 z roku 1975. Důvodem pro vydání tohoto svědectví bylo podat zprávu k činnosti Ludwiga Hahna (1908–1986), kterého německá justice stíhala již od roku 1960. V roce 1975 byl Hahn, bývalý komandér bezpečnostní policie ve Varšavě (KdS Warschau), odsouzen na doživotí za spoluzodpovědnost při deportaci varšavských Židů do vyhlazovacího tábora v Treblince. Zpráva pro RŽNO i pro Hlas revoluce je cenným svědectvím o osudech terezínských vězňů ve varšavském ghettu. Srovnáme-li styl a obsah obou vypracovaných zpráv, pak ta pro RŽNO je výrazně střízlivější a odpovídající více pravdě, než zmíněný celostránkový příspěvek do novin.

Navzdory všem nedostatkům v historické přesnosti (např. se uvádí, že do Varšavy bylo deportováno 1 200 terezínských vězňů) vyplývalo z obou příspěvků, že jedinou možnou záchranou těchto terezínských vězňů byl útek a život v ilegalitě. Emil Fischer popisuje osudy jednotlivých skupin, které byly odvedeny na jednotlivá pracovní komanda (práce v pracovním táboře Treblinka I a stavba plynových komor ve vyhlazovacím táboře Treblinka II, stavba přečerpávací stanice na pohonné hmoty v Kawęczynu), osudy dětí a starých lidí.

„S námi v Kawenczinu bylo se svými rodiči asi 20 dětí ve stáří od 6 do 12 let. Protože nemohly pracovat na stavbě, nedostávaly také náš velmi hubený denní příděl stravy – ráno v 5 hodin teplá šedá voda a 15 dkg černého chleba, v poledne naběračka zelné průhledné polévky a večer opět naběračka teplé špinavé vody, nazývané kávou. Své děti museli rodiče živit ze svých denních přídělů. V březnu 1943 pak přišel příkaz z komandantury SS, že neplnoleté děti budou dány do dětských domovů ve varšavském ghettě. Rodiče hned věděli, co to znamená. Třem rodičům se však podařilo nemožné: umístili své děti v rodinách místních cihlářů, a tak je zachránili před jistou smrtí.“³³⁾

O dva roky později byl dotazován i dětský vězeň, sedmiletá Ruth Feldmanová na své zkušenosti v pracovním táboře v Kawęczynu, na poměrně snesitelné podmínky pro děti, jejich podporu od rodičů či vycházky do okolí s ostatními dětmi. Ruth také vzpomínala na nařízený odvoz všech dětí z tábora do varšavského ghetta a nový překvapivý návrat zpět do tábora spolu s Pavlem Krausem. Domnívala se, že pro tuto záchrannou akci museli její rodiče podplatit německé vojáky a polské civilisty nebo spoluvězně. Nakonec popisuje i zážitky během ukrývání u Zygmunta Gersina od podzimu 1942 až do osvobození varšavského předměstí Praga Rudou armádou.

„Zapomněla jsem říct, že jsme viděli z okna všechna povstání, která byla ve Varšavě. I povstání židovského ghetta, viděli jsme, jak ghetto hoří. Zdály jsme viděli ten kouř a věděli jsme to. Potom jsme též viděli polské povstání, které bylo v čtyřicátém čtvrtém roce. V tom polském povstání padl syn jeho sestry, který se toho zúčastnil. V srpnu 1944 přišlo ruské vojsko a osvobodilo tuto část Varšavy, toto předměstí, pamatuji si to bombardování. Na jaře 1944, když Němci už věděli, že tam nevydrží, začali chytat všechny muže, které našli na ulici. A chytli i toho člověka, u kterého jsme byli. Prostě jednoho dne se nevrátil a my jsme zůstali jenom s jeho sestrou. Ta se o nás velice dobře starala, jako bychom byli její děti (...) Když

přišli Rusové, tak už jsme chodili ven a oni nás viděli. Pravděpodobně byl v armádě nějaký židovský důstojník a někdo mu řekl, že tam jsou židovské děti. Než přijel do Varšavy, viděl všechny ty lágry, a když nás tam viděl, tak byl velice dojatý. Tenkrát byl hlad, pamatují si, že tam byl hlad, nebylo jídlo. Dokud tam nebyly boje, měli jsme pořád co jíst. Nebylo to dobré jídlo, ale jedli jsme, neměli jsme hlad. Ale tenkrát byl hlad. Pamatují si, že lidi, když viděli na silnici zabitého koně, všechno odtáhli. On byl velice dojatý tím, že tam našel dvě malé židovské děti, a vzal nás do vojenské kuchyně a dal rozkaz, aby nám každý den dali jídlo pro nás a pro celou rodinu. To byla ohromná věc.⁶³⁴⁾

Druhá skupina českých vězňů se dostala do pracovního tábora v Treblince. Je zajímavé, že tento tábor je zmiňován v deníku Adama Czerniakówa. Dne 23. května 1942 „přišli komisař Auerswald a vedoucí oddělení Probst a v ulici Tłomackie si vybrali 30 Židů a ti byli posláni do Treblinky.“⁶³⁵⁾ O necelé dva týdny později mělo ghetto do Treblinky vypravit další stovky Židů na práci.⁶⁶⁾

V první skupině se nacházel i Baruch Birstenbinder (nar. 1920, Brno). Ten v březnu 1995 natočil pro iniciativu Shoah Foundation více než dvouhodinové interview. V něm popisuje osud svůj a své manželky Anny Kleinové (nar. 1923, Vídeň) po deportaci z Terezína. Baruch Birstenbinder byl nucen opustit svou manželku v synagoze, kde byl terezínský transport umístěn, a byl odeslán na práci do pracovního tábora v Treblince II. Birstenbinderův příběh je zajímavý i tím, že se po útěku z Treblinky a opětovném zatčení dostal znovu do transportu, který odvázel Židy do vyhlazovacího tábora v Treblince. Ze zkušeností, které získal při prvním pobytu v nedalekém pracovním táboře, se mu podařilo z rampy utéci a přežít do konce války v ilegilitě.

*„[Ř]ekli nám, že už se nevrátíme. Vzal jsem si pár věcí, jednu tašku, rozloučil jsem se s ženou a odešel jsem. Odvezli nás autobusem na nádraží, bylo nás asi pět-
atřicet, pouze muži, většinou mladí. Na nádraží byl připraven vlak s nákladními
vagony, otevřeli nám dveře jednoho vagonu a my jsme do něj nastoupili. A s námi
asi šest esesáků. Vlak se rozjel a za čas jsme přijeli do Treblinky. Stanice, na které
jsme vystoupili, se jmenovala Malkinia. Tam byl náš vagon oddělen od zbytku sou-
pravy a jiná lokomotiva nás odvezla do jakési pískovny. Odtamtud jsme šli pěšky
do Treblinky I. To byl pracovní tábor rozdělený na dvě poloviny, jedna byla česká,
jedna polská (...) Tady jsme vykonávali různé práce. Začali jsme nějakou stavbu,
nepříliš daleko od Treblinky. Jak jsme později zjistili, byla to Treblinka II, tedy ply-
nové komory (...) Později už nás přestali posílat na stavbu Treblinky II a posílali
nás hlavně na práci k řece. Většinou jsme byli na těch ostrůvcích. Někteří lidé pra-
covali uvnitř tábora, já jsem také nějakou dobu pracoval v táboře, opravoval jsem
mohutné kožichy, které nosili muži, co hlídali koncentrační tábor (...) Jednoho dne
jsme slyšeli z Treblinky II křik lidí. Byl to strašný řev, který se rozléhal po celém kra-
ji. Potom jsme ucítili pach spáleného masa, a to nás velmi rozrušilo. Kromě toho se
stala ještě jedna věc: jednoho dne jsme se vraceli z pískovny, kde jsme také někdy
pracovali – nakládali jsme do vagonů písek pro stavební účely. Když jsme se vraceli
do tábora na nákladních plošinách, zastavili nás u Treblinky II. Jedna kolej ved-*

la tehdy od našeho pracoviště kolem plynových komor až do tábora. Vlak zastavil a museli jsme seskočit. Většina z nás měla kabáty, ty jsme museli svléct, zapnout je, skrz rukávy jsme protáhli dva klacky a sestrojili jakási provizorní nosítka. Celá oblast, kterou jsem později použil pro svůj druhý útěk, byla pokryta mrtvolami. Ti lidé se zřejmě vzbouřili a chtěli utéct a Němci je prostě postříleli samopaly. Museli jsme mrtvolky naložit a vrátit se bránou k jakési bariéře z keřů, která měla zabránovat pokusům o útěk (...) Když jsme dokončili práci, museli jsme přehodit mrtvolky přes plot. Byla to velká lekce. Když jsme se vrátili do Treblinky, vyměňovali jsme si zkušenosti a mluvili jsme o tom, co kdo zažil a viděl. Jeden z mých kolegů, student medicíny, nebo snad už lékař, mi řekl: ‚B., víš co jsem našel?‘ Byla to lahvička ústní vody značky Odol, která byla velmi užívaná. Byla to bílá lahvička s modrou etiketou a upozornil mě, že na nálepce je český nápis. A protože jsme byli ve Varšavě jediný transport z Československa, šel asi tento transport do plynové komory (...) V následujících dnech jsme opět chodili pracovat k řece Bug. Kdykoliv chtěl někdo jít na záchod, musel o tom vědět kápo a ten to ohlásil hlídce, která tam seděla s pistolí (...) zašli jsme ke křoví, ohlédli jsme se a viděli jsme, že se nikdo nedívá, ani ostatní vězni. Skočili jsme do křoví a dali se na útěk (...)

Křoviny měly zhruba výšku člověka, skočili jsme do nich a dali jsme se do běhu. Utíkali jsme, plazili jsme se, a když jsme doběhli k vodě, která nebyla příliš hluboká, tak jsme běželi vodou, až jsme se dostali k mostu. Viděli jsme, že jsou na něm čtyři samopalníci. Bohužel si nás všimli a začali střílet jako o život. Naštěstí byli dost daleko, most byl asi dvacet až pětadvacet metrů vysoký. Běželi jsme nahoru po břehu, který byl dost strmý a písčitý, k nedalekému lesu. Obličej i oblečení jsem měl plné písku, jak se kulky zarývaly do země. Když létají člověku kulky kolem hlavy, vydávají takový typický zvuk, strašidelný zvuk.³⁷⁾

Dalším, kdo prošel podobnou zkušeností, byl i Josef Gross (nar. 1916). V jeho složce k žádosti o uznání za účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/1946 Sb. se zachoval dopis Svazu protifašistických bojovníků, ve kterém bylo potvrzeno, že dotyčný člen prošel Terezínem a „koncentračním táborem Treblinka v Polsku“.³⁸⁾ Zajímavé je i to, že Gross byl se spoluvězni Karlem Presse-rem (nar. 1917) a Jiřím Herrmannem (nar. 1913) odsouzen k trestu smrti za útěk z terezínského venkovního pracovního komanda na Kladně. Všichni tři pak byli předáni do policejní věznice v Malé pevnosti v Terezíně. Nakonec byl jejich trest alternativně změněn na povinné zařazení do transportu An.³⁹⁾

Kromě zprávy Emila Fischera pro zmíněné noviny byl transport do varšavského ghetta téměř zapomenut, neboť vzpomínky přeživších zůstávaly ukryty v archivech. Jeho připomenutí je dluhem terezínské historiografie i proto, že památku bezmála tisíce terezínských vězňů, mužů, žen a dětí nepřipomíná nikde pamětní kámen či deska. Tato krátká zpráva o transportu An do varšavského ghetta v dubnu 1942 je proto malou splátkou uvedeného dluhu.

- ¹⁾ Alfred GOTTWALDT – Diana SCHULLE, Die „Judendeportationen“ aus dem Deutschen Reich 1941–1945, Wiesbaden 2005, s. 167–168.
- ²⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, Terezínské ghetto v Denních rozkazech Rady starších a Sděleních židovské samosprávy, in: Acta Theresiana, sv. 1, Praha 2003, s. 141–145.
- ³⁾ Památník Terezín (dále PT), A 5675, Roční zpráva o činnosti za pracovní období od 24. 11. 1941 do 24. 11. 1942 (Jahres-Tätigkeitsbericht über die Arbeitsperiode vom 24. 11. 1941 bis zum 24. 11. 1942) evidenčního oddělení v Sudetských kasárnách.
- ⁴⁾ Židovské muzeum v Praze (dále JMP), Seznamy zatčených vězňů v Terezíně (leden, únor) – Inhaftierte Ghettoinsassen, DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/2d/071b/001.
- ⁵⁾ Yad Vashem Archive, O.64, File 94, Žádosti různého charakteru předané Ing. Zuckerovi. R. Saudek ohledně J. Melliona, 28. 3. 1942.
- ⁶⁾ Yad Vashem Archive, O.64, File 94, Žádosti různého charakteru předané Ing. Zuckerovi. O. Schwarz na O. Zuckera, 17. 3. 1942.
- ⁷⁾ JMP, Vilém BRIK: diář z Terezína z roku 1942 (vpisky, seznamy zavazadel, informace o transportech). DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/10k/327/029/011.
- ⁸⁾ Chybně uvedeno např. u autorů: Alfred GOTTWALDT – Diana SCHULLE, Die „Judendeportationen“ aus dem Deutschen Reich 1941–1945, s. 197; Karel LAGUS – Josef POLÁK, Město za mřížemi, vyd. 2. Praha 2006, s. 234; Miroslav KÁRNÝ, Konečné řešení. Genocida českých židů v německé protektorátní politice, Praha 1991, s. 155.
- ⁹⁾ PT, A 7280, vzpomínka Emila Fischera, 5. 4. 1972.
- ¹⁰⁾ Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Ghetto 1939–1942, München 2013, s. 248.
- ¹¹⁾ PT, A 7280, Emil Fischer pro RŽNO, 5. 4. 1972.
- ¹²⁾ Abraham LEWIN, Pohár slz. Deník varšavského ghetta, Praha 2008, s. 100–101.
- ¹³⁾ Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Ghetto 1939–1942, München 2013, s. 250.
- ¹⁴⁾ ARG I 467 (Ring I/302, Ring I/490, Ring I/1090 [1409]), Dziennik Herza Wassera, 10. 6. 1942.
- ¹⁵⁾ Abraham LEWIN, Pohár slz. Deník varšavského ghetta, Praha 2008, s. 78.
- ¹⁶⁾ ARG I 777 (Ring I/949), Zpráva „Izbica Lub[elska]“, Opis akcji wysiedleńczej z Izbicy, 24. 3. 1942.
- ¹⁷⁾ Abraham LEWIN, Pohár slz. Deník varšavského ghetta, Praha 2008, s. 132.
- ¹⁸⁾ ARG I 516 (Ring I/434), NN. Relacja pt. „U uchodźców z Niemiec“, 04. 1942.
- ¹⁹⁾ JMP, Spitzer, Richard; Julie; Alice; Ediat: Ilegální dopis z varšavského ghetta příbuzným DOCUMENT.JMP.SHOAH/DP/15/64/139.
- ²⁰⁾ JMP, Kohnová, Klára; Kohn, Zdeněk: Dopisnice z varšavského ghetta. DOCUMENT.JMP.SHOAH/DP/15/64/075a, DOCUMENT.JMP.SHOAH/DP/15/64/075b.
- ²¹⁾ PT, A 11324, Dopisnice E. Beera z Varšavy Ing. Arnoldu Lindtovi z Brna, 12. 6. 1942.
- ²²⁾ Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. Listy o Zagładzie. (Ed. Ruta Sakowska), Tom 1, Warszawa 1997, Dokument 129, s. 297–300.
- ²³⁾ Národní archiv (dále jen NA), Ministerstvo financí – Londýn (MF–L), 49-65-9, k. 131, inv. č. 63, Federation of Czechoslovakian Jews, List No. 8 Polish Ghettos, 2. 10. 1942.
- ²⁴⁾ NA, Ministerstvo financí – Londýn (MF–L), 49-65-9, k. 131, inv. č. 63, Federation of Czechoslovakian Jews, List No. 9 Polish Ghettos, 10. 11. 1942.
- ²⁵⁾ NA, Ministerstvo financí – Londýn (MF–L), 49-65-9, k. 131, inv. č. 63, Seznamy čsl. příslušníků deportovaných do Terezína, Lodže, Izbice a jiných míst v Polsku a do tábora v Edergrünu, 2. 1. 1943.
- ²⁶⁾ Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Ghetto 1939–1942, München 2013, s. 281.
- ²⁷⁾ Stanisław GOMBIŃSKI (Jan MAWULT), Wspomnienia policjanta z Getta Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 36.
- ²⁸⁾ Abraham LEWIN, Pohár slz. Deník varšavského ghetta, Praha 2008, s. 150.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 150–151.
- ³⁰⁾ Tamtéž, s. 98.
- ³¹⁾ Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Ghetto 1939–1942, München 2013, s. 256.
- ³²⁾ PT, A 7280, Emil Fischer pro RŽNO, 5. 4. 1972.
- ³³⁾ JMP, Fischer, Emil: Svědectví z pekla (Varšavské ghetto, Kawenczinie, odboj), DOCUMENT.JMP.SHOAH/DP/20/80/068.
- ³⁴⁾ JMP, Interview 652, R. W., 31. 3. 1997.
- ³⁵⁾ Das Tagebuch des Adam Czerniaków. Im Warschauer Ghetto 1939–1942, München 2013, s. 258.
- ³⁶⁾ Tamtéž, s. 262.

³⁷⁾ JMP, Interview 526, B.B., 15. 3. 1995. Jedná se o přepis rozhovoru pro Shoa Fundation.

³⁸⁾ Vojenský historický archiv, 2534/32, Josef Gross, nar. 26. 3. 1916, Praha.

³⁹⁾ JMP, Seznamy zatčených vězňů v Terezíně (leden, únor), JMP.SHOAH/T/2/A/2d/071b/001.

REPORT ON TRANSPORT An FROM TEREZÍN TO THE WARSAW GHETTO

Summary

Tomáš Fedorovič, Terezín Memorial

Transport An, which left the Terezín Ghetto on April 26, 1942, arrived, according to the diary entries of Adam Czerniakow, in the Warsaw Ghetto one day later. The fate of the transport, carrying one thousand men, women and children, has not yet been sufficiently treated in Terezín historiography. This has been caused by several factors, which are duly singled out in the article. One of them is the fact that only one transport had been sent from the Terezín Ghetto to Warsaw and that the Terezín inmates became a minority among the several thousands of German Jews also deported to Warsaw. These, in turn, formed only a marginal minority in what was mostly Polish Jewish Ghetto. The reason for the scarcity of sources shedding light on the fate of this particular Terezín transport lies in that the transport contained primarily Czech Jews fit for work who were selected for labor duty outside the Ghetto. On the one hand, this gave the inmates a greater chance of saving their lives by escape; on the other hand, any authentic reports from the Ghetto itself are missing. The study also presents sketchy information on the life of the Terezín inmates in Warsaw, but also in many places of the General Gouvernement, as preserved in the diary entries of the Warsaw chroniclers active in the Oneg Shabbat. Individual traces of deported Jews are found in postcards and letters, which reached the Protectorate, or in the lists of names of the people deported to Warsaw that had been collected by the Jewish support organizations abroad and that were later passed on to the Government-in-exile for eventual humanitarian aid.

The article comes complete with extensive passages from the memoirs of several Holocaust survivors. In addition to describing everyday life in the Ghetto, these provide graphic examples of the vital survival strategies during the war. The article makes it abundantly clear that the most important criterion for the people deployed for work outside the Ghetto in Treblinka or Kawęczyn proved to be contacts with Polish inhabitants. Even though the actual deportation to the Warsaw Ghetto was survived only by ten people, i.e. “many” persons given the conditions existing in deportations to other ghettos in the General Gouvernement, save for some exceptions, these survivors have left no traces in the common memory of the Terezín inmates. This article was designed as an attempt to fill in the tangible gaps in the information on this transport.

BERICHT ÜBER DEN TRANSPORT AN AUS THERESIENSTADT IN DAS WARSCHAUER GHETTO

Resümee

Tomáš Fedorovič, Gedenkstätte Theresienstadt

Der Transport An, der am 26. April 1942 das Ghetto Theresienstadt verließ, erreichte nach den Tagebucheintragungen von Adam Czerniakow das Warschauer Ghetto einen Tag später. Das Schicksal dieses Transports von eintausend Männern, Frauen und Kindern wurde in der Theresienstädter Historiographie bisher nicht ausreichend aufgearbeitet. Ursache hierfür waren mehrere Faktoren, die in diesem Beitrag angesprochen werden. Einmal war es der Umstand, dass in Warschau nur ein einziger Transport aus dem Ghetto Theresienstadt eintraf und die Häftlinge aus Theresienstadt unter den mehreren Tausend dorthin deportierten deutschen Juden eine Minderheit darstellten, die wiederum auch nur eine marginale Minderheit im Ghetto mit überwiegend polnischen Juden bildeten. Zum anderen beruht der Mangel an Quellen zum Schicksal des Transports aus Theresienstadt auch darauf, dass es sich vor allem um arbeitsfähige tschechische Juden handelte, die für Arbeiten außerhalb des Ghettos ausgewählt wurden. Einerseits ergab sich daraus eine größere Wahrscheinlichkeit der Rettung durch Flucht, andererseits fehlen uns dadurch authentische Berichte aus dem Ghetto selbst. In diesem Beitrag sind somit nur fragmentarische Informationen über das Leben der Theresienstädter Häftlinge in Warschau und auch an zahlreichen anderen Orten des Generalgouvernements so festgehalten, wie sie in den Tagebuchaufzeichnungen der Warschauer Chronisten, die im Oneg Shabbat tätig waren, erhalten geblieben sind. Individuelle Spuren von deportierten Juden finden wir in Postkarten und Briefen, die bis ins Protektorat gelangten, oder in Namenslisten, die jüdische Hilfsorganisationen im Ausland über die nach Warschau Deportierten aufgestellt hatten und die schließlich der Exilregierung zwecks einer eventuellen humanitären Hilfe zur Verfügung gestellt wurden.

Bestandteil des Beitrags sind auch umfangreiche Passagen aus den Erinnerungen einiger Überlebender, die außer dem alltäglichen Lagerleben auch die unentbehrlichen Überlebensstrategien veranschaulichen. Aus dem Beitrag geht hervor, dass sich für Personen, die außerhalb des Ghettos zur Arbeit in Treblinka oder Kawęczyn eingesetzt waren, die Kontakte zur polnischen Zivilbevölkerung als besonders wichtig erwiesen. Obwohl zehn Personen die Deportation in das Warschauer Ghetto überlebten, also „viele“ im Vergleich zu den Deportationen in andere Ghettos des Generalgouvernements, hinterließen diese Überlebenden bis auf Ausnahmen keine Spuren im gemeinsamen Gedächtnis der Häftlinge von Theresienstadt. Dieser Beitrag versucht besagte empfindliche Unzulänglichkeiten zu mildern.

ANTISEMITISMUS A ČESKÁ MÉDIA V POČÁTEČNÍM OBDOBÍ PROTEKTORÁTU

Petr Bednařík, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Jan Cebe, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Předkládaný text stručně představuje vztah antisemitismu a legálních českých médií v úvodním období Protektorátu Čechy a Morava, konkrétně od března 1939 do konce roku 1940. Na několika klíčových případech autoři ukáží, jak byla ideologie antisemitismu v médiích propagována, a to jak prostřednictvím zpravodajství, tak i za pomoci fiktivních obsahů. Nebude však opomenuta ani role médií a některých mediálních profesionálů v rámci vytváření tlaku na českou protektorátní reprezentaci zastupovanou protektorátní vládou a vedením Národního souručenství. Ve sledovaném období se tento tlak vyvíjený úzkou skupinou předních novinářských kolaborantů pod vedením šéfredaktora deníku Večer Vladimíra Krychtálka projevoval nejen v článcích volajících po ostřejším postupu proti židovskému obyvatelstvu, ale dokonce i v přímé iniciaci nařízení, která měla život Židů v protektorátu dále omezovat. Tato nařízení nejen že požadovala zostření pravidel přijatých do té doby českou protektorátní vládou, ale v některých směrech dokonce překračovala požadavky tzv. norimberských rasových zákonů.

Protektorátní tisk se od počátku existence protektorátu velmi intenzivně věnoval otázce arizace židovského majetku. V denním tisku probíhaly diskuse o nutnosti rychlého vydání zákonů, které by arizaci jasně legislativně ukotvily. Noviny podporovaly protektorátní vládu, aby arizovala židovský majetek ve prospěch českého hospodářství. V prvních týdnech protektorátu tisk také psal o židovském vystěhovalectví, kdy byly texty často ve smyslu, že židovské emigranty ale nikdo nechce. Listy také publikovaly zprávy o kriminalitě Židů v protektorátu i v zahraničí.

Hned po vzniku protektorátu se dvě dosavadní politické strany – Strana národní jednoty a Národní strana práce – spojily v rámci Národního souručenství. Na svém prvním zasedání (23. března 1939) zařadil výbor Národního souručenství židovskou otázku mezi problémy, které je třeba urychleně řešit, a žádal vládu, aby do 15. dubna 1939 provedla soupis veškerého neárijského majetku.¹⁾

Noviny se obracely na Národní souručenství, aby se zasadilo o řešení otázky židovského majetku. Tak například bývalý agrární deník Venkov napsal: „Spravedlivějším rozdělením národního důchodu chce být a bude i odnětí národní půdy okruhu finančního kapitálu, jak je programově znovu ohlásil vedoucí výboru Národního souručenství Adolf Hrubý,“ a zdůrazňoval, že se musí „žárlivě střežit, aby převody a poarijsnění byly prováděny vskutku tak, aby z toho měl užitek český národ, jemuž tato země patří (...)“²⁾

Národní politika byla také přesvědčena, že při řešení židovské otázky by měl mít výbor Národního souručenství na mysli především otázku hospodářské:

„Je přece nesporné, že velmi značný židovský majetek byl získán prací českých³⁾ dělníků, (...) a že tudíž po právu musí býti zachován českému národu.“ List požadoval urychlení hospodářského řešení židovské otázky.⁴⁾

Výbor Národního souručenství také nebyl spokojen s vyhláškou o úpravě poměrů Židů, kterou předložila vláda 29. dubna 1939. Arizační komise Národního souručenství předložila (4. května 1939) vlastní návrh pojmu „Žid“, který měl velice blízko k norimberským zákonům. Vláda však tento koncept do nařízení o právním postavení Židů (z 11. května 1939) nezpracovala.

Venkov (9. května 1939) vyvracel domněnku, že Národní souručenství jednalo o přípravě zákonů se židovskými organizacemi:⁵⁾ „Zákon bude vypracován a připraven jen na základě návrhů odborných hospodářských kruhů Národního souručenství. Věří se, že vládní dohoda umožní vydání zákona ještě během tohoto týdne.“

Ovšem říšský protektor Konstantin von Neurath vydal 21. června nařízení o židovském majetku. Definice Žida byla přejata z norimberských zákonů. Veškeré nakládání se židovským majetkem bylo možné jen se souhlasem říšského protektora a jím stanovených správních orgánů. Nařízení také definovalo, jak se pozná židovský majetek. Tímto opatřením říšský protektor jasně stanovil, že arizace majetku bude německou záležitostí.

Po vydání nařízení o židovském majetku bylo již jasné, jak je to s arizací, takže nebyl důvod k dalším diskusím v protektorátním tisku. V letním období roku 1939 nastala nová fáze vylučování Židů z veřejného života v protektorátu, kdy byly vydávány vyhlášky, které upravovaly pobyt Židů na veřejnosti. Protektorátní tisk publikoval tato nařízení v plném znění a bez komentářů, informoval také o pokračujícím vylučování Židů z profesních komor. Listy informovaly o zřízení Ústředny pro židovské vystěhovalce a stále bylo zdůrazňováno, že Židy nikdo ve světě nechce. Publikována byla také protižidovská opatření vydávaná různými organizacemi. Jako příklad můžeme uvést nařízení Filmového ústředí v Čechách a na Moravě ze dne 24. srpna 1939, že Židé v celém protektorátu mají zakázaný vstup do kin. Všechna kina si mají opatřit na vchod a na pokladny nápis: Židům vstup zakázán a Juden Eintritt verboten.⁶⁾

Po zahájení 2. světové války noviny zdůrazňovaly, že za vznik války může světové židovstvo. Pokračovaly informace o vylučování Židů z veřejného života. Cenzuru periodického tisku v protektorátu provádělo Ústředí tiskové dozorcí služby, které podléhalo tiskovému odboru předsednictva ministerské rady, které ale vycházelo z pokynů od skupiny Tisk působící v rámci kulturně politického oddělení Úřadu říšského protektora. Mediální obsahy byly od 17. září 1939 regulovány podle Souborného přehledu pokynů pro tiskovou přehlídku. Z pokynu vyplývalo, že i nadále bylo zakázáno informovat o zatýkání a věznění protektorátních příslušníků včetně Židů. Tisk neměl psát o vystěhovalcích a vývozu peněz. Protektorátní tisk mohl o protižidovských opatřeních publikovat jen úřední zprávy.⁷⁾

Značnou pozornost vzbudil nezdařený atentát na Adolfa Hitlera při jeho pro-

jevu 10. listopadu 1939 v Bürgerbräusaalu v Mnichově. Listy tvrdily, že zločin organizoval Žid Otto Strasser. Listy stále psaly o židovské kriminalitě a řešení židovské otázky v zahraničí. Celkově ovšem v ročním období od podzimu 1939 do podzimu 1940 ubylo v protektorátním tisku textů k židovské tematice. Pavel Večeřa to označuje jako strategii mlčení, kdy noviny publikovaly agenturní zprávy o protižidovských opatřeních proti protektorátním Židům i proti Židům v zahraničí. Antisemitsky orientované texty pocházely z produkce tiskových agentur ČTK, PZD, Centropress nebo z říšských a protektorátních německých listů. Listy nepublikovaly vlastní antisemitské texty k tematice perzekuce židovského obyvatelstva.⁸⁾

Situace se ovšem změnila na podzim roku 1940, kdy protektorátní periodika začala publikovat ve větší míře vlastní antisemitské texty, k čemuž byla i vyzývána nadřízenými úřady. Nová antisemitská rétorika mohla mít několik důvodů. Jaroslava Milotová uvádí, že německá správa protektorátu průběžně vyhodnocovala vztah českého obyvatelstva k Židům. Zjišťovala, že česká společnost s výjimkou extrémně nacionalistických a proněmeckých skupin projevuje Židům své sympatie i hmotnou podporu. Češi si uvědomovali, že po řešení židovské otázky přijde na řadu otázka česká. Jako důvod tohoto stavu viděla německá správa nedostatečné působení protektorátního tisku.⁹⁾ Již v srpnu 1940 byly všechny redakce upozorněny, že mají zaujímat jasné stanovisko v židovské otázce a nemají tak činit prostřednictvím historických úvah bez přímého stanoviska.¹⁰⁾ V říjnu a v listopadu 1940 vedoucí skupiny Tisk ÚŘP Wolfgang Wolfram von Wolmar na tiskových konferencích šéfredaktorům českého tisku zdůrazňoval, že mají věnovat pozornost židovské problematice. Pavel Večeřa vidí důvody také v Národním souručenství a jeho usnesení o bojkotu židovské minority.¹¹⁾

Dalším momentem podporujícím růst antisemitské propagandy byla pražská premiéra německého filmu *Žid Süß*, který vyrobila německá firma Terra-Film. Část natáčení probíhala na Barrandově, kde režisér Veit Harlan nechal v červnu 1940 postavit repliku vnitřního prostoru známé pražské Staronové synagogy a v dekoraci natočil scénu židovské modlitby. Harlan usiloval o maximální přesvědčivost, a proto v této pasáži vystupovali skuteční pražští Židé, kteří dostali pokyn od německé Zentralstelle für jüdische Auswanderung.¹²⁾

Česká slavnostní premiéra filmu *Žid Süß* proběhla 21. listopadu 1940 v pražském kině Na Příkopě za účasti zástupců Úřadu říšského protektora, německé branné moci a protektorátní vlády. V úvodu večera vystoupila Česká filharmonie pod vedením dirigenta Karla Šejny s Beethovenovou předehrou k Egmontovi.¹³⁾ V čase premiéry se ve všech českých novinách rozpoutala protižidovská kampaň, kterou inicioval Úřad říšského protektora. Novináři dostali volné vstupenky na film a redakce se musely řídit podle pokynu, že se nemají omezit pouze na recenzování filmu, ale mají jej využít také k politickým úvodníkům o židovské otázce.¹⁴⁾ Charakter těchto textů můžeme ilustrovat na dvou článcích. Eduard Stojaník v týdeníku *Filmové listy* napsal, že tento film musí vidět všichni Češi, aby i ti, kdo Židy litují, pochopili, jak je židovstvo zákeřné a jaká to je parazitní rasa.

„Promítání tohoto uměleckého díla je zároveň činem politickým a pro český lid nesmírně aktuálním. Ano, kolik Židů Süssů nás ještě nedávno obklopovalo, vetřelo se na místa nejvyšší, kde mělo opravdu mocné ochránce a tylo z bídy lidu a hlouposti, jež přivedla samotný stát do záhuby a vážně podlomila zdraví národa.“¹⁵⁾

Quido E. Kujal označil Žida Süsse v Českém filmovém zpravodaji za film, který přinutí každého diváka k vážnému přemýšlení nad židovskou otázkou. Film podle jeho mínění ukazuje, jak Židé ovládali národy a státy a jak dovedli rozvracet a ničit pokojný život řádných a poctivých občanů. Podle Kujala ztvárnil herec Ferdinand Marian v Süssovi všechny typicky židovské vlastnosti. *„Jeho Süss je prohanán úlisný, uhlazený, podlézavý a úskočný, velikášsky povýšený, krutý a cynický, výsměšně drzý a také dost krvelačný a neřestný, aby klidně páchal své zločiny, jde-li o sebevědomé povýšenectví židovské rasy. A je také dost zbabělý, aby žádonil o milost, když je všechno ztraceno.“¹⁶⁾*

Důležitou převodní páku okupačních úřadů k vytváření tlaku na zintenzívnění protizidovských akcí v protektorátu představovala v českých médiích již od počátku okupace skupina tzv. aktivistických novinářů. Tato skupinka složená spíše z novinářů druhé kategorie se již bezprostředně po okupaci dala plně do služeb německých úřadů a s jejich pomocí velmi rychle ovládla nejdůležitější protektorátní deníky a časopisy. V rámci boje za přijetí tzv. říšské myšlenky českým národem samozřejmě tito novináři neopomínali ve svých listech ani téma boje proti Židům. Jednou z klíčových osob této skupiny navázané na kulturně politické oddělení Úřadu říšského protektora v čele s Karlem von Gregorym byl bezesporu bývalý agrární novinář a šéfredaktor deníku Večer Vladimír Krychtálek.

Již v létě 1940 se ukázalo, že ambice skupiny aktivistických novinářů kolem Krychtálka nekončí pouze s prosazováním říšské myšlenky prostřednictvím novinových článků. Začali se projevat také jako politická skupina, jejímž cílem byla skutečná aktivní spolupráce s Němci nejen v mediální, ale i v politické rovině. V tomto smyslu pak také počínají vyvíjet tlak na v jejich pojetí retardační politiku vlády generála Eliáše. Za první projev tohoto směru lze pokládat iniciativu Krychtálkovy skupiny aktivistických šéfredaktorů vůči Národnímu souručenství, která je v podstatě prvním oficiálním vystoupením aktivistů proti dosavadní politické koncepci protektorátní vlády. Pozornost těchto novinářů samozřejmě směřovala i k protizidovským opatřením, které vláda a Národní souručenství přijímaly. Ačkoliv jsme již výše konstatovali, že Národní souručenství již od prvních měsíců protektorátu provádělo vcelku aktivní protizidovskou politiku, jeho opatření směřovala, i pod tlakem novin, především do hospodářské oblasti. Aktivisté podporovaní Úřadem říšského protektora však chtěli po Národním souručenství a potažmo i po českém národě jako celku jasné vymezení se vůči Židům i v rovině společenské a „ideologické“. Jak již bylo naznačeno výše, nedostatečné pronutí antisemitismu českou společností bylo německými orgány považováno za jeden ze zásadních problémů v rámci převýchovy českého národa. Právě Národní souručenství jako největší masová organizace v protektorátu mělo k této převýchově zásadním způsobem přispívat. To se však, dle názoru německých orgánů,

nemohlo dít při zachování stávající politiky provozované dosavadním vedením Národního souručenství, které bylo i díky změně ve vedení (v čele výboru Národního souručenství vystřídal Adolfa Hrubého v červnu 1939 jeho dosavadní zástupce Josef Nebeský) nyní více navázáno na protektorátní vládu v čele s generálem Eliášem.¹⁷⁾ Skupina aktivistických novinářů se proto od léta 1940 snažila ovládnout vedení Národního souručenství, aby skrze struktury této organizace mohla působit na nejširší vrstvy české společnosti, a to i ve smyslu co nejširšího přijetí antisemitské ideologie.

Šance na získání výraznějšího vlivu ve vedení Národního souručenství přišla pro aktivistické šéfredaktory v létě 1940. Již v průběhu jara 1940 se v Krychtálkově Večeru (a podobně i v ostatních denících) začaly objevovat články s kritikou Národního souručenství, jehož vedení se prý příliš izolovalo od dělnických vrstev a nedostatečně vystupovalo například proti tzv. mnohoobročnictví (hromadění funkcí), korupci a v neposlední řadě také vůči Židům.

Také Němcům bylo stále jasnější, „že *Nár. souručenství je v podstatě jen sjednocení starých polit. stran*“, a proto přistupovali k této organizaci se stále větší nedůvěrou. Kromě jiného vyčítali vedení Národního souručenství i „*neschopnost zmocnit se veřejného mínění a dát mu nový směr*“, a to i ve smyslu širšího přijetí boje proti Židům.¹⁸⁾ V létě 1940 došlo v Národním souručenství ke krizi. Činnost krajských organizací v Praze a v Olomouci byla Němci zastavena pro podezření z podpory odbojové činnosti a hrozilo nebezpečí, že okupanti celou organizaci rozpustí.¹⁹⁾

Ve vládních kruzích a ve vedení Národního souručenství se navíc začala šířit obava, že by se za podpory Němců mohli řízení jediné masové národní organizace v protektorátu zmocnit čeští fašisté a vlajkaři, kteří již tehdy odhodili jakýkoliv náter českého nacionalismu, přijali plně myšlenku antisemitismu v podobě zastávané nacisty a v rámci rasové politiky samozřejmě prosazovali názor naprostého podřízení se říší. Brzy také začali útočit na dosavadní podobu Národního souručenství a prosazovat jeho reorganizaci. Začaly se proto objevovat různé plány jak organizaci, která v té době pro mnohé představovala jakýsi symbol národní soudržnosti, zachránit. Tehdejší šéf tiskového odboru předsednictva ministerské rady, bývalý sociální demokrat dr. František Hofman²⁰⁾ zřejmě považoval hrozbu ze strany ultrapravicové Vlajky za nejnebezpečnější. Výpovědi, které v této věci učinili po válce příslušníci tehdejší vlády a vedení Národního souručenství, naznačují, že víceméně na vlastní pěst vypracoval jistý plán, který by organizaci umožnil zachránit před rozpuštěním a který by také pomohl odrazit útoky Vlajky. Toho mohlo být podle Hofmana v dané situaci dosaženo jen za cenu zaktivizování samotného vedení Národního souručenství. Tím by totiž Vlajka přišla o hlavní argumenty, které proti dosavadní činnosti organizace uplatňovala. Hofman proto oslovil aktivistického šéfredaktora deníku A-Zet z vydavatelství Melantrich Jaroslava Křemena a jeho kolegu z odborářského deníku Národní práce Vladimíra Rybu a navrhl jim, aby se ucházeli o pozice ve vedení Národního souručenství. Potřeboval totiž zřejmě někoho, kdo by měl dobré vztahy s Němci

FILM VETTA HARLANA

ŽID SÜSS

FERDINAND MARIAN · HEINRICH GEORGE
WERNER KRAUSS · KRISTINA SÖDERBAUM

Vyjde mimo produkci 1940 - 41
Objednejte ihned:
PRAHA II, Václavské náměstí 41

Novinový inzerát upozorňující na film Žid Süss

a přitom by postupoval v Národním souručenství ve smyslu jisté národní autonomie a nikoliv naprostého podřízení nacistům, čehož se pravděpodobně obával v případě úspěchu Vlajky. Hofman samozřejmě musel vědět, že výše jmenovaní patřili k úzkému kruhu aktivistů, který měl těsné styky s Úřadem říšského protektora a který již na jaře 1940 v tisku činnost Národního souručenství kritizoval, na druhé straně však zřejmě doufal, že minulost obou novinářů, kteří před vál-

kou působili v denících stran orientovaných na skupinu Hradu (V. Ryba – Právo lidu, J. Křemen – A-Zet), bude jistou zárukou, že by se v Národním souručenství zcela nepodřídili německému diktátu a vystupovali by i v zájmu kulturní a národní autonomie. Jejich přijetí do vedení Národního souručenství se současně mohlo jevit jako příhodný prostředek ke kontrole a případné pacifikaci činnosti aktivistické skupiny, která již dříve napadala Národní souručenství, Eliášovu vládu i prezidenta Háchu, že zanedbávají převýchovu národa k říšské myšlence.²¹⁾ Tehdejší články Ryby ani Křemena však nikterak nenaznačovaly, že by byli ochotni v Národním souručenství nějakým zásadním způsobem hájit zájmy českého národa. Jaroslav Křemen např. počátkem září 1940 viděl situaci následovně: „Již dnes rýsuje se před námi životní prostor Velkoněmecké říše, jejíž jsme součástí (...) A vycházejíce z těchto politických, zeměpisných a hospodářských skutečností a uvědomujíce si všechny události a síly, které v dějinách určovaly náš národní osud, přicházíme k tomu, co můžeme nazvat říšským myšlením. A převýchova k tomuto říšskému myšlení bude nyní jistě patřit mezi první úkoly Národního souručenství.“²²⁾

Pokud šlo o angažování zástupců skupiny aktivistických šéfredaktorů do vedení Národního souručenství, mohla však sociálně demokratická, resp. národně socialistická minulost Ryby a Křemena z pohledu Němců představovat jistý problém, a tak byl přibrán ještě novinář, jehož postavení v očích německých šéfů protektorátního tisku mělo celou akci náležitě zastřešit. Byl jím Vladimír Krychtálek. Podle V. Ryby „Dr. Hofman zastával názor, že já s Křemenem známe Krychtálka natolik, že bychom ho mohli udržovati v rozumných mezích.“ Výhodou Krychtálkovou pak měl být fakt, „že není zatížen žádnou levě orientovanou politickou minulostí a že svou povahou dovede za sebou spálit mosty a přizpůsobiti se přítomnosti.“²³⁾ Hofmanova akce ovšem nebyla nějakým propracovaným plánem, který by byl připravován se souhlasem vlády či vedení Národního souručenství. Pozdější odmítavý postoj prezidenta Háchy a generála Eliáše k návrhům trojice aktivistických redaktorů, jakož i odlišná koncepce nového výboru Národního souručenství, kterou prosazoval ministr Havelka,²⁴⁾ nasvědčují tomu, že šlo o osobní iniciativu samotného Hofmana, se kterou dotyční zřejmě příliš nesouhlasili. Hofman si navíc pravděpodobně neuvědomil, že angažováním ctižádostivého Krychtálka vpustil do vedení Národního souručenství živel, který bude pro organizaci znamenat takřka stejné nebezpečí jako jím tak obávaná Vlajka.²⁵⁾ Krychtálkův pozdější postup v Národním souručenství ukázal, že se Hofman v této věci skutečně ošklivě zmýlil.

Krychtálkova skupina začala brzy skrze styky s Úřadem říšského protektora i prostřednictvím svých listů vyvíjet snahy o diskreditaci dosavadního vedení Národního souručenství, které měly vést až k jeho ovládnutí. Pro odpor ze strany vedoucího Národního souručenství Josefa Nebeského, který byl podporován i ministerským předsedou Eliášem, však tyto snahy nakonec vyzněly víceméně vniveč. Přesto však aktivisté na podzim 1940 v rámci reorganizace výboru Národního souručenství jistých pozic dosáhli. 13. září 1940 se konala ustavující ple-

nární schůze „nového“ výboru Národního souručenství (ve skutečnosti se jednalo spíše o jakési doplnění, řada členů z předchozího výboru byla totiž jmenována znovu), na níž nově jmenovaní členové skládali slavnostní slib.²⁶⁾ Jednotlivé pracovní úseky mělo místo dřívějších komisí spravovat třináct zmocněnců.²⁷⁾ Zřízení těchto nových postů bylo zřejmě jakýmsi kompromisem oproti předchozím požadavkům aktivistických novinářů. Jejich ambice měly být uspokojeny tím, že do funkcí zmocněnců pro jednotlivé oblasti byli dle vlastního výběru jmenováni také oni. Ryba se stal zmocněncem pro věci kulturní a Křemen zmocněncem pro věci sociální. Krychtálek, který si zabral místo zmocněnce pro věci propagační, „*pronesl programovou politickou řeč, v níž žádal bezpodmínečný a nekompromisní aktivismus a snažil se nejčernějšími barvami nastínití osud českého národa (...), kdyby se tak nedělo. Přitom ostře kritizoval dosavadní práci a postoj Výboru Národního souručenství, resp. vedení českého národa (...)* Krychtálek vzbudil postrach.“²⁸⁾

Podle tehdejšího vrchního odborového rady předsednictva ministerské rady JUDr. Huberta Masaříka, který byl s Eliášem v takřka každodenním pracovním styku, mluvil po jmenování aktivistů do výboru Národního souručenství „*ing. Eliáš s Nebeským, kterému doporučoval, aby se hleděl Krychtálka zbavit.*“²⁹⁾

Krychtálkova skupina skutečně vydržela ve výboru Národního souručenství jen několik týdnů. Konec jejich snah o zaktivizování největší protektorátní masové organizace však nebyl zapříčiněn ani tak snahou Eliáše či Nebeského, jako spíše neobratností novinářů samotných. K odchodu Krychtálka z vedení Národního souručenství přispěla především aféra s tzv. protižidovskými výnosy. Krychtálek jakožto zmocněnec pro propagandu uveřejnil 24. října 1940 v tiskové korespondenci Národního souručenství³⁰⁾ bez vědomí vedení protižidovské směrnice, „*ačkoliv nic takového nebylo nikde usneseno.*“³¹⁾ Text se pak následující den objevil i v některých pražských listech včetně deníků Venkov a Večer.³²⁾ Za Žida měl být podle těchto směrnic pokládán i ten, kdo měl jednoho prarodiče Žida, nebo žil v manželství se Židem. Mimo jiné se zde také uvádělo, že v nejbližší době bude zavedeno viditelné označení Židů. Články byly vystaveny tak, že tato nová opatření vůči Židům budou zavedena přímo z rozhodnutí vedoucího Národního souručenství Nebeského.

O židovských směrnicích a jejich případném vydání se sice již dříve ve výboru Národního souručenství jednalo, protože však šlo o věc zásadní důležitosti, chtěl vedoucí Nebeský vše ještě prodiskutovat s vládou, zejména pak s jejím předsedou Eliášem.³³⁾ Nařízení, které Krychtálek vypustil do tisku, mj. obsahovalo striktní vymezení a definici Žida a míšence, zákaz členství Židů v Národním souručenství, zákaz společenského styku členů Národního souručenství se Židy a „*v mnohém předstihovalo i pověstné tzv. norimberské zákony.*“³⁴⁾ Vládě bylo mj. ze strany aktivistů doporučeno, aby vydala židovské zákony, obdržela však i další návrhy, mj. aby Židy odpojila od telefonní sítě a vyloučila je z veřejné dopravy.³⁵⁾ Proti tak razantnímu postupu vůči Židům se však postavil Sokol, kulturní rada a dokonce i římskokatolická církev v čele s arcibiskupem Kašparem. Rozhořčení dávala na-

jevo i veřejnost. Především příslušníci inteligence začali demonstrativně zintenzivňovat kontakty se svými židovskými známými. Sicherheitsdienst (dále SD) musel konstatovat, že „rozčilení veřejnosti ze židovských výnosů po jistou dobu nepolevovalo. Do ústředního sekretariátu Národního souručenství docházelo mnoho odhlášek.“³⁶⁾ Proti publikovaným výnosům se ostře ohradil také vedoucí Národního souručenství Nebeský, který byl v odporu vůči Krychtálkovi utvrzován svým přítelem a dlouholetým spolupracovníkem Rudolfem Beranem. Svůj postoj k setrvání Krychtálka ve výboru vyjádřil Nebeský jasně na poradě 1. listopadu 1940, kde mělo mezi ním a šéfredaktory dojít k prudké diskusi: „Mám toho dost, co se stalo. Chtěli jste boj proti Židům a Národní souručenství má teď z toho boj s klérem. Nevíte, co jste napáchali (...) To mám zodpovídat já? Ne! Buď Krychtálek, nebo já. Já jsem vedoucí a půjde to podle toho, jak já chci. Mně nikdo z Němců vyhrožovat nebude (...), neustoupím, ať si mne třeba zavřou (...)“³⁷⁾ Bezprostředně po této poradě pak vydalo Národní souručenství tiskem vysvětlení k dříve uveřejněným směrnicím. Některá nařízení z původních směrnic zde byla vedoucím Národního souručenství prohlášena za neúčinná (mj. nařízení o tom, že za Žida je pokládán i ten, kdo má jen jednoho prarodiče židovského původu).³⁸⁾

Krychtálkova akce vyprovokovala vládu k nečekaně ráznému zákroku. 26. října vydal Hácha nařízení, podle kterého nesměl zmocněnec Národního souručenství veřejně vyhlášovat rozhodnutí bez souhlasu vedoucího Národního souručenství (tj. Nebeského) a Eliáš si dokonce pro příště vyhradil právo povolovat publikaci všech významných projevů Národního souručenství. Bez dostatečné podpory ze strany německých úřadů nemohl Krychtálek dále odolávat tlaku vlády a vedení Národního souručenství, dostal se do politické izolace a nakonec vystoupil z výboru a později i z organizace vůbec.³⁹⁾ Po Krychtálkově abdikaci se vyhroutil i vztahy mezi Nebeským a Rybou, který nakonec také podal demisi. O změnách ve vedení Národního souručenství byla informována také veřejnost: „V závěru schůze oznámil vedoucí Výboru Národního souručenství Nebeský, že člen Výboru Národního souručenství Ryba se vzdal funkce zmocněnce pro věci kulturní (...) Funkce zmocněnce pro propagandu se ruší a dosavadní odbor zmocněnce pro propagandu se přiděluje k presidiu VNS.“⁴⁰⁾ Další z hlavních protagonistů celé aktivistické akce Jaroslav Křemen naopak ve výboru setrval až do konce svého funkčního období. Rozdílné postoje v otázce odchodu z výboru Národního souručenství pak vedly k jistému ochlazení osobních vztahů mezi aktivistickými šéfredaktory.

Krychtálek po válce tvrdil, že jejich snaha o zaktivizování Národního souručenství byla pouze předstíraná a jejím účelem bylo zachovat Národní souručenství před Němci. Celá akce měla dle jeho verze vzniknout výhradně z iniciativy Hofmanovy, který se prý domníval, že když budou ve výboru Národního souručenství „šéfredaktoři pokládání Němci za aktivisty, že bude možno označit celé NS jako organizaci určenou pro spolupráci s Němci a zabránit hrozícímu rozpuštění.“ Dále se tím měly odrazit útoky Vlajky, která dotírala na vládu i na Národní souručenství a snažila se „uvést v pochybnost náš aktivismus.“⁴¹⁾ K uveřejnění protiži-

Vladimír Krychtálek (první zprava) byl za kolaboraci s nacisty po válce odsouzen Národním soudem k trestu smrti. Na fotografii společně s novináři Jaroslavem Křemenem (uprostřed) a Karlem Wernerem

dovských nařízení mělo podle Krychtálka dojít omylem redaktorů korespondence Národního souručenství. V tomto ohledu je celkem zajímavé, že článek, který informoval o údajném rozhodnutí Národního souručenství o zákroku proti Židům, uveřejnil právě Krychtálkův Večer.⁴²⁾ O okolnostech rezignace Krychtálka a spol. na funkce v Národním souručenství byl dobře informován i K. H. Frank. Podrobnou zprávu mu zaslal vedoucí skupiny Tisk při kulturně politickém oddělení úřadu protektora Wolfram von Wolmar. Mimo jiné zde uvedl, že Krychtálek se mu sám prezentoval jako původce a autor zveřejněných židovských směrnic. Ukazuje se zde také, jak Krychtálek před von Wolmarem očerňoval Ing. Eliáše, ministra Havelku a vedoucího Národního souručenství Nebeského (navrhoval dokonce, aby byl dotýčný ze své funkce odvolán). Wolfram von Wolmar na konci zprávy podotkl, že informace od Krychtálka již prohodil s SS-Obersturmbannführerem Horstem Böhmem, šéfem bezpečnostní policie a SD v protektorátu.⁴³⁾

18. listopadu byl Krychtálek s Rybou na návštěvě u K. H. Franka v Černínském paláci. Tato audience mohla sice trochu zkalit všeobecnou úlevu, která

v Národním souručenství i ve vládě po Krychtáلكově vystoupení z výboru nastala, ale vzhledem k tomu, že o přijetí žádali aktivisté již koncem září, bylo jim listopadové setkání v podstatě k ničemu. Jak jsme již řekli, Němci neprojevovali ve věci snah aktivistických šéfredaktorů v rámci Národního souručenství přehnané nadšení a sám Frank pravděpodobně nepokládal za nutné žádostem o audienci okamžitě vyhovět. Když pak šéfredaktory v polovině listopadu přece jen přijal, byla už situace naprosto jiná. Pokusy Krychtálka a spol. o ovládnutí Národního souručenství byly již zmařeny a ani přijetí u státního tajemníka na tom nemohlo nic změnit.⁴⁴⁾

Závěrem dodejme, že ačkoliv Krychtáلكův příspěvek k boji proti Židům skončil v rámci Národního souručenství neslavně, v otázce řešení „židovské otázky“ se aktivně projevoval i později. Necelý rok po neúspěchu v Národním souručenství si Krychtálek v článku „Hlas svědomí“ opět stěžoval, že „*tu (v protektorátu) chybí viditelné označení Žida*“. Odhodlaně přitom prohlašoval: „*Na tisku je, aby k tomu dával podnět, aby k tomu dával podnět opětovně, stále, nepřetržitě, až do vyřízení.*“⁴⁵⁾ Teprve v září 1941 si mohl Krychtálek a jemu podobní v novinách konečně oddychnout. Podobně jako v říši bylo i na území protektorátu zavedeno označení Židů žlutou Davidovou hvězdou s německým nápisem „Jude“.

Poznámky

¹⁾ Podrobně k nařízení říšského protektora viz Jaroslava MILOTOVÁ, K historii Neurathova nařízení o židovském majetku, in: Terezínské studie a dokumenty 2002, editoři Jaroslava Milotová a Eva Lorencová, Praha, Academia, 2002, s. 63–89.

²⁾ Čeněk JEŽEK, Nerijské velkonájmny na patronátech, Venkov, 23. 4. 1939, roč. 34, č. 96, s. 5.

³⁾ V novinách bylo zvýrazněno tučně slovo „českých“.

⁴⁾ NESG: Na řešení žid. otázky se nezapomíná, Národní politika, 27. 4. 1939, roč. 57, č. 117, s. 1.

⁵⁾ -jk-, Vláda jedná o židovském zákoně, Venkov, 9. 5. 1939, roč. 34, č. 107, s. 1.

⁶⁾ Zákaz vstupu do kin, Český filmový zpravodaj, 9. 9. 1939, roč. 19, č. 29, s. 4.

⁷⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, Protektorátní tisk a „židovská otázka“, in: Terezínské studie a dokumenty 1996, 1. vydání, Praha, Academia, Institut Terezínské iniciativy, 1996, s. 129–153, s. 137–138.

⁸⁾ Pavel VEČEŘA, Židé a antisemitismus na stránkách vybraných českých deníků v letech 1939–1945, in: Média a realita 2002. Sborník prací katedry mediálních studií a žurnalistiky FSS, Brno, Masarykova univerzita, 2003, s. 106–107.

⁹⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, Protektorátní tisk a „židovská otázka“, in: Terezínské studie a dokumenty 1996, 1. vydání, Praha, Academia, Institut Terezínské iniciativy, 1996, s. 129–153.

¹⁰⁾ Tamtéž, s. 130–131.

¹¹⁾ Večeřa, c. d., s. 107–108.

¹²⁾ Viz Rudolf ILTIS, Veit Harlan očistěn čili je film „Žid Süs“ filosemitské dílo?, Věstník Rady židovských náboženských obcí v Praze, 10, 12. 3. 1948, č. 11, s. 123.

¹³⁾ K Harlanově případu a k filmu Žid Süs vyšly dvě studie v časopisu Iluminace 1993, č. 3: Helena KREJČOVÁ, „Jsem nevinen“. Süs, Harlan, Čáp a jiní; Otomar KREJČA ml., Nelidskost a umění. Poučení z Žida Süsse?

¹⁴⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, Protektorátní tisk a „židovská otázka“, in: Terezínské studie a dokumenty 1996, 1. vydání, Praha, Academia, Institut Terezínské iniciativy, 1996, s. 129–153.

¹⁵⁾ Eduard STOJANÍK, Žid Süs řeší židovskou otázku, Filmové listy 12, 6. 12. 1940, č. 23, s. 1.

¹⁶⁾ Quido E. KUJAL, Žid Süs. Český filmový zpravodaj, 7. 12. 1940, roč. 20, č. 23, s. 2.

- ¹⁷⁾ Blíže viz např. Andrea PONECOVÁ, Adolf Hrubý a Národní souručenství, in: Sborník Archivu bezpečnostních složek 8/2010, ABS, Praha, 2011, s. 163–211.
- ¹⁸⁾ Detlef BRANDES, Češi pod německým protektorátem. Praha, Prostor, 2000, s. 54.
- ¹⁹⁾ K. H. Frank sice činnost obou krajů později obnovil, stalo se tak však až u příležitosti šestého výročí vzniku protektorátu, tedy 15. 3. 1945. Viz Venkov, 15. 3. 1945, „Činnost NS v krajích Praha a Olomouc obnovena“. V rámci struktur NS však proběhlo rozsáhlé zatýkání. Třicet tajemníků bylo popraveno a na dvě stovky jich skončily ve vězení. Viz Jaroslav ROKOSKÝ, Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany, vyd. 1. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů, 2011, s. 473.
- ²⁰⁾ Hofman František, JUDr. (nar. 23. 11. 1891 Plzeň-Lobze, zemřel 23. 5. 1942 Osvětim), český novinář a politik. Dlouholetý tajemník Syndikátu československých novinářů, redaktor Věstníku československých novinářů. Člen pražského městského zastupitelstva. Od 12. 9. 1939 zastával funkci šéfredaktora tiskového odboru prezidia ministerské rady. V květnu 1941 byl jedním z řady bývalých funkcionářů sociální demokracie, které postihla rozsáhlá vlna zatýkání příslušníků prvorepublikových socialistických stran. Byl vězněn v pankrácké věznici, v policejní věznici Terezín a byl transportován do koncentračního tábora Osvětim, kde na následky mučení 23. 5. 1942 zemřel.
- ²¹⁾ Viz ABS, 300-12-1, trestní oznámení na V. Krychtálka z 27. 11. 1946, s. 21.
- ²²⁾ A-Zet, 5. 9. 1940, citováno dle Tomáš PASÁK, Pod ochranou říše, Praha, Práh, 1998, s. 252.
- ²³⁾ ABS, 305-371-4, protokol s V. Rybou 5. 9. 1946.
- ²⁴⁾ Havelka, Jiří (nar. 1892, zemřel 1964), český právník a politik. Blízký spolupracovník a důvěrník E. Hácha. 1933–1938 rada Nejvyššího správního soudu. Od prosince 1938 do dubna 1939 ministr bez portfeje (pověřený řízením prezidentské kanceláře). 1939–1941 ministr dopravy a náměstek předsedy protektorátní vlády. Udržoval styky s domácími i zahraničním odbojem. 1941–1945 držen nacistickými okupanty v domácím vězení. Po válce obviněn z kolaborace. Národní soud ho však v roce 1947 osvobodil.
- ²⁵⁾ Jak vyplývá z pozdějších výpovědí lidí, kteří se pohybovali v blízkosti ministerského předsedy, sám Eliáš zřejmě nebyl z Hofmanova jednání s aktivisty příliš nadšen. „Eliáš měl za zlé Dr. Hofmanovi, že se účastní schůzek této skupiny, ač se tam kritizuje činnost vlády.“ Viz ABS, 305-371-3, protokol s C. Melčem 22. 11. 1945. Také dr. J. Vorel, odborový přednosta v předsednictvu ministerské rady, později potvrdil, že Eliáš Hofmanovu činnost kritizoval. Viz Tomáš PASÁK, Aktivističtí novináři a postoj generála Eliáše v roce 1941, ČSČH, roč. XV, číslo 2, s. 183.
- ²⁶⁾ Viz Národní politika, 14. 9. 1940, „Služba národu“. O novém složení vedoucího orgánu NS rozhodl prezident Hácha 16. 8. 1940. Následující den pak členy nového výboru oficiálně jmenoval. Kromě Krychtálka, Ryby a Křemena se v tomto výboru NS objevilo dalších šest novinářů: Josef Nepraš, František Formánek, Karel Chalupa, Antonín J. Kožíšek, Jan Scheinost a Václav Crha (ten zpočátku ve věci NS s trojicí Krychtálek, Ryba, Křemen poměrně úzce spolupracoval, na členství ve výboru však takřka bezprostředně po svém jmenování rezignoval). Viz Tisk a novináři, roč. XV, číslo 1, „Novináři ve výboru Národního souručenství“. Dále viz NA, fond: Zemský úřad Praha – Prezidium zemského úřadu v Praze (č. 207), karton 1497, zpráva policejního ředitelství v Praze prezidiu zemského úřadu o obsazení uprázdněných míst ve výboru NS z 5. 2. 1941. Dále viz např. Vojtěch DOLEJŠÍ, Noviny a novináři, Praha, NPL, 1960, s. 379.
- ²⁷⁾ Viz Tomáš PASÁK, Pod ochranou říše, Praha, Práh, 1998, s. 251–253.
- ²⁸⁾ NA, TNS 8/47, karton 122, poř. č. 6, Krychtálek: protokoly svědků, protokol s K. Chalupou 9. 8. 1946. Oficiální slib člena výboru NS podepsal Krychtálek 19. 9. 1940. Viz NA TNS 8/47, karton 122, svazek 262 (Krychtálek), Krychtálkův slib člena výboru NS. Kromě Krychtálka, Ryby a Křemena zastávali funkci zmocněnce ještě další tři novináři, kteří se však na iniciativě zmíněné trojice nijak nepodíleli. Jmenovitě se jednalo o F. Formánka (zmocněnec pro věci soukromozaměstnanecké), J. Nepraše (zmocněnec pro věci organizační) a K. Chalupu (zmocněnec pro obchod a živnost). Viz Tisk a novináři, roč. XV, č. 1, „Novináři ve výboru Národního souručenství“. Dále viz ABS, 305-371-4, protokol s V. Rybou 5. 9. 1946.
- ²⁹⁾ ABS, 305-371-4, protokol s H. Masaříkem 7. 9. 1946. Masařík dále vypovídal o postoji Eliáše k aktivistickým novinářům. Eliáš podle něj „litoval, že řada našich žurnalistů, mezi nimi Krychtálek, zbytečně předbíhala německému tlaku... Pokud Eliáš měl osobní rozhovory s představiteli aktivismu v tisku, byly tyto rozhovory z obou stran falešné, poněvadž Eliáš neodvažoval se před nimi mluvit otevřeně o své politické linii (...) Lažnovského, Krychtálka a Vajtauera označoval za

prototypy politických přeběhlíků, k nimž měl přímo fyzický odpor (...) Činnost shora jmenovaných žurnalistů vykládal si Eliáš tak, že chtějí podrytí základní linii celé jeho politiky, (...) mimo to však spatřoval v ní i útok na svoji vlastní osobu, již tehdy ohrožovanou gestapem.“

³⁰⁾ Tisková služba Národního souručenství. Vycházela šestkrát týdně. Spadala pod pravomoc zmocněnce pro propagandu, její zprávy byly v tisku uveřejňovány zpravidla pod zkratkou „tns“ či „TNS“. K úřadu zmocněnce pro propagandu náležely též tyto složky: referát pro rozhlasovou propagaci NS, tiskový a propagační archiv NS, oddělení věcné propagandy NS a pomocné kanceláře propagandy NS. Viz Tisk a novináři, roč. XV, č. 1, „Tisková služba Národního souručenství v nových místnostech“.

³¹⁾ NA TNS 8/47, karton 122, poř. č. 11, Křemen: konstitut, protokol 9. 12. 1946.

³²⁾ Viz Večer, 25. 10. 1940, „Výklad k rozhodnutí vedoucího N. S. o Židech“. Dále viz např. Polední Národní politika, 25. 10. 1940, „Židé budou opatření viditelnými odznaky“; Národní politika, 25. 10. 1940, „Národní souručenství pokládá za Židy míšence všech stupňů“. Články informují o údajném rozhodnutí vedoucího NS o zákroku proti Židům.

³³⁾ Viz ABS, 300-12-1, protokol s J. Nebeským 28. 8. 1946.

³⁴⁾ ABS, 300-12-1, trestní oznámení na V. Krychtálka z 27. 11. 1946, s. 27. Dále např. NA, TNS 8/47, karton 122, poř. č. 6, Krychtálek: protokoly svědků, protokol s V. Rybou 5. 9. 1946. Podle T. Pasáka „Krychtálek vystoupil se svými protižidovskými návrhy po přímém souhlasu K. H. Franka“. Tomáš PASÁK, Problematika protektorátního tisku a formování tzv. skupiny aktivistických novinářů na počátku okupace. Příspěvky k dějinám KSČ, roč. VI (1967), č. 1, s. 78. V pozadí celé kampaně se měl podle T. Pasáka angažovat také Emanuel Moravec. Viz Tomáš PASÁK, Pod ochranou říše, Praha, Práh, 1998, s. 254.

³⁵⁾ Viz Detlef BRANDES, Češi pod německým protektorátem, Praha, Prostor, 2000, s. 142.

³⁶⁾ Měsíční zpráva úseku velení SD v Praze za listopad 1940. Citováno dle Detlef BRANDES. Češi pod německým protektorátem, Praha, Prostor, 2000, s. 142.

³⁷⁾ Citováno dle Tomáš PASÁK, Pod ochranou říše, Praha, Práh, 1998, s. 255.

³⁸⁾ Viz Národní střed, 3. 11. 1940, „Kdo se považuje za Žida“.

³⁹⁾ „Vedoucí redaktor ‚Večera‘ Vladimír Krychtálek vzdal se členství ve Výboru Národního souručenství, a zároveň přestal být zmocněncem pro propagandu.“ Večer, 12. 11. 1940 „Resignace na členství ve Výboru NS“. O svém rozhodnutí rezignovat na členství ve výboru informoval Krychtálek prezidenta Háchu písemně 28. 10. 1940. Viz ABS, 300-12-1, trestní oznámení na V. Krychtálka z 27. 11. 1946, s. 28. Dále viz např. ABS, 305-371-4, protokol s V. Rybou 5. 9. 1946.

⁴⁰⁾ Večer, 6. 12. 1940, „Plenární schůze Výboru NS“.

⁴¹⁾ NA, TNS 8/47, karton 122, poř. č. 5, Krychtálek: konstitut, protokol 7. 10. 1946.

⁴²⁾ Viz Večer, 25. 10. 1940, „Výklad k rozhodnutí vedoucího N.S. o Židech“.

⁴³⁾ Viz ABS, 300-12-1, opis zprávy Wolmara K. H. Frankovi z 30. 10. 1940.

⁴⁴⁾ „Státní tajemník SS-Gruppenführer K. H. Frank přijal v pondělí 18. listopadu 1940 v Černínském paláci šéfredaktora pražského deníku ‚Večer‘ Vladimíra Krychtálka a šéfredaktora deníku ‚Národní Práce‘ Vladimíra Rybu.“ Národní politika 19. 11. 1940, „Přijetí u státního tajemníka K. H. Franka“.

Ačkoliv Krychtálek schůzku s Frankem nezapřel, snahu o získání přímé podpory státního tajemníka ve věci NS nikdy nepřiznal. Naopak tvrdil, že se setkání uskutečnilo na výslovnou žádost Frankovu. Viz NA, TNS 8/47, karton 122, poř. č. 5, Krychtálek: konstitut, protokol 10. 10. 1946. Existuje však záznam telefonátu, v němž se hovoří o žádosti šéfredaktorů Krychtálka, Křemena a Ryby o osobní rozmluvu s K. H. Frankem, při níž chtěli novináři pojednat o „zásadních otázkách týkajících se jejich funkcí (ve výboru NS) a vyžádati si rady“, přičemž upozorňovali na své dobré vztahy k říšskoněmeckým místům. Viz ABS, 300-12-1, opis záznamu z 28. 9. 1940 o telefonátu přednosty kabinetu státního tajemníka, min. rady dr. Roberta Giese, politickému referentovi prezidentské kanceláře dr. Klimentovi. Krychtálek, Ryba a Křemen si podali první žádost o audienci u Franka již 25. 9. (mj. zde měli tvrdit, že „vidí největší prospěch českého lidu v propagování říšské myšlenky“). K. H. Frank však s jejím vyřízením nijak nespěchal. Dotyční proto žádost ještě několikrát opakovali, což dokazuje, že jim na uskutečnění audience velmi záleželo. Z výtahu Krychtálkova dopisu datovaného k 9. 10. 1940, který Wolmar 12. 10. přiložil k opakované žádosti aktivistů o audienci u Franka, vyplývá, že si Krychtálek Wolmarovi stěžoval, jak jsou na tom aktivističtí novináři zle, poněvadž jim protektorátní vláda klade do cesty nové a nové překážky. Novináři prý oznámili dr. Háchovi, „že požádají K. H. Franka o audienci a když k ní nedochází, vyskytují se ze strany ministra dr. Havelky různé kombinace, jako by K. H. Frank s aktivistickými novináři

nechtěl vůbec mluvit. To by ovšem mohlo poškodit prestiž novinářů. Aktivističtí žurnalisté budou však (...) trpělivě čekat, nemůže-li se audience uskutečnit hned.“ Viz ABS, 305-116-3, druhý dodatek k trestnímu oznámení z 30. 1. 1947. Když pak k přijetí přece jen došlo (18. 11. 1940), zúčastnili se ho pouze Krychtálek s Rybou. Křemen přibrán nebyl. Nenasledoval totiž Krychtálka a Rybu při odchodu z výboru NS, což mezi nimi vedlo k dočasnému názorovému rozkolu.

⁴⁵⁾ Večer, 17. 6. 1941, „Hlas svědomí“ (V. Krychtálek).

ANTI-SEMITISM AND THE CZECH MEDIA IN THE EARLY DAYS OF THE PROTECTORATE

Summary

Petr Bednařík, Department of Media Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague
Jan Cebe, Department of Media Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague

This article briefly describes the relationship between anti-Semitism and the legal Czech media in the initial period of the Protectorate of Bohemia and Moravia, specifically from March 1939 until the end of 1940. Presenting several key examples, the authors demonstrate how the ideology of anti-Semitism was promoted in the media, namely through news coverage and also by means of fictitious contents. The study also analyzes the role played by the media and some media professionals in efforts to apply pressure on the Czech Protectorate officials, represented by the Protectorate Government and the leadership of the “*Národní souručenství*” (National Community), the only political party in the country sanctioned by the Nazi authorities. In the period under scrutiny this particular pressure was applied by a narrow group of journalists colluding with the Nazis, headed by Vladimír Krychtařík, the editor-in-chief of the daily newspaper “*Večer*” (Evening). This was reflected not only in articles calling for tougher measures against the Jewish population, but also in direct initiation of regulations aimed at further restrictions of the life of the Jews in the Protectorate. These regulations not only called for tightening up the rules adopted by the Czech Protectorate Government at that time, but also, in some aspects, went beyond the requirements of the so-called Nuremberg Racial Laws.

ANTISEMITISMUS UND TSCHECHISCHE MEDIEN IN DER ANFANGSZEIT DES PROTEKTORATS

Resümee

Petr Bednařík, Institut für Kommunikationsstudium und Journalistik, Fakultät für Sozialwissenschaften, Karlsuniversität Prag
Jan Cebe, Institut für Kommunikationsstudium und Journalistik, Fakultät für Sozialwissenschaften, Karlsuniversität Prag

Der vorliegende Text beschreibt in knapper Form das Verhältnis von Antisemitismus und legalen tschechischen Medien in der Anfangszeit des Protektorats Böhmen und Mähren, konkret vom März 1939 bis Ende 1940. Anhand einiger grundsätzlicher Fälle demonstrieren die Autoren, wie die Ideologie des Antisemitismus in den Medien sowohl vermittels der Berichterstattung als auch mithilfe fiktiver Inhalte propagiert wurde. Auch die Rolle der Medien und einiger Medienprofis bei der Ausübung von Druck auf die tschechische Protektoratsrepräsentanz, also die Protektoratsregierung und die Leitung der „*Národní souručenství*“ (Nationale Gemeinschaft), wird nicht ignoriert. Im untersuchten Zeitraum äußerte sich dieser von einer kleinen Gruppe tonangebender Journalistenkollaborateure unter Führung Vladimír Krychtaříks, des Chefredakteurs der Tageszeitung „*Večer*“ (Abend), ausgeübte Druck nicht nur in Artikeln, die nach einem schärferen Vorgehen gegen die jüdische Bevölkerung riefen, sondern sogar in der direkten Initiierung von Erlassen, die das Leben der Juden im Protektorat weiter einschränken sollten. Nicht nur dass diese Verordnungen eine Verschärfung der Regeln forderten, die bis dahin von der tschechischen Protektoratsregierung gebilligt wurden, sie gingen in mancher Richtung sogar über die Verfügungen der so genannten Nürnberger Rassengesetze hinaus.

LÉČILI ZA HRANICEMI MOŽNOSTÍ – PŘÍBĚH ZDENKY A MILOŠE NEDVĚDOVÝCH

Jana Havlínová, Památník Terezín

Vystudovali medicínu, chtěli si otevřít vlastní praxi, rozvíjet lékařskou vědu a pokojně léčit nemocné. Místo toho však museli svést zápas s nepřízní osudu a v podmínkách nacistických represivních zařízení se naučit využívat minimum léků a léčebných prostředků, aby zachránili životy své a svých pacientů.

Přestože jejich možnosti léčit byly téměř vždy limitovány nedostatkem základního lékařského vybavení, počtem lůžek pro nemocné a zvláště nepochopením dozorcího personálu vybudovat důstojnější podmínky k léčbě samotné, využívali tito vězni-lékaři maximálně svých medicínských znalostí a dosavadních zkušeností, aby alespoň zmírnili dopad již tak život ohrožujících podmínek.

Tito lékaři se nejen svými odbornými zásahy, ale zvláště lidským přístupem, porozuměním a autoritou zapsali do vzpomínek a vědomí ostatních spoluvězňů. Takovým příkladem, nikoliv ojedinělým, byli i manželé Zdenka a Miloš Nedvědovi.

Pokojné mládí

20. srpna 1908 se do rodiny levicově smýšlejícího politika, budoucího profesora historie a hudební vědy Zdeňka Nejedlého a jeho ženy Marie narodila dcera Zdenka.¹⁾ Sklony otce k humanitním oborům však více ovlivnily syna Víta²⁾ než prvorozenou dceru, která se rozhodla pro studium medicíny. Již během studií chodila velice bystrá a cílevědomá Zdenka v předvánočním čase vybírat příspěvky na Masarykovu ligu proti tuberkulóze,³⁾ což svědčí o jejím raném zájmu pomáhat potřebným. V rodném městě svého otce, v Litomyšli, pak v roce 1929 úspěšně absolvovala lékařskou praxi.⁴⁾ Již na studiích se Zdenka blíže seznámila se stejně starým spolužákem Milošem Nedvědem, synem komunistického senátora Františka a bývalé dělnice Marie, s nímž začala trávit více společného času. Zdenčini rodiče tomuto vztahu nebránili, naopak jej podporovali. Zamlouvalo se jim, že Miloš pochází z rodiny stejně smýšlejícího politického přesvědčení, na univerzitě prospívá s výborným prospěchem a ke Zdence se chová vždy s úctou a respektem. Oba studenti nakonec čekali jen na složení závěrečných státních zkoušek, aby se měsíc po promoci, 25. února 1933, mohli vzít a svůj vztah řádně legalizovat. Do rodiny byl Miloš přijat velice láskyplně a pro rodiče Nejedlých se stal téměř druhým synem. Rodina k sobě ještě více přimkla, když se po roce oběma novomanželům narodila dcera Hanička.⁵⁾

Zdenka záhy po ukončení studia nastoupila klinickou praxi u vynikajících a renomovaných pediatriů a byla rozhodnuta se tomuto oboru plně věnovat. Bohužel její prvotní smělý plán otevřít si vlastní ordinaci v rodném domě na Smíchově se nakonec neuskutečnil, respektive byl odložen.

Maturitní fotografie Zdenky Nejedlé, červen 1927.
MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Sběrka fotografií,
k. F3, inv. č. 133

Se vzrůstajícími protizidovskými náladami v době druhé republiky bylo stále častější, že mnozí Židé ze strachu o svou další existenci Československo opouštěli a bezpečí před útlakem hledali v zahraničí. Tato situace nakonec Zdenku umožnila začátkem roku 1939 převzít již zavedenou ordinaci po židovské lékařce, která se odstěhovala do Palestiny. MUDr. Zdenka Nedvědová se tak stala jedinou dětskou lékařkou v Podolí.⁶⁾

Zatímco Zdenka byla ve své lékařské ordinaci zaneprázdněna každodenní péčí o malé pacienty, její manžel Miloš projevoval zájem spíše o lékařskou vědní disciplínu jako takovou. Coby vynikající internista nejenže uveřejnil řadu vědeckých prací z oboru vnitřního lékařství a neurologie,⁷⁾ ale zároveň své vědecké výsledky prezentoval na četných konferencích doma i v zahraničí. Zvláště se zajímal o problém bílkovin, jehož vyřešením, jak předpokládal, by bylo možné dostat se až k jádru živé hmoty. Jeho činnost byla jak během studií, tak následně ve 30. letech úzce provázána s propedeutickou klinikou profesora Bohumila Prusíka, kde Miloš dlouhodobě zastával funkci asistenta a budoval si slibnou kariéru.⁸⁾

Přestože byli oba manželé vykonáváním svých lékařských povinností zaneprázdněni, nepřestávali se stranicky angažovat. Zcela bezesporu oba ovlivněni prostředím, v němž vyrůstali, inklinovali svým cítěním k levicově orientovanému proudu. Zatímco Zdenka vstoupila do komunistické strany v roce 1935,⁹⁾ její muž byl již od mládí horlivým stoupencem a aktivním členem v tzv. okrajových stranických složkách komunistické strany.¹⁰⁾ Kromě toho v letech 1935–1936 využil účast na psychologických kongresech v Moskvě a Leningradě k ryze soukromým návštěvám zdravotnických zařízení, setkání s předními lékařskými odborníky a studiu tamních poměrů.¹¹⁾ Své nabyté poznatky po návratu do Československa sepsal a posléze s nimi seznamoval širší veřejnost, především své kolegy-lékaře.¹²⁾

Společně v odboji

Události vyvolané mnichovskou krizí a následná okupace zbytku českých zemí nacistickým Německem v březnu 1939 přiměly rodiny Nejedlých a Nedvědových k přehodnocení svého dosavadního setrvání v Československu. V atmosféře plné strachu a obav z případného zatčení se již v dubnu rozhodl do Sovětského svazu uprchnout Milošův otec František Nedvěd.¹³⁾ Ve stejné době Československo opustil i Zdeněk Nejedlý, který přes Polsko vycestoval do Moskvy. O dva měsíce později se útěk za dramatických okolností a na čtvrtý pokus podařil i Marii Nejedlé a synu Vítovi. Všichni tři se pak na konci června opětovně ve zdraví a pořádku shledali.¹⁴⁾

V pražském bytě v Podolí společně zůstali jen Zdenka, Miloš, jejich dcera Hanna a Milošova matka Marie Nedvěďová. Oba manželé, přesvědčení o správnosti boje proti okupantům, se rozhodli pro okamžité zapojení do ilegálního hnutí. Miloš Nedvěd, který od dubna 1941 působil jako lékař I. interního oddělení v nemocnici na Královských Vinohradech,¹⁵⁾ byl pověřen vedením odbojové skupiny lékařů. Úlohou této organizace, napojené na Ústřední vedení KSČ, bylo nejen rozmnožovat a šířit stranické tiskoviny, podporovat lidi v ilegalitě formou sbírek peněz, šatstva a potravin, poskytovat lékařskou pomoc odbojovým pracovníkům,¹⁶⁾ ale také uznávat pracovní neschopnost potřebným apod.¹⁷⁾ Vědomi si možného rizika prozrazení, využívali mnohdy oba manželé svých lékařských ordinací jako tajných přepážek, kde docházelo k distribuci jak ilegálních tiskovin, tak zejména potravin pro rodiny zatčených. Na tuto činnost po letech vzpomínala Zdenka Nedvěďová: *„Měli jsme přepážku v manželově ordinaci. To bylo ideální. Např. Hilda Synková (manželka O. Synka) obstarávala napojení lékařské organizace na partaj. Vždycky si vypůjčila dítě, při návštěvě mně přenechala materiál, poseděly jsme dobu úměrnou vyšetření dítěte, a zase šla. Bylo to velmi nenápadné. (...) U mě v ordinaci byla trvale otevřená ventilace, dohodli jsme se na znamení, že v okamžiku nebezpečí ventilaci zavřu.“*¹⁸⁾

V době, kdy Zdenka a Miloš neordinovali, dojížděli do své vily do Ohrobců na okraji Prahy, kde na stroji přepisovali dějiny Vsesvazové komunistické strany (bolševiků), tzv. VKS(b), a Rudé právo. *„Cyklostylovali jsme u prof. Petra Domořázka. Oblékli jsme se vždycky jako do společnosti a u Domořázků jsme při fingo-*

Fotografie rodiny Nedvědových, nedatováno.
MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 3, inv. č. 161

vaných společenských večtřících cyklostylovali. Jeden výtisk Dějin VKSB byl po celou válku uschován u prof. Hněvkovského. Byl v krabici na roentgenové snímky. Krabice se nesměla otevírat, nikdo na to nepřišel,¹⁹⁾ vzpomínala po letech Zdenka.

Miloš Nedvěd společně se skupinou lékařů v letech 1941–1943 vypracoval návrh reformy zdravotnictví a lékařského školství, známý též pod názvem *Návrh na novou úpravu veřejného zdravotnictví a školení zdravotnického personálu*. Smyslem tohoto tzv. Nedvědova plánu, který se měl stát jedním z pilířů poválečného československého zdravotnictví, bylo nejen zkvalitnění lékařské péče, ale např. i zajištění odpovídající výzkumné činnosti.²⁰⁾ Aktivním spolupracovníkem ilegální lékařské organizace byl Miloš až do počátku roku 1942, kdy jej začalo sledovat

gestapo. Tehdy se také Nedvědovi rozhodli jakékoliv styky s podzemím přerušit. Přesto, dle vzpomínky Zdenky Nedvědové, došlo k vyzaření manželovy ilegální činnosti záhy po zatčení Julia Fučíka, jenž prozradil, že byl doktorem Nedvědem léčen a že mu pomohl navázat spojení s Ústředním vedením KSČ.²¹⁾ Současně se gestapo dozvědělo o aktivitách MUDr. Nedvěda z výslechu Jiřího Kysely, který jej uvedl jako politického vedoucího vršovické studentské skupiny.²²⁾ Jeho situaci navíc přitížilo udání MUDr. Josefa Chvojky na začátku roku 1942. Ten tehdejšímu vedoucímu německé lékařské komory v Praze, příslušníku SS a důvěrníku Sicherheitsdienstu MUDr. Rudolfo Wächterovi udal Miloše jako stále aktivního komunistu a bojovníka proti nacismu.²³⁾

Tyto okolnosti a zvláště skutečnost, že byl Miloš Nedvěd činný v komunistické straně, přiměly gestapo, aby jej 29. dubna 1942 zatklo a odvedlo do Petschkova paláce. Zde ho během výslechů týrali, mlátili, ale on doznal pouze to, co mu mohlo být prokázáno.²⁴⁾ Vyšetřovatelům se tak nepodařilo zjistit, že vedoucí skupiny lékařů byl právě on, ani to, kdo v této skupině působil a jaké byly její aktivity.²⁵⁾

O několik týdnů později, 5. června, byla zatčena i Zdenka společně s Marií Nedvědovou. Jak později Miloš Zdence při převozu do policejní věznice Terezín sdělil, mělo tak gestapo učinit proto, aby ho přinutilo vypovídat.²⁶⁾

Po šesti týdnech, kdy byly Zdenka a Marie vyslýchány a drženy ve věznici na Pankráci, zde zcela náhodou Zdenka Miloše zahlédla. *„Okno mé cely vedlo na dvůr, kde probíhala ranní čtvrt hodinka mužů (...) manželka jsem zahlédla až po čase. Svými skoro 190 cm ostatní muže převyšoval. Chodil v malém, vnitřním kruhu. To ukazovalo na to, že byl bit a má úlevy, protože by jinak běhal s ostatními vězni ve velkém kruhu. Abych na sebe upozornila, zapískala jsem náš signál, motiv z Čertovy stěny. Zaslechl ho a podíval se směrem ke mně. Tak se konečně dozvěděl, že žiji,“*²⁷⁾ vzpomínala Zdenka na kontakt s Milošem.

Velkou útěchou všem třem byly zajisté dopisy zasílané do pankrácké věznice Václavou Pohanovou, obohacené vždy o několik řádků napsaných malou Haničkou.²⁸⁾ Díky nim a také občasným návštěvám věděli, že je zdravá a veselá, ve škole výborně prospívá, má mnoho kamarádů a jediné, co skutečně postrádá, jsou její rodiče.²⁹⁾

Za zdi terezínské věznice

K opětovnému setkání obou manželů došlo 15. prosince 1942, kdy byli společně s Marií Nedvědovou převezeni v nákladních autech z Prahy do policejní věznice Terezín.

Po příjezdu museli stejně jako ostatní nově příchozí absolvovat nepříjemnou přijímací proceduru. Na správním dvoře, kde strávili asi dvě až tři hodiny stáním u zdi, čekali na vyvolání svého jména, aby mohli být zaevidováni do vězeňské kartotéky. Poté, co byli zaregistrováni a byly jim odebrány osobní věci, obdrželi ve vězeňském skladu přikrývku, misku a lžiči. Následně byly Zdenka a Marie Nedvědovy odvedeny na třetí, neboli ženský dvůr; Miloš pokračoval dál do mužské části dvora. Hromadná cela č. 14, na které byly obě dvě společně s ostatními

Korespondence Hany Nedvědové Miloši Nedvědovi, dopis z prosince 1943.
MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 46

ženami ubytovány,³⁰⁾ se nacházela hned po pravé straně za vchodovými vraty. „V celách byly neohoblované palandy, slamníky, deky. Starší ženy spaly dole, mladší na palandě.“³¹⁾ Takto Zdenka popisuje podmínky v cele, kde se tísnilo asi čtyřicet žen.³²⁾

Jak Zdenka, tak Miloš měli po příchodu do Terezína určité štěstí, neboť krátce nato byli oba určeni k vykonávání lékařské služby. Kromě toho, že nebyli zařazováni do pracovních komand, směl Miloš později přespávat přímo na marodce, a neobývat tak hromadnou celu.³³⁾ Podmínky zdravotnické péče však byly všeobecně neuspokojivé a neodpovídající potřebám běžných lékařských zákroků.

963/R12
1. I. 1943.
Teure, ich unde Ihnen die besten Neujahrswünsche. Bin gesund
und es geht mir gut. Ich hoffe dasselbe von Euch. Schickel mir den
grossen Haaren Seife, Kanadaseife, Hanfseife. Keine Seifenwasser.
Essensmittelpackete können sie auch schicken. Im Postfach können
keine Briefe hingeschickt werden. Sonst können sie mir schreiben in
deutscher Sprache. Gute Küsse der Mama und Handdrücke auf
sie beide.
Euer Miloš.

Dopisnice Miloše Nedvěda Václavu Pohanovi z 1. 1. 1943. Za zdi terezínské věznice.
PT, A 492/1

V prosinci 1942 se na marodce v mužské části dvora nacházelo dokonce pouze osm lůžek. Přestože se zdejší lékařská péče stávala pravidelnou a stálou, počet nemocných daleko převyšoval možnosti této marodky.

Zdravotnická situace se na ženském dvoře od léta 1942, kdy sem byly přivezeny první vězeňkyně, víceméně stabilizovala. Zpočátku nemocné ženy ošetřoval lékař-vězeň z mužské marodky, a to vždy za přítomnosti jedné z dozorkyň. Na ženské marodce, která se nacházela v zadní části ženského dvora a tvořily ji ordinace a s ní vedlejší nemocniční cela č. 21 se čtyřmi lůžky, pak vykonávaly službu u nemocných vždy jedna nebo dvě ženy.³⁴⁾ Změna nastala, když se v prosinci 1942 vůbec první lékařkou ženského dvora stala Zdenka Nedvědová. Nyní to byla lékařka a nikoli lékař, kdo prováděl ošetření a léčbu nemocných vězeňkyň. Mužskému lékaři pouze pracovně podléhala, s ním směla konzultovat vážné zdravotní komplikace pacientek a popř. po něm žádat léky, které sem byly dodávány z mužské marodky.³⁵⁾ Shodou okolností byl Zdence tímto „nadřízeným“ lékařem manžel Miloš Nedvěd. Přestože s určením diagnózy nemívala problémy, využívala možnosti jej ke konzultacím přivolat, aby tak společně strávili několik vzácných chvil a vyměnili si pár slov.³⁶⁾ Toto počínání nelibě snášely a následně kritizovaly dozorkyně ženského dvora.³⁷⁾

Postupem času si vymysleli i další způsoby, jak se setkat, nebo si alespoň předat krátké zprávy. Zdenka vzpomínala na to, jak se v sobotu chodily sprchovat do mužského dvora. „V předsíni koupelny jsme se svlékaly a potom se mělo jít rovně do sprch. Vpravo byly dveře, které vedly do mužské nemocniční marodky. Od těch

*dveří měli muži klíče. Já jsem obětovala koupání, a když byl vhodný okamžik, dveře se malounko pootevřely a já jsem mohla mluvit se svým mužem.*³⁸⁾ Nalezli však i další možnost bližšího kontaktu. Jednoho dne se Miloši Nedvědovi, který měl větší svobodu pohybu po věznici než ostatní spoluvězni, podařilo ve zdi mezi druhým a třetím dvorem vyviklat cihlu, pod kterou ukrývali nepovolené zprávy.³⁹⁾ Jistě si byli oba dva vědomi trestu za případné odhalení, přesto toto riziko často podstupovali.

Navzdory nalezenému způsobu, jak spolu i nadále zůstat v kontaktu, muselo být pro oba obzvlášť těžké, když společně nemohli oslavit Vánoce. Byli tak blízko sebe, a přesto tak daleko. Jistě oba dva vzpomínali, jak se ještě před rokem společně s dcerou v Podolí těšili na vánoční svátky. Nyní byli Zdenka i Miloš ve věznici v Terezíně, každý na jiném dvoře a o jejich jedinou dceru Hanu se starali příbuzní. Oba rodiče však věděli, že je o ni dobře postaráno. Tyto informace získávali především i nadále z dopisů, které do věznice zasílala Václava Pohanová vždy společně se vzkazem od jejich dcery Hany.⁴⁰⁾

Sám Miloš několikrát využil možnost zaslat zprávu svým blízkým do Prahy. Poprvé tak učinil 18. prosince, krátce po příjezdu do Terezína, kdy kromě jiného požádal o zaslání několika kusů ošacení.⁴¹⁾ Podruhé odeslal lístek Pohanovým na Nový rok. Informace zde uvedené jsou rovněž strohé, ne příliš osobní a otázkou je, do jaké míry také pravdivé. Vždyť napsat domů o skutečných poměrech, které zde panovaly, bylo přísně zakázáno. Psal tedy pouze to, co nebylo závadné, a naopak bylo cenzurou povoleno. K přání k novému roku připojil též informaci, že je zdravý a daří se mu dobře. Rovněž požádal opět o zaslání teplého oblečení a páru bot. Na závěr již jen poslal políbení dceři Haně.⁴²⁾ Václava Pohanová požadované věci do věznice zaslala. Byla však překvapena, když jí nazpět přišel nejprve nedoručený balíček s jídlem a věcmi původně určený Milošovi a vzápětí balík s jeho osobními věcmi, penězi a hodinkami. Zasláné boty, modrý svetr a zimník tam však nebyly – ty si nejspíš vzal s sebou. Tou dobou také obdržela i balík se Zdenčiným prádlem, hodinkami a náušnicemi. To svědčilo o jediném, že byli z terezínské věznice odvezeni.⁴³⁾

Neopouštějme však ještě zcela prostředí Malé pevnosti. Snad právě proto, že bylo mnoho rodin od sebe odloučených, existovala mezi vězni obrovská sounáležitost, již se snažili zahnat chmury a smutné vzpomínky. Jak mohly vypadat Vánoce 1942 slavené na ženském dvoře, konkrétně v cele č. 17, popisovala po válce bývalá vězeňkyně Marie Fišerová: *„Vánoce jsme si v Terezíně udělaly překrásné. Žádná jsme si pro sebe nevzaly balíček, který jsme dostaly z domova; daly jsme je na jednu hromadu. Z toaletního papíru jsme vyrobily ubrousky. Ty, které se dostaly do Bohušovic k zubaři,⁴⁴⁾ nalámaly cestou vánoční snítky. Kromě toho tam byla jedna spoluvězeňkyně ze sokolského odboje, která měla nedaleko velkostatek; ta nám nechala poslat hodně balíčků na naše jména. Vzpomínaly jsme na domov a zpívaly, žádná z nás nesměla plakat.*⁴⁵⁾ Tímto podobným způsobem mohli s ostatními spoluvězni prožívat vánoční svátky i manželé Nedvědovi.

Za více jak měsíční působení v terezínské věznici – na marodkách – řešili

Zdenka a Miloš několik desítek onemocnění a zranění, která se stala ať už v důsledku pracovních úrazů, týrání dozorců, nebo vlastní neopatrnosti. Jednoho dne se v cele č. 14 přihodilo, že žena, šplhající nahoru na palandu, zachytila prstýnkem o hřebík a kus prstu si téměř odřízla. Jelikož ale Zdenka neměla přístup k obvazům, musely zavolat o pomoc dozorkyni. Ta také umožnila, aby byl do cely povolán MUDr. Nedvěd a ránu jí ošetřil.⁴⁶⁾ Jiný případ nastal, když se vězeňkyně Ludmila Vybíralová přiotrávila po odhmyzování cel, kde bezprostředně poté čistila podlahu. Zdenka pro ni vymohla alespoň zvláštní procházku.⁴⁷⁾

Na ochotu pomoci a na lékařské schopnosti Zdenky Nedvědové vzpomínaly po válce bývalé vězeňkyně ať už komunistického nebo nekomunistického odboje. Mnohým z nich, přestože v Terezíně strávila necelých šest týdnů, utkvěla v paměti a ve vzpomínkách ji téměř nikdy neopomněly zmínit.⁴⁸⁾

Stejně nezapomenutelným způsobem se do paměti vězňů zapsal i MUDr. Miloš Nedvěd. Vždy totiž ochotně a starostlivě ošetřoval jakákoliv poranění a pomáhal spoluvězňům od bolesti. Zároveň, jak je ze vzpomínek patrné, těšil se mezi vězni vážnosti a respektu a určité oblibě, což dokazují slova Petra Osvalda: „Z lékařů jsem na pevnosti poznal dr. Nedvěda – byl to vězeň uvolněný pouze pro práci na marodce. Při práci jsem si poranil prst a dostal jsem do něj otravu krve, dr. Nedvěd mi ránu rozřízl a vyčistil, tím mi prst zachránil. Dr. Nedvěd měl na pevnosti autoritu; marodku řídil pečlivě, při ošetřování si oblékal dokonce bílý plášť.“⁴⁹⁾ Obdobně po válce na něj vzpomínal i Petr Václavíček: „Když jsem na konci roku 1942 onemocněl, bál jsem se jít k němu [Miloši Nedvědovi – pozn. JH] na marodku, protože jsem věděl, že lidé tam umřeli – těžce nemocní atd. On mi, když jsem tam nakonec jít musel, vyhuboval. Byl velmi ochotný a velmi se mně i ostatním vězňům věnoval. Nakonec jsem u něho na marodce pobyl 2 dny, pak jsem musel do nemocnice.“⁵⁰⁾

Zanedbanou zdravotnickou péčí v terezínské věznicí se Miloš Nedvěd snažil podpořit např. sháněním nedostatkového ovocného cukru, který částečně získával úředně a částečně mu jej tajně vozila skupina, která jezdila do nedalekých Bohušovic nad Ohří vyzvedávat balíčky.⁵¹⁾ Tento cukr pak rozdával mezi potřebné vězně.

Kromě jiného také působil mezi vězni osvětově a propagoval zvláště mytí studenou vodou a otužování.⁵²⁾ Ať už v hromadných celách nebo na marodce vedl ve volných chvílích přednášky na témata s medicínou ne zcela související. Přednášel na příklad o historii dělnického a komunistického hnutí a úloze odboje a jeho cílech.⁵³⁾ Na činnost a působení Miloše Nedvěda v terezínské věznicí po letech vzpomínali mnozí spoluvězni. Všichni, bez rozdílu příslušnosti k odbojovému hnutí, se shodují, že MUDr. Nedvěd sehrál v Terezíně důležitou roli a svou funkci lékaře-vězně zastával svědomitě.⁵⁴⁾

Čas vyměřený oběma manželům v policejní věznicí Terezín byl však příliš krátký na to, aby si na veliteli věznicí Heinrichu Jöcklovi vymohli výraznější změny, které by přispěly k lepší zdravotnické péči o nemocné spoluvězně. Bylo to v lednu 1943, kdy se věznicí šířila neblahá zpráva, že bude vypraven počet-

ný transport do Osvětimi. Zdenka tuto zprávu přijala s oprávněnými obavami: „(...) když jsme se dověděly, že to bude Auschwitz, uvědomily jsme si, že to bude těžké. Věděly jsme, že se tam umírá, myslely jsme si tenkrát, že při práci v sirných dolech.“⁵⁵⁾ Tyto její obavy se staly natolik závažným důvodem k tomu, aby tuto informaci neoficiální cestou sdělila svým blízkým do Prahy. „*Tehdy jsem také poslala jediný moták příbuzným. Jinak jsem nepsala ani z Pankráce, ani z Terezína, ačkoliv v Terezíně psal načerno kdekd. Moták mě vzala s sebou V. Makovičková, když šla do Bohušovic k zubaři. Cestou se vždy stavěly v nějaké cukrárně a tam nechaly dopisy. Lidé z cukrárny pak dopisy ofrankovali a odesílali. Psala jsem, že odjíždíme a že je to vážné.*“⁵⁶⁾

Do transportu, jehož odjezd z Terezína byl naplánován na 27. ledna 1943, byli společně s ostatními vězni zařazeni také Zdenka a Miloš Nedvědovi a jeho matka Marie. Ta ale nakonec díky zásahu policejního lékaře Benno Krönerta do transportu nenastoupila.⁵⁷⁾ „*Do poslední chvíle jsme nevěděli, že naše babička s námi nepojede. Celou jsme ji vycpaly zásobami léků a vitamínů. Když babičku odvolali, o všechno jsme přišli. Babička plakala, chtěla jet s námi, kývala jsem na ni, jen at zůstane.*“⁵⁸⁾ Takto Zdenka popisovala poslední okamžiky strávené v Terezíně.⁵⁹⁾

Bolavé vzpomínky na Osvětim

Transport mířící do Auschwitz-Birkenau čítal, podle slov bývalého vězně Vladimíra Hrubého, asi 300 vězňů. Byl vypraven z Prahy a vězni do něj v podvečer 27. ledna v Bohušovicích nad Ohří nastoupili. Po celodenní jízdě osobním vlakem a po příjezdu do Birkenau byl zpočátku Vladimír Hrubý i s ostatními ubytován na bloku č. 27. Později, asi za dva týdny, byli všichni přesunuti na blok č. 9.⁶⁰⁾ Pravděpodobně na těchto blocích pobýval i Miloš Nedvěd, a to do doby než jako lékař začal působit na 3. bloku.⁶¹⁾ Ač to bylo v osvětimských podmínkách velice obtížné, i zde se snažil spoluvězňům jejich utrpení zlehčovat. Bývalý vězeň Bohumil Vondráček vzpomínal, jak mu v Osvětimi Miloš Nedvěd zachránil život. „*Během karantény jsem dostal ‚Durchfall‘ [průjem – pozn. JH] a jen díky dr. Mil. Nedvědovi, který mi doporučil, abych 3 dny nic nejedl, naopak mi opálil dříví, a chroupal jsem dřevěné uhlí. Po třech dnech jsem byl úplně zesláblý, ale mohl jsem již něco pojíst, bez následků. Dr. Nedvěd nám tam dělal jakéhosi kápu transportu.*“⁶²⁾ Miloš se bohužel během své svědomité práce nakazil skvrnitým tyfem. Následkem plicních komplikací, které nastaly po prodělané infekci,⁶³⁾ nakonec 23. března 1943 zemřel.⁶⁴⁾ Bylo mu necelých 35 let. O smrti svého manžela se Zdenka dozvěděla až později. Spoluvězni totiž ve snaze ještě více nezatížit její oslabený organismus po prodělané tyfové infekci jí tuto smutnou zprávu sdělili až po několika týdnech. Tíživou skutečnost jí šetrným způsobem v květnu oznámila spoluvězeňkyně Věra Kuželová, kterou o smrti Miloše Nedvěda prostřednictvím motáku propašovaného do ženské části tábora informoval doktor Karel Makovička. Stálo v něm doslova „...řící Zd., jestli je už zdravá, pravdu o M. Zemřel 23. III. Dokud jsem byl zdráv, dělal jsem, co jsem mohl. Pak se starali o něj zase jiní, ale všechno bylo marné. M. byl příliš zesláblý, také měl pořád průjemy. Po flé-

*ru dostal komplikující brochopneumonii pravého dolního laloku, která trvala přes 14 dní a nezabírala vůbec na chemoterapii. Dlouho jsem se bránil uvěřit, že jsme ho ztratili. Celá moje představa budoucí práce a života vůbec byla s ním tak spjata, že je to pro mne nejtěžší ztráta, kterou přinesla dnešní strašná doba. Víím, že Ti dávám těžký úkol, ale nemůžeme nechat Zdenku ve strašné nejistotě.*⁶⁵⁾ Zdenka tuto zprávu přijala velice statečně.

Vůbec první okamžiky, na které si Zdenka při vjezdu do osvětlimského tábora vzpomněla, v ní prý vyvolaly šokující pocity plné obav a strachu. Hromady mrtvých mužských těl ležících podél kolejí a následná selekce rozhodně nevěstily nic dobrého. Poté, co vězeňkyně strávily dva až tři dny v tzv. Zugangsbaracku, tj. v baráku pro nově příchozí vězně, byly třetího dne odvedeny do tzv. sauny. Zde se nejprve musely vysvléci ze svých civilních šatů, byly jim ostříhány vlasy, a teprve poté byly zahrnuty do odšívovací místnosti. Tady na ně již čekaly spoluvězeňkyně, které jim na levé předloktí vytetovaly vězeňská čísla. To Zdenčino bylo 32 624. Odtud je už čekala pouze cesta do sprch a následné vyzvednutí přiděleného oblečení. Na něj si musely přišít nezbytné označení – červený trojúhelník s tmavým písmenem „T“, jenž byl označením pro politickou vězeňkyni původem z Československa. Oděv, který jim zde přidělily, byl zavšiven, a tak všechny postupem času onemocněly skvrnitým tyfem. Ubytovány byly na bloku č. 17. Veškerým jejich majetkem se stala přidělená smaltovaná miska na jídlo a pytlíček s toaletními potřebami, který jim byl po příjezdu ponechán.⁶⁶⁾ Zdenka, která se snažila ve zdejších podmínkách nepropadat depresi a s humorem jí vlastním vždy bojovala proti jakémukoliv zmaru, vzpomínala, jak se před děvčaty často „česávala“. A to i přesto, že jí byly její kaštanově zbarvené vlasy dlouhé až k pasu ostříhány. „*Zbyl mi totiž na hlavě jeden dlouhý vlas, který jsem si vždy stočila na dlaní a přilepila na hlavu pod šátek. Tento tragikomický manévř působil děvčatům veselost několik dnů, než jsem vlas ztratila.*“⁶⁷⁾

Životní podmínky na bloku bez elektrického světla, tepla, záchodu a zvláště vody svědčily o tom, že se Zdenka ocitla v jednom z nejhorších nacistických koncentračních táborů. Tragičnost celé situace navíc dokresloval fakt, že kopřivový čaj, který dostávaly jen ráno a večer a byl jejich jedinou tekutinou, mnohdy vyvolával dilema, zda „*ho vypít, vyčistit si zuby, umýt se nebo něco přeprat v jídelní misce.*“⁶⁸⁾

Zpočátku Zdenka chodila na práci s ostatními ženami do okolí, kde bouraly válkou rozbité domky a večer přinášely cihly do tábora. Byla to velice namáhavá a nesmyslná práce, v důsledku které několik žen vyčerpáním zemřelo. S velkou úlevou proto uvítala, když se mohla na konci února přihlásit jako táborová lékařka. Z bloku č. 17 se tak vzápětí přestěhovala do nemocničního bloku č. 29. Dlouhé pochody a těžkou práci však vyměnila za pohled na nemocné, zmrzačené a mnohdy umírající spoluvězeňkyně. Byla si vědoma, že s nedostatečným lékařským vybavením a ještě horšími hygienickými podmínkami se toho v táboře příliš mnoho podniknout nedá.

Fyzické vyčerpání, zavšivené šaty a kontakt s nemocnými způsobily, že Zden-

ka po čase onemocněla úplavicí a skvrnitým tyfem. Nemoc na rozdíl od ostatních infikovaných snášela podstatně lépe, snad i díky obětavé pomoci Blockälteste Juliky Reiter, která jí donášela minerálku a brusinkový kompot, jenž jí byl zaslán z domova. Zanedlouho nemoc a vysoké horečky přeci jenom překonala.⁶⁹⁾

Jelikož vězeňské lékařky poměrně často umíraly, rozhodlo se vedení tábora zbylé lékařky sestěhovat na menší dřevěný blok č. 30, v němž byl rentgen a zubní ambulance, a zajistit jim zde alespoň trochu důstojnější podmínky žití. Po čase, kdy už se Zdenka cítila fyzicky mnohem lépe, se opět přesunula na nemocniční blok č. 29, kde pečovala o nemocné tuberkulózou. Pro tak velký počet nemocných však měla k dispozici jen omezený počet kalciových injekcí. Proto jejím největším dilematem, který zde musela řešit, byla otázka, komu lék dát a komu ne. Mnohdy, když procházela mezi nemocnými a trpícími, musela snášet jejich tázavé pohledy, zda-li to budou právě ony, kdo mají naději na záchranu.

Léky na běžnější formy nemocí získávala částečně oficiálně, avšak přísun většiny medikamentů měla od vězeňkyň pracujících ve skladech nebo asistujících u transportů. Nezřídka se stávalo, že jediným prostředkem k utišení bolesti jí byl obyčejný aspirin. Aby však svým pacientkám nebránila v naději na uzdravení, mnohdy jej vydávala za vzácnost. Ženy jí uvěřily a kupodivu se uzdravovaly.⁷⁰⁾

Ačkoli Zdenka nebyla osobně přítomna pokusům na vězňích, dovidala se od ostatních lékařek-vězeňkyň, k čemu docházelo zvláště na neslavně proslulém bloku č. 10 v Osvětimi I. Potvrdily se jí tak její nejčernější obavy.

Navzdory mírnému zlepšení hygienických podmínek stále probíhaly obávané selekce a pošlapávání lidské důstojnosti vězňů. Avšak stejně jako tomu bylo v Terezíně, tak i zde mezi ženami vznikala pouta přátelství, která dokázala přetrvat do doby poválečné. Zdenka ve své zprávě popisuje, jak se jí podařilo navázat politické kontakty s komunistkami z nejrůznějších evropských států a vytvořit tak jakousi ilegální mezinárodní skupinu, jejímž úkolem a cílem nebyla diverze, ale projednávání a šíření zpráv z válečných bojišť. Tyto velmi omezené informace, které získávaly především od nově příchozích vězeňkyň, často dokázaly posílit nejednoho ducha a víru v brzký konec války.⁷¹⁾

Během více jak půlročního pobytu v Osvětimi ztratila Zdenka manžela, viděla umírat řadu svých známých, a přesto nepřestávala věřit, že společně s ostatními tento tábor jednoho dne opustí. Stalo se tak v polovině srpna 1943, kdy bylo několik desítek žen (všechny tamní dosud žijící Češky) odvedeno do efektárny, kde jim byly vydány zbytky jejich osobních věcí. Na cestu jim rozdali margarín

Fotografie Zdenky Nedvědové-Nejedlé pořízená při příjezdu do Osvětimi, 1943.
P.T, 5340/3

a kousek chleba. Poté byly nahnány do vlaku, kde se v nepředstavitelných podmínkách tísnily jedna vedle druhé. Byly přesvědčeny, že odjíždějí na práci do Německa.⁷²⁾ Jaké bylo jejich překvapení, když 20. srpna dorazily do dalšího koncentračního tábora vzdáleného necelých 90 km severně od Berlína.⁷³⁾

„Sluníčko lágru“

Zdenka byla, nejspíš i s ostatními ženami,⁷⁴⁾ krátce po příjezdu do Ravensbrücku zařazena na tzv. zvláštní blok určený ke karanténě. Protože měla lékařské vzdělání a schopnosti, byla již v říjnu 1943 převedena do táborové nemocnice, jíž se obecně říkalo revír.⁷⁵⁾ Zpočátku se starala především o nakažené tyfem, kteří byli umístěni na infekčním bloku. Zkušenosti s léčbou těchto nemocných měla již z Osvětimi, a dobře tak znala léčebný postup. Proto byla jistě překvapena, když jí její německý nadřízený dr. Trommer přikázal, aby části pacientů aplikovala moč odebranou těhotným ženám. Tuto metodu považovala za zcela nesmyslnou a riskantní, a proto i nadále volila osvědčený způsob léčby. Nicméně fingované výsledky, jež následně Zdenka doktoru Trommerovi předkládala, měly potvrzovat úspěch „jeho“ nové léčby.⁷⁶⁾

Později byla Zdenka přeložena z infekčního oddělení přímo na internu a zároveň se stala ošetřující lékařkou v první části revíru. Tato změna s sebou přinesla nejen možnost zde bydlet a v případě potřeby během zhoršení zdravotního stavu nemocných ve večerních hodinách zasáhnout, ale zároveň krýt sestrám jejich ilegální noční služby u nemocných. Kromě toho během pravidelných prohlídek,

kteře podstupovaly vězeňkyně ze všech bloků, pomáhala zaměňovat diagnózy u těch, jimž hrozil buď transport, nebo zařazení na těžké práce.⁷⁷⁾

S nárůstem případů nemocných nebo poraněných vězeňkyň z pracovních komand se revír postupně měnil ve skutečnou nemocnici s operačním sálem, rentgenem, laboratoří a ordinacemi. Co však léčbu neustále znesnadňovalo, byl nedostatek nástrojů, hygienických pomůcek a léků. Přesto se to se situací, kterou Zdenka zažila v Osvětimi, nedalo srovnávat. Sama přiznala, že podmínky života v Ravensbrücku byly přeci jen příznivější a že mohly občas léčit skutečně dobrými léky.⁷⁸⁾

Pocity z dobře odvedené práce a vyléčení nemocných však narušovaly jak lékařské pokusy prováděné na vězeňkyních od jara 1942 do léta 1943, tak také nucené sterilizace, které v nejednom případě končily úmrtím. O těchto a dalších zločinech na lidech po válce Zdenka podala svědectví.

Na vzrůstající mortalitě vězeňkyň se stále častěji podepisovaly táborem se šířící nejrůznější epidemie, přeplněnost bloků, podvýživa, špatná hygiena, přepracovanost, ale také fyzické tresty a popravy. Až téměř do posledních dnů využívali nacističtí lékaři i účinného podávání smrtících injekcí a prášků, ke kterému se v závěru války přidala v táboře nově zbudovaná plynová komora.⁷⁹⁾

Aby člověk nepropadal zoufalství a pocitu zmaru, povzbuzovaly se ženy navzájem. Zvláště po večerním apelu, kdy nesměly opouštět své bloky, pěstovaly nejrůznější aktivity. Vyprávěly si, tančily, zpívaly, recitovaly a utužovaly semknutost celého kolektivu.⁸⁰⁾ Osobou, jíž bylo možné se v táboře svěřit a která vždy s úsměvem léčila jak nemoci a poranění, tak také ztrápené duše, byla pro mnohé spoluvězeňkyně Zdenka Nedvěďová. Pro svou velkou obětavost a optimismus jí ostatní začaly říkat „sluníčko lágru“.⁸¹⁾

Významnou událostí se na jednotlivých blocích stávalo doručení dopisu nebo balíčku některé z vězeňkyň. Zpravidla se adresátka s ostatními ženami o jejich obsah podělila. I Zdence byly do Ravensbrücku odeslány několikrát balíky s potravinami a toaletními potřebami. Tuto pomoc organizovala především Běla Krausová, se kterou se seznámila během věznění v policejní věznici Terezín. Dá se však předpokládat, že jejich obsah byl dozorkyněmi často vykrádán a Zdenka tak obdržela jen část zaslaných věcí.⁸²⁾

Samozřejmě byly zde chvíle, kdy Zdenka intenzivně myslívala na své příbuzné a zvláště na dceru Haničku. Za tímto steskem se neskrývaly pouze balíčky, které jí z protektorátu přicházely, ale zvláště pohled na malé děti, které se v Ravensbrücku ocitaly. Na konci roku 1944 se totiž přísné zákazy ohledně porodů zmírnily, a v táboře se tak mohly narodit první děti. O tyto kojence pečovala a jako odborná dětská lékařka je ošetřovala právě Zdenka. Ačkoliv do tábora byly zasilány balíčky Červeného kříže se zvláštní dětskou výživou, jídlo pro ně sháněla velice obtížně. Balíčky určené dětem totiž vykrádala a jejich obsah pro svoje potřeby ve svém služebním pokoji ukrývala vrchní sestra Elisabeth Marshalllová. Zdence vydávala pouhé minimum, které rozhodně nemohlo pokrýt potřeby hladem plačících dětí.⁸³⁾ „Zdena tvrdě bojovala s obřávestr [vrchní sestra – pozn. JH]

Fotografie pořízená po osvobození koncentračního tábora Ravensbrück. Zcela vlevo stojící Zdenka Nedvědová-Nejedlá, květen 1945. PT, 4335

o náhradní výživu pro kojence. To už jsme věděly, že do lágru přišly a choděj balíčky ČK speciálně pro kojence. Obr. vydávala Zdeně minimální přídělky, které nebyly ani k životu, spíš k smrti. Přitom jsme po osvobození našly se Zdenou v jejím pokoji několik desítek těch kartounových krabic. (...) Nevím, proč jsem začala tukat na čelní stěnu, snad se mi ten pokoj oberky zdál nějaký malý. Znělo to dutě, snad nám to nedalo ani moc práce a nemusely jsme na to volat žádné naše řemeslnice, strhly jsme kus té falešné stěny a za ní byly až dohůry naskládány ty červenokřížové kojenecké balíčky, v kterých bylo především sušené mléko, pak ovesné vločky, cukr, hroznový cukr, rýže, krupice. Už si to nestačila odvézt.⁴⁸⁴⁾ Takto po válce vylíčila své překvapení Hana Housková.

Také Zdence se tato událost zaryla hluboko do paměti a po válce mohla konstatovat, že „nejstrašnější okamžik byl, když jsem v r. 1945 přišla na blok matek s novorozenci (měla jsem se o ně ‚starat‘ jako pediatr) a našla jich 16 mrtvých na horách. Hromady mrtvol dospělých – to jsem zvykla v Osvětimi, ale novorozenci. To bylo pro mne pediatra příšerné. Všechny zemřely hlady, ačkoliv od Červ. kříže nám chodily balíčky se sušen. mlékem, cukrem a vločkami. Oberschwester z toho pekla sušenky.“⁴⁸⁵⁾

Na konci války, kdy už byla porážka nacistického Německa nevyhnutelná, byl

vydán Himmlerův rozkaz, ve kterém stálo, že všechny ženy v Ravensbrücku mají být před příchodem Rudé armády buď evakuovány, nebo usmrceny.⁸⁶⁾ To byl také impulz, proč se stávaly selekce čím dál častějšími. Probíhaly i v nemocničních barácích a ženy byly vybírány podle stavu a průběhu nemoci. Proto také zde, mnohdy pod patronací Zdenky Nedvědové probíhaly vědomé záměny diagnóz i jmen ohrožených, v pisárně revíru byly vymazávány z listin žen jejich čísla, která byla nahrazována čísly mrtvých, nebo se kartičky záměrně zcela ničily.⁸⁷⁾ Když už nebylo jiného způsobu záchrany, byly tyto ženy jednoduše ukryty na nemocničních blocích.

Od 24. dubna 1945 docházelo k postupné evakuaci tábora, a tisíce žen tak byly nuceny vydat se na strastiplný mnohakilometrový pochod do neznáma. V táboře, který 28. dubna opustili poslední příslušníci SS, zůstali jen nemocné ženy, muži neschopní pochodu a ošetřující personál v celkovém počtu přibližně dvou tisíc osob.⁸⁸⁾ I proto se až do příchodu Rudé armády stala táborová nemocnice rozhodujícím dějištěm. Novým, neoficiálním a dočasným velitelem celého tábora se tak stala Zdenka Nedvědová. V táboře s přerušenu dodávkou vody a elektrického proudu se v první řadě musela vypořádat s otázkou výživy. S pomocí ošetřujícího personálu a žen schopných alespoň lehčí práce se podařilo situaci velice rychle stabilizovat a zajistit pořádek.⁸⁹⁾ Co již dávno tušila, ale pro své domněnky stále neměla žádný důkaz, bylo po osvobození děsivé zjištění, že přímo v táboře existovala a fungovala plynová komora. „*Po osvobození (...) jsme s dr. Nedvědovou našly jednak plynovou komoru, která byla vedle krematoria, vlastně obyčejný, bývalý řemeslnický, barák, kde byly nahoře trubky s malými otvory a ještě podivný nasládlý pach. Vedle, u zdi, plechovka Cyklon B. A v lese jsme našly nákladní auto s velkým motorem vzadu, od něhož šla nějaká roura dovnitř. Bylo to zřejmě auto, kde se usmrcovalo výfukovými plyny,*“⁹⁰⁾ popsala po válce Hana Housková.

Provizorní situace v táboře netrvala dlouho. Již 30. dubna se v Ravensbrücku objevili první sovětsí vojáci a tábor oficiálně převzala Rudá armáda. Válka, alespoň pro tyto ženy, skončila. Mnohé ženy, které na tom byly fyzicky lépe, tábor postupně opouštěly, ne však Zdenka Nedvědová, která se rozhodla zde zůstat a pomoci sovětským lékařům vybudovat nemocnici.⁹¹⁾

3. května se oficiálním velitelem tábora stal major Sergej Michajlovič Bulanov, který ho prohlásil infekční nemocnicí. Hana Housková po válce popsala, jak probíhala jeho návštěva revíru: „*Soudruh Bulanov má dlouhou poradu se Zdenou. Potom hned dělá první inspekci všech nemocničních bloků. – Jak jsme byly pyšné, když nás pochválil za práci, kterou jsme samy před jeho příchodem udělaly. Upřímně nám řekl, že ze všech táborů, které sovětská armáda osvobodila, náš je nejčistší a nejspolečnější.*“⁹²⁾

S osvobozením tábora se též pojí Zdenčina nejšťastnější vzpomínka z let prožitých v koncentračních táborech. „*Nejradostnější bylo osvobození; nádherná spolupráce mezi našimi vězeňkyněmi, obětavost, s níž se pokoušely zachránit všechny, co přežily. Přeměna koncentráku v nemocnici (prádlo, deky, konzervy krve, jídlo) a psychologické překvapení otcovského velitele mj. M. D. S. M. Bulanova.*“⁹³⁾

Život po válce

Na konci května, kdy už se situace podstatně stabilizovala, byly z Prahy do Ravensbrücku za pomoci československé vlády vypraveny automobily včetně lékařského personálu. Jejich úkolem bylo zajistit převoz nemocných a infikovaných zpět do vlasti.⁹⁴⁾ Tímto organizovaným transportem se 29. května 1945 vrátila i Zdenka, která okamžitě po příjezdu do Prahy vyhledala svou rodinu.⁹⁵⁾ Měla štěstí, z emigrace se vrátili oba její rodiče. Ona se však nejvíce těšila na shledání se svou dcerou, od které byla odloučena téměř tři roky.

Doba strávená v nacistických perzekučních zařízeních, vyměřená dvěma lety, deseti měsíci a třemi týdny, způsobila Zdence nejen doživotní zdravotní komplikace,⁹⁶⁾ ale zvláště ji připravila o milovaného muže, bratra a tchána.

Cítila, stejně tak jako mnozí ostatní, že se s následky věznění musí vypořádat. Proto již 16. října 1945 podala členskou přihlášku do Svazu osvobozených politických vězňů v Praze a zavázala se ve Svazu pracovat v oblasti zdravotnických záležitostí.⁹⁷⁾

Nabyté zkušenosti z koncentračního tábora, vzpomínky na děsivé zacházení, zabíjení a zvláště nehumánní a neomluvitelné pokusy na zdravých lidech, jí přiměly, aby v letech 1946–1947 vystoupila jako svědek před britským vojenským soudem v Hamburku, kde byli souzeni dozorcí a dozorkyně koncentračního tábora Ravensbrück. Zdenka Nedvěďová, která zde zastupovala československé vězeňkyně, svědčila především o hrůzách, jíž se dopustili nacističtí lékaři ve jménu pokroku vědy.⁹⁸⁾

Poté, co přivykla životu v osvobozené vlasti, začala se plně věnovat své profesi. Opět tak v Podolí působila jako dětská lékařka, a to do doby, než se 1. listopadu 1951 stala vedoucí dětského střediska v Praze XV.⁹⁹⁾ Od května 1952 do prosince 1953 pak řídila oddělení pro péči o matku a dítě na ministerstvu zdravotnictví.¹⁰⁰⁾ Ještě v roce 1962 byla za její spoluúčasti vydána publikace *ČSSR pečuje o děti*, v níž poukazovala především na potřebu zdravotní a výchovné péče o nejmenší děti.¹⁰¹⁾ Do důchodu odešla v roce 1964.¹⁰²⁾

Zdenka, tak jako před válkou, i po osvobození působila nadále v komunistické straně, a to přesto, že průběh politických procesů padesátých let zcela neodpovídal jejím představám o fungování této strany.¹⁰³⁾ Srpnovou okupací Československa 1968 však zcela ztratila jakékoliv iluze a veřejně proti tomuto zásahu vojsk Varšavské smlouvy vystoupila. Bylo pro ni obtížné ve straně i nadále setrvat, a tak ji záhy opustila.¹⁰⁴⁾

Přestože na památku Miloše nikdy nezapomněla a účastnila se nejrůznějších vzpomínkových akcí a setkání,¹⁰⁵⁾ rozhodla se svůj život v roce 1953 spojit s Jaroslavem Kojzarem, osobním tajemníkem svého otce. Dcera Hana, rovněž lékařka, se v roce 1955 provdala za Jiřího Marka, s nímž má dvě děti, Jana a Kateřinu.¹⁰⁶⁾

Zdenka Nedvěďová, stále obklopena milující rodinou, zemřela ve vysokém věku 14. června 1998.

Příběh obou manželů Nedvěďových je jen pouhým příkladem obětavé práce lékařů-vězňů, kteří byli během války odhodláni vzdorovat obtížím, které jim byly

Zdenka Nedvědová s dcerou Hanou, září 1945.
MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Sběrka fotografií, k. F6, inv. č. 458

stavěny do cesty. Léčili nemocné a přitom nežádali více, než zajistit pro své pacienty lepší léčebné podmínky. Je obdivuhodné, že navzdory vlastní osobní bolesti, kterou prožívali, vytrvali ve své neutuchající a vyčerpávající práci pro druhé, a to mnohdy až do vypětí svých sil. Budiž jim přičteno k dobru, že se mnozí nenechali zlákat vidinou lepších podmínek života v táboře a odmítli se podílet na pokusech na lidech. Zůstali tak věrni Hippokratově přísaze i v podmínkách, které byly zcela nestandardní. Zdenka a Miloš Nedvědovi nebyli výjimkou. Takovýchto lékařů byly desítky.

Závěrem bych si ještě dovolila poděkovat kolegům z Národního archivu a zvláště Mgr. Davidu Hubenému z Oddělení fondů samosprávy a státní správy z let 1918–1945, dále Wojciechu Plosovi, Ph.D., ze Státního muzea Auschwitz-Birkenau a především PhDr. Haně Kábové, Ph.D., z Archivu Akademie věd ČR za vyhledání a laskavé zpřístupnění použitých materiálů. Rovněž děkuji za svolení k jejich publikaci.

- ¹⁾ Jak uvádí Jiří Křesťan, v matrice narozených farního kostela sv. Václava na Smíchově je uvedeno jméno dítěte Zdeňka Bohuše Marie (Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění, Praha 2012, s. 103). Jelikož je v uváděné publikaci i v několika dochovaných dokumentech užívána forma křesťanského jména Zdenka, bude vhodné jej pro potřeby této studie ponechat právě v této podobě.
- ²⁾ Vít Nejedlý, narozen 22. 6. 1912, byl českým dirigentem a hudebním skladatelem. Dne 2. 1. 1945, během osvobození Československa, zahynul ve vojenské nemocnici na následky onemocnění břišním tyfem (Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 434–437).
- ³⁾ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 198.
- ⁴⁾ Tamtéž, s. 204.
- ⁵⁾ Tamtéž, s. 264–265.
- ⁶⁾ Tamtéž, s. 266.
- ⁷⁾ Viktor ANDRIJANOV – Zdeněk HRABICA, Lidé z reportáže, Praha 1981, s. 139.
- ⁸⁾ Masarykův ústav Archiv Akademie věd (dále jen MÚ AAV), Archiv Akademie věd ČR (dále jen AAV ČR), f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 23. Životopis Miloše Nedvěda sepsaný Zdeňkou Nedvědovou v roce 1945.
- ⁹⁾ Národní archiv (dále jen NA), f. Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor, Praha – dotazníky (dále jen ÚV SPB, Praha – dotazníky). Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvědová-Nejedlá. Srovnej též Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 264–265.
- ¹⁰⁾ Jednalo se např. o členství ve Federaci proletářské tělovýchovy, v Komunistické studentské frakci, v Jednotě nemajetného a pokrokového studentstva atd. Též se stal spolupracovníkem Výboru pro pomoc demokratickému Španělsku (Malá pevnost Terezín, kolektiv autorů, Praha 1988, s. 265). Srovnej též NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Záznam vzpomínek Zdenky Nedvědové-Nejedlé na J. Fučíka.
- ¹¹⁾ Viktor ANDRIJANOV – Zdeněk HRABICA, Lidé z reportáže, s. 139.
- ¹²⁾ Jednalo se např. o uveřejněné rukopisy: Materialism a idealism, Zdravotnictví v SSSR, Sovětská medicína, Zásady sovětského zdravotnictví a další. MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 60, 62, 64, 71.
- ¹³⁾ František Nedvěd se narodil v roce 1876. Byl jedním ze zakládajících členů KSČ. V roce 1929 byl pak za tuto stranu zvolen senátorem. Po okupaci českých zemí působil zpočátku v ilegilitě. Poté, co emigroval do SSSR, pobýval v domově emigrantů u Moskvy a scházel se s rodinou Nejedlých. V roce 1940 odjel na Krym, odkud byl po útoku Němců evakuován do Těrtěru. Zde 22. 8. 1943 zemřel na následky tropické malárie (Průvodce po archivu Zdeňka Nejedlého, kolektiv autorů, Praha 1976, s. 100).
- ¹⁴⁾ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 270–271.
- ¹⁵⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 23, Curriculum vitae sepsané Milošem Nedvědem, 17. 3. 1942.
- ¹⁶⁾ Miloš Nedvěd léčil např. Julia Fučíka (Malá pevnost Terezín, s. 266).
- ¹⁷⁾ Alena HÁJKOVÁ, Praha v komunistickém odboji, Praha 1984, s. 64.
- ¹⁸⁾ Památník Terezín (dále jen PT), Sbírka vzpomínek (dále jen Sb. vzpomínek), č. 1225 (Zdenka Nedvědová).
- ¹⁹⁾ Tamtéž.
- ²⁰⁾ Viktor ANDRIJANOV – Zdeněk HRABICA, Lidé z reportáže, s. 141.
- ²¹⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvědová).
- ²²⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvědová), též Státní muzeum Auschwitz-Birkenau v Osvětimi, OSW./Nedvěd/2132, inv. č. 164963, Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové o svém zatčení a věznění v Terezíně a v Auschwitz-Birkenau, únor 1977 (dále jen Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové).
- ²³⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 16, Zpráva Sicherheitsdienst B4 PA 841/42 z 9. 3. 1942. Vyšetřovací spis gestapa v případě Miloše Nedvěda po válce předal ministr vnitra Václav Nosek Zdeňku Nejedlému jako rodinnou památku. Dnes je uložen v MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 16.
- ²⁴⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 16, Závěrečná zpráva gestapa B Nr. 258/42 – II A 1 z 30. 12. 1942. „Es ist mit Bestimmtheit anzunehmen, dass N. [Nedvěd – pozn. JH] nur das zugegeben hat, was man ihm beweisen kann.“ [Dá se předpokládat, že N. přiznal jen to, co mu může být dokázáno.]

- ²⁵⁾ Viktor ANDRIJANOV – Zdeněk HRABICA, Lidé z reportáže, s. 142.
- ²⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvěďová).
- ²⁷⁾ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Záznam vzpomínek Zdenky Nedvěďové-Nejedlé na J. Fučíka.
- ²⁸⁾ Dcery Hany se ujala sestra Marie Nejedlé Václava společně s manželem Václavem Pohanem (Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 314), srovnej též Zpráva MUDr. Zdenky Nedvěďové.
- ²⁹⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 44, dopisy zaslané Václavou Pohanovou a Hanou Marií Nedvěďové do pankrácké věznice, 26. 6. 1942, 13. 7. 1942, 31. 7. 1942, 16. 8. 1942, 5. 9. 1942, 25. 9. 1942.
MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 46, dopisy zaslané Václavou Pohanovou a Hanou Miloši Nedvěďovi do pankrácké věznice, 20. 7. 1942, 30. 7. 1942, srpen 1942, 2. 9. 1942, 21. 9. 1942, prosinec 1942.
- ³⁰⁾ Dopisní obálka určená Marií Nedvěďové s datem 4. 1. 1943 svědčí o tom, že pobývala v cele č. 14, MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 44. Srovnej též Zpráva MUDr. Zdenky Nedvěďové.
- ³¹⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvěďová).
- ³²⁾ Společnost jim v cele 14 dělaly např. Marie Zápotocká, Riva Friedová-Krieglová, Vlasta Beerová, Věra Kuželová-Makovičková, Milada Pixová, Marie Jelínková, Anna Procházková a další (Zpráva MUDr. Zdenky Nedvěďové).
- ³³⁾ Několik prvních dnů pobýval Miloš Nedvěď v cele č. 9. Viz dopisnice odeslaná Milošem Nedvěďem Václavu Pohanovi, 18. 12. 1942. MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 48.
- ³⁴⁾ Miroslava LANGHAMEROVÁ, Heydrichiáda a zřízení ženského oddělení v policejní věznici Terezín. Osudy prvních vězeňkyň, s. 80, in: Terezínské listy 40/2012.
- ³⁵⁾ Malá pevnost Terezín, s. 197.
Léky bylo možné obstarat i na předpis po vyšetření u policejního lékaře dr. Benno Krönerta (Miroslava LANGHAMEROVÁ, Heydrichiáda a zřízení ženského oddělení v policejní věznici Terezín, s. 80).
- ³⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvěďová)
- ³⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 166 (Běla Krausová).
- ³⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvěďová).
- ³⁹⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 376 (Antonín Novotný).
- ⁴⁰⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 44, dopisy zaslané Václavou Pohanovou a Hanou Marií Nedvěďové do policejní věznice Terezín, 2. 1. 1943, 2. 7. 1943, 21. 2. 1943.
- ⁴¹⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 48, dopisnice adresovaná Milošem Nedvěďem Václavu Pohanovi, 18. 12. 1942.
- ⁴²⁾ PT, A 492/1, dopisnice adresovaná Milošem Nedvěďem Václavu Pohanovi, 1. 1. 1943.
- ⁴³⁾ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěď, k. 1, inv. č. 46, dopis adresovaný Václavou Pohanovou Marií Nedvěďové, 21. 2. 1943.
- ⁴⁴⁾ V prvních měsících existence věznice bylo vězňům povoleno nechat si ošetřit zuby v ordinaci zubního technika Juliána Nerada v Bohušovicích. Ten jim také zprostředkoval ilegální styk s domovem. Tato možnost skončila ve chvíli, kdy v roce 1943 velitel věznice Heinrich Jöckel ošetřování zubů vězňům zakázal (Malá pevnost Terezín, s. 191, 207).
- ⁴⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 815 (Marie Fišerová).
- ⁴⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 815 (Marie Fišerová), č. 1225 (Zdenka Nedvěďová).
- ⁴⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 982 (Ludmila Vybíralová).
- ⁴⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 244 (Tekla Hemelíková), č. 705 (Věra Makovičková), č. 764 (Julie Lamačová), č. 815 (Marie Fišerová), č. 982 (Ludmila Vybíralová), č. 1126 (Marie Zápotocká), č. 1507 (Věra Kamírová), č. 1960 (Františka Chybová), č. 2009 (Anna Veselá).
- ⁴⁹⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 979 (Petr Osvald).
- ⁵⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1727 (Petr Václaviček).
- ⁵¹⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 547 (František Šíkola).
- ⁵²⁾ Tamtéž.
- ⁵³⁾ Tamtéž.
- ⁵⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 33 (Václav Chocenský), č. 166 (Běla Krausová), č. 376 (Antonín Novotný), č. 533 (Oldřich Hošek), č. 547 (František Šíkola), č. 979 (Petr Osvald), č. 1511 (Vladimír Hrubý), č. 1564 (Bohumil Vondráček), č. 1607 (František Mudroňka), č. 1727 (Petr Václaviček), č. 2192 (Otakar Černožský).
- ⁵⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvěďová).

- ⁵⁶⁾ Tamtéž.
Skutečnost, že domů neposílala žádné neoficiální dopisy, tzv. motáky, zdůvodňovala Zdenka snahou nevystavovat své blízké v protektorátu žádnému nebezpečí. Viz Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové.
- ⁵⁷⁾ Informaci o zásahu přímo Benno Krönerta zmiňuje Zdenka Nedvědová ve své vzpomínce (PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 /Zdenka Nedvědová/). Marie Nedvědová v dopisnici adresované Václavu Pohanovi ze 14. 2. 1943 uvádí pouze, že byla na cestě k vlaku poslána zpět do věznice, neboť je prý stará a nemocná. „Ich wurde vom Wege zur Bahn zurück geschickt. Da ich krank u. alt bin.“ MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 48.
- ⁵⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 (Zdenka Nedvědová).
- ⁵⁹⁾ Jak dokládá dopisnice Marie Nedvědové adresovaná jejímu synu Miloši Nedvědovi do Osvětimi z 5. 4. 1943 (tou dobou byl již mrtvý), byla z terezínské věznice propuštěna 2. 3. 1943. MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 47.
Důvodem k jejímu propuštění byl zjevně špatný zdravotní stav, o kterém se zmiňuje Zdenka Nedvědová (PT, Sb. vzpomínek, č. 1225 /Zdenka Nedvědová/). Marie Nedvědová po propuštění našla útočiště u manželů Pohanových, kde společně s vnučkou Hanou očekávaly konec války (Jiří KŘES-
TĀN, Zdeněk Nejedlý, s. 380). Zemřela 17. 12. 1959 a její ostatky byly uloženy do společné hrobky rodiny Nejedlých na pražském Vyšehradě. MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 6. Úmrtní list Marie Nedvědové a doklad o uložení urny do hrobky.
- ⁶⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1511 (Vladimír Hrubý).
- ⁶¹⁾ Průvodce po archivu Zdeňka Nejedlého, s. 101.
- ⁶²⁾ PT, Sb. vzpomínek, č. 1564 (Bohumil Vondráček).
- ⁶³⁾ Viz informace o podávání léků Miloši Nedvědovi v knize nemocných a ošetřovaných. Státní muzeum Auschwitz-Birkenau v Osvětimi, D-Au II-5/1, inv. č. 31097, s. 153, 154, 156–161, 165–168, 171.
- ⁶⁴⁾ Datum úmrtí Miloše Nedvěda 23. 3. 1943 viz např. in: Malá pevnost Terezín, s. 265. Naopak poválečný opis úmrtního listu, vystavený v Osvětimi 16. června 1943, udává den a hodinu skonu 24. 3. 1943, 5 hodin 10 min. MÚ AAV ČR, AAV ČR, k. 1, inv. č. 20. Tuto nepřesnost Zdenka ve své zprávě vysvětluje způsobem, že „to byl běžný případ, že i mrtví svůj úmrtní den tak zvaně museli stát apel.“ Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové.
- ⁶⁵⁾ PT, A 492/2-1, fotokopie motáku zasláného Karlem Makovičkou Věře Kuželové. Viz též MÚ AAV ČR, AAV ČR, k. 1, inv. č. 19.
- ⁶⁶⁾ Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové.
- ⁶⁷⁾ Tamtéž.
- ⁶⁸⁾ Tamtéž.
- ⁶⁹⁾ Tamtéž.
- ⁷⁰⁾ Tamtéž.
- ⁷¹⁾ Tamtéž.
- ⁷²⁾ Tamtéž.
- ⁷³⁾ Důvodem, proč čeští vězni byli převezeni z koncentračního tábora Auschwitz-Birkenau do koncentračních táborů Ravensbrück (ženy) a Buchanvald (muži), byla zřejmě intervence státního prezidenta Emila Háchy. Stále se zvyšující případy úmrtí českých vězňů totiž mezi protektorátním obyvatelstvem vyvolávaly značnou nevoli. Hácha proto na rozjitřenou situaci upozornil státního tajemníka K. H. Franka. Po projednání této záležitosti s Kaltenbrunnerem a Himmlerem se dospělo k závěru, že čeští nežidovští vězni budou z Osvětimi přesunuti do jiných koncentračních táborů. Tento krok si nelze vysvětlovat jako projev shovívavosti vůči vězňům, ale spíše jako snahu udržet v prostoru protektorátu klid na pracovní výkon ve prospěch Třetí říše (Malá pevnost Terezín, s. 80).
- ⁷⁴⁾ V osvětimském táboře, kde každodenní úmrtnost neustále stoupala a nebylo k dispozici téměř žádné hygienické ani zdravotnické vybavení, se daly lidské životy zachraňovat jen velmi obtížně. Důkazem takto vysoké úmrtnosti je i sdělení Zdenky Nedvědové, že do Ravensbrücku bylo z Osvětimi vypraveno asi 172 Češek. Jednalo se tak o zbytek z celkového počtu asi jednoho tisíce žen, které byly do Osvětimi poslány. Mezi těmito 172 ženami se nacházelo i osm vězeňkyň, které do Osvětimi dorazily společným transportem z Terezína 28. 1. 1943, Zpráva MUDr. Zdenky Nedvědové. Počet asi 175 vězeňkyň, které 20. 3. 1943 přijely do KT Ravensbrück, potvrzují rovněž Dagmar Hájková (Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, Praha 1963, s. 205) a Miroslava Langhamerová (Miroslava LANGHAMEROVÁ, České ženy v Ravensbrücku. Předběžná zpráva o dosavadních výsledcích výzkumu, s. 21, in: Terezínské listy 15/1986/1987).

- ⁷⁵ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ⁷⁶ Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, s. 47. Srovnej též vzpomínku Hany Houskové. PT, A 10588; 10589.
- ⁷⁷ Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, s. 49–50.
- ⁷⁸ Zpráva MUDr. Zdenky Nedvěďové.
- ⁷⁹ Již dříve od jara 1942 byly nemocné a praceneschopné vězeňkyně občas odváženy do Bernburgu a Osvětimi, kde byly usmrcovány v plynových komorách (Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, s. 120).
- ⁸⁰ Zdenka, jak uvedla v dotazníku pro bývalé vězně KT Ravensbrück, zpívala kromě jiného také v českém sboru na Vánoce 1944, a to pod vedením O. Kvapilové. NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ⁸¹ PT, Sb. vzpomínek, č. 1126 (Marie Zápotocká).
Stejným přídomkem ji nazvala a jako hrdinku ve svém románu vylíčila spisovatelka Marie Pujmanová. Marie PUJMANOVÁ. Život proti smrti, Praha, 1975, s. 221–230.
- ⁸² O zasláných balíčcích svědčí dva podací lístky datované 11. 12. 1943 a 21. 1. 1944 a dále dvě stvrzenky o podání spěšiny datované 1. 5. a 6. 8. 1944, na nichž je uveden i obsah obou balíčků (pišinger, suchary, cukr, salám, hořčice, med, máslo, marmeláda, šuměnky, hašlerky, maso, chleba, 2 vejce, krém, prášek; chléb, koláč, keks, salám, velké oplatky, hořčice, marmeláda, cukr, bonbón, Dextropur, perníky, čokoláda, papír, prášek). Viz též dva lístky s obsahem balíku datované 5. 11. a 5. 12. 1944 (srnčí hřbet, krabice pečiva, cukr, bonbón, sladká náhražka, sádlo, sýr, jablka, perníky, Endermín, papír; vánočka, chleba, krabice pečiva, perníky, med, povídla, bonbón, marmeláda, sladová hořčice, salám, cukr, švestky, 15 jablek, sýr, Dextropur, Endermín, pásek).
PT, A 10496 – 1a, 1b, 2a, 2b, 3a, 3b.
Balíčky jí do tábora byly zaslány zhruba do února 1945, kdy, jak Zdenka uvádí, bylo spojení přerušeno. NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
Odesílatelka balíků Běla Krausová, narozená 20. 12. 1898, byla vězněna za ilegální činnost v policejní věznici Terezín od 2. prosince 1942 do června 1943. Během této doby navázala četné kontakty a přátelství s tamními vězni, kterým se po svém propuštění snažila i nadále pomáhat. Zpočátku navštěvovala rodiny vězněných a vyřizovala jim vzkazy a pozdravy. Později organizovala zaslání balíčků plných léků, potravin a šatstva do Terezína a koncentračních táborů. Dle vzpomínky Běly Krausové, kterou vypracoval a zapsal dr. Miroslav Kryl, odeslala Krausová do policejní věznice Terezín a do koncentračního tábora Ravensbrück balíky o objemu asi 1 200 kg. Potraviny získávala především směnou potravinových lístků, které jí na venkově za ošetření dávali pacienti. Léky dostávala od známého lékárníka. PT, Sb. vzpomínek, č. 166 (Běla Krausová).
- ⁸³ Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, s. 141. Též PT, A 10590/1 (vzpomínka Hany Houskové).
- ⁸⁴ PT, A 10590/1 (vzpomínka Hany Houskové).
- ⁸⁵ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ⁸⁶ Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, Praha 1963, s. 124.
- ⁸⁷ Tamtéž, s. 128.
- ⁸⁸ Tamtéž, s. 229, 237.
- ⁸⁹ Více o osvobození a vlastních prožitcích v KT Ravensbrück viz rozsáhlé vzpomínky Hany Houskové, vězněné Šebetovské. PT, A 10588, 10589, A 10590, A 10591, A 10592.
Hana Šebetovská, narozená 8. 10. 1911 v Praze, byla poprvé pro činnost v ilegální KSČ zatčena v květnu 1940. Po propuštění byla opět vězněna v Pankrácké věznici a následně v lednu 1942 deportována do Ravensbrücku. V tamní vězeňské nemocnici-revíru, kde se se Zdenkou Nedvěďovou seznámila a spřátelila, působila jako ošetrovatelka a mnohdy jako překladatelka a prostřednice mezi nemocnou a lékařem. Ravensbrück společně opustily na konci května 1945. PT, A 10588, 10589.
PT, A 10590/1 (vzpomínka Hany Houskové).
- ⁹⁰ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 380.
- ⁹¹ PT, A 10588, 10589 (vzpomínka Hany Houskové).
- ⁹² NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ⁹³ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ⁹⁴ Jmenný seznam československých příslušníků v Ravensbrücku k datu 27. 5. 1945 včetně jména Zdenky Nedvěďové-Nejedlé. NA, f. Okupační vězeňské spisy, k. 35, složka Ravensbrück.

- ⁹⁵⁾ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Přihláška do Svazu protifašistických bojovníků, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá, 16. 10. 1945.
- ⁹⁶⁾ V členské přihlášce do Svazu osvobozených politických vězňů v Praze z 16. 10. 1945 uvedla, že trpí nemocí způsobenou slabostí srdečního svalu po prodělaném skvrnitém tyfu. Následkem toho jí byla přiznána 55% invalidita. NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Přihláška do Svazu protifašistických bojovníků, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá, 16. 10. 1945.
Kromě jiného, jak uvedla, během okupace po jejím zatčení v červnu 1942, jim byl gestapem zabaven veškerý majetek. Tuto ztrátu vyčíslila na: zařízení bytu, ordinační aparáty, knihovnu, dva klavíry, elektrickou lednici, auto Tatra „75“, umělecké předměty, koberce, klenoty, stříbrné přístroje, ložní a stolní prádlo, svršky pro tři osoby, látky, boty, zásoby jídla a mýdla, a další. NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Přihláška do Svazu protifašistických bojovníků – dotazník o činnosti v odboji, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá, 16. 10. 1945.
- ⁹⁷⁾ Zprvu, 16. 10. 1945, byla Zdenka přijata za členku Svazu a poté, co členskou přihlášku prověřila přešetřující komise, jí byla 1. 7. 1947 vystavena členská legitimace č. 18515/1040. NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Přihláška do Svazu protifašistických bojovníků, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá, 16. 10. 1945.
- ⁹⁸⁾ Více o průběhu a výsledcích soudního procesu viz Dagmar HÁJKOVÁ a kol., Ravensbrück, s. 272–284.
- ⁹⁹⁾ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ¹⁰⁰⁾ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 382.
- ¹⁰¹⁾ Zdenka NEDVĚDOVÁ-NEJEDLÁ – Marie DAMBORSKÁ, ČSSR pečuje o děti. Praha, 1962.
- ¹⁰²⁾ NA, f. ÚV SPB, Praha – dotazníky. Dotazník pro bývalé vězně KT Ravensbrück, Zdenka Nedvěďová-Nejedlá.
- ¹⁰³⁾ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 412.
- ¹⁰⁴⁾ Tamtéž, s. 411.
- ¹⁰⁵⁾ Např. vzpomínkové schůzky na klinice prof. Prusíka konané v roce 1946, jmenování Miloše Nedvěda docentem Univerzity Karlovy in memoriam pro obor patologie a vnitřních nemocí 27. 3. 1946, Řád bílého lva za vítězství udělený in memoriam 11. 11. 1949, medaile J. E. Purkyně udělená in memoriam 17. 12. 1963. Večer a výstava ve Spolku lékařském v Lékařském domě k uctění nedožitých 50. narozenin Miloše Nedvěda 20. 9. 1958 a další. MÚ AAV, AAV ČR, f. Zdeněk Nejedlý, Miloš Nedvěd, k. 1, inv. č. 75, 76, 78, 80, 82.
- ¹⁰⁶⁾ Jiří KŘEŠŤAN, Zdeněk Nejedlý, s. 438–439.

THEY WENT BEYOND THE LIMITS OF THE POSSIBLE IN THE TREATMENT OF THEIR PATIENTS – THE STORY OF ZDENKA AND MILOŠ NEDVĚD

Summary

Jana Havlínová, Terežín Memorial

This study portrays the harsh fate of Miloš and Zdenka Nedvěd, as viewed against the background of the worldwide war conflict. Both were totally devoted to the mission of their medical profession, putting this idea into practice from the very moments after finishing their studies of medicine. They were successful in their personal, professional and scholarly life. However, this idyllic situation was soon interrupted by the outbreak of war, bringing along feelings of destruction, pain and endless human suffering.

From the beginning of the Nazi occupation of the Czech lands both husband and wife worked in the underground resistance movement, which later proved to be their undoing. First they were imprisoned at the Pankrác Prison in Prague, and then they were both taken to the Police Prison in Terežín where they worked as physicians. They treated their fellow prisoners, using the inadequate means available, hence the only makeshift resources they had. Despite their short stay in Terežín both husband and wife managed to leave behind indelible marks in the memories of their fellow inmates. But the Terežín Small Fortress turned out to be the last place where Zdenka and Miloš stayed together.

Another stopover for both of them was Auschwitz-Birkenau. The incomparably worse living conditions proved to be fateful for Miloš who succumbed to the consequences of the insidious typhoid infection. For her part, Zdenka kept on looking after her patients. Neither the inhumane treatment of the inmates, their frequent deaths, nor the news of the death of her beloved husband could discourage her from dutifully pursuing her work of a physician. But not even Auschwitz was the last stop on her long journey. In August 1943, together with other Czech female prisoners, she was moved to the Ravensbrück concentration camp where she became an acknowledged prison physician who was entrusted, for a time, with care for small children in the camp. She did her best to discharge this particular role most devotedly also because years earlier she had to leave in Prague her only daughter Hana.

Just as the thousands of other prisoners Zdenka also welcomed the end of the war with great enthusiasm and in anticipation of early return to her home country. However, aware of her obligations to the sick fellow prisoners in the camp, she decided to stay on until the overall health situation was completely stabilized. Her dedication, which she displayed during the first days after the end of the war, and her suppressed desire to return home are indisputable evidence of the responsibility Zdenka had taken upon her shoulders.

After returning to Prague she had to put up with the heavy loss of her dearest. Her consolation was her daughter and also her work into which she immersed with great dedication.

Using the example of the life story of Miloš and Zdenka Nedvěd, this study tried to single out the positive role played by physicians-inmates who, just as many others, found themselves in the Nazi repressive facilities due to many different reasons. The Nedvěds put their medical knowledge and skills in the service of dedicated care for the sick without considering any threats to their own lives.

SIE REMEDIERTEN ÜBER DIE GRENZEN DES MÖGLICHEN HINAUS – DIE GESCHICHTE VON ZDENKA UND MILOŠ NEDVĚDOVI

Resümee

Jana Havlínová, Gedenkstätte Theresienstadt

Die vorliegende Studie hellt vor dem Hintergrund des weltweiten Kriegskonfliktes das nicht leichte Schicksal der Eheleute Zdenka und Miloš Nedvědovi ein wenig auf. Beide, der ärztlichen Berufung völlig ergeben, erfüllten diesen Gedanken vom ersten Augenblick ihres Studienabschlusses an konsequent. Sie waren sowohl im persönlichen als auch beruflichen Leben erfolgreich und glücklich. Dieses Idyll wurde jedoch bald durch den Krieg zunichte gemacht, der das beängstigende Gefühl von Unheil, Schmerz und unermesslichem menschlichem Leid heraufbeschor.

Die Eheleute Nedvědovi waren schon von Anfang der Okkupation Restböhmens an in der illegalen Widerstandsbewegung tätig, was ihnen schließlich zum Verhängnis wurde. Zuerst waren sie im Prager Gefängnis Pankrác inhaftiert, später überführte man sie dann gemeinsam in das Polizeigefängnis Theresienstadt, wo sie als Ärzte eingesetzt wurden. Hier behandelten sie ihre Mitgefangenen medizinisch mit den ihnen zur Verfügung stehenden Mitteln, die überaus unzureichend waren. Obwohl sie nur kurze Zeit in Theresienstadt verblieben, gelang es beiden, zumindest im Gedächtnis von Zeitzeugen, eine unauslöschliche Spur zu hinterlassen. Die Kleine Festung Theresienstadt war jedoch der letzte Ort, wo sich Zdenka und Miloš persönlich begegneten.

Die nächste Station für beide war Auschwitz-Birkenau. Die hiesigen, unvergleichlich schlechteren Lebensbedingungen waren folgeschwer gerade für Miloš, der einer tückischen Typhuserkrankung erlag. Zdenka kümmerte sich jedoch weiterhin um die Bedürftigen. Weder die unmenschliche Behandlung der Häftlinge und die zahlreichen Todesfälle noch die Nachricht vom Tod ihres geliebten Ehemannes hielten sie von der gewissenhaften Arbeit als Ärztin zurück. Auschwitz sollte jedoch nicht der letzte Aufenthaltsort ihres langen Weges sein. Im August 1943 wurde sie mit anderen inhaftierten tschechischen Frauen in das Konzentrationslager Ravensbrück überführt. Hier wurde sie zur anerkannten Lagerärztin, der man nach gewisser Zeit die Behandlung kleiner Kinder, die hierher gelangt waren, anvertraute. Diese Aufgabe versuchte sie besonders gewissenhaft zu erfüllen, musste sie doch vor Jahren ihre einzige Tochter Hana in Prag zurücklassen. Gleich Tausender anderer Häftlinge begrüßte auch sie in Erwartung einer baldigen Heimkehr das Ende des Krieges mit großer Freude. Im Bewusstsein ihrer Verpflichtungen gegenüber den kranken Leidensgenossinnen im Lager beschloss sie jedoch, solange am Ort zu verharren, bis sich die Situation völlig stabilisieren würde. Die Aufopferung, die sie während der ersten Tage nach Kriegsende bekundete, und die Überwindung der Sehnsucht heimzukehren sind der unbestreitbare Beweis für die Verantwortung, die Zdenka übernommen hatte.

Nach der Rückkehr nach Prag musste sie den schweren Verlust ihrer Nächsten bewältigen. Trost für sie waren jedoch ihre Tochter und auch die Arbeit, der sie sich unermüdet widmete.

Diese Studie versuchte am Beispiel der Eheleute Nedvědovi auf die Rolle von inhaftierten Ärztinnen hinzuweisen, die wie viele andere aus unterschiedlichen Gründen in nazistische Repressionseinrichtungen gelangt waren. Sie nutzten ihre medizinischen Fähigkeiten für die aufopferungsvolle Behandlung von Kranken, ohne die Gefährdung des eigenen Lebens in Betracht zu ziehen.

BRIGÁDNÍ GENERÁL KAREL ŠTĚPÁNSKÝ

Ivo Pejčoch, Vojenský historický ústav

Vedle velkého množství civilních občanů prošla policejní věznicí v Malé pevnosti v Terezíně i celá řada reprezentantů československé předmnichovské armády. Bylo zde drženo dokonce několik generálů jak tehdejších, tak důstojníků, kteří byli do nejvyšších hodností povýšeni po osvobození. Důvodem vazby a uvěznění byla zpravidla účast na protinacistickém odboji, již méně se ví, že se ze stejného důvodu ocitla mezi vězňenými i skupina příslušníků protektorátního vládního vojska. Výraznou osobností mezi nimi byl plukovník generálního štábu Karel Štěpánský, člen vedení vojenské odbojové organizace Obrana národa, po válce povýšený do generálské hodnosti. Jeho pohnutý životní osud ovlivnily turbulentní změny, jimiž česká společnost prošla v první polovině dvacátého století.

Karel Štěpánský se narodil 11. listopadu 1891 v Hradci Králové. Po obecné škole navštěvoval v letech 1903 až 1908 vyšší reálnou školu v Hradci Králové, v letech 1908 až 1912 pak kadetku v Praze. Dne 18. srpna 1912 jej vyřadili v hodnosti praporčíka a jmenovali velitelem čtyř pěšího pluku č. 30 ve Lvově. S ním odešel 27. července 1914 na frontu, kde postupně zastával funkce spojovacího důstojníka, praporečnického pobočnicka, velitele roty, velitele pochodového praporu a velitele polního praporu. Do hodnosti poručíka byl povýšen 1. května 1914 a nadporučíka 1. července 1915. Války se jako důstojníci rakousko-uherské armády účastnili i jeho bratři Hynek a nejstarší Kamil, jenž během frontových bojů padl.

Po vzniku Československa se přihlásil k další vojenské službě a od 15. listopadu 1918 působil u operačního oddělení Ministerstva národní obrany v Praze, kde jej 1. srpna 1919 povýšili na kapitána. Dne 10. června 1919 byl převelen ke štábu 5. divize na Slovensku, od 5. září do 15. února 1920 navštěvoval kurz pro výchovu důstojníků generálního štábu. Od 15. února 1920 byl zařazen na 4. oddělení MNO a 25. října 1921 nastoupil na stejné oddělení k Hlavnímu štábu.

Od 15. listopadu 1921 do 30. července 1922 studoval Válečnou školu v Praze a po jejím úspěšném absolvování nastoupil opět na 4. oddělení MNO. V průběhu zdejšího působení podnikl zásadní životní krok, když 27. dubna 1924 vstoupil do svazku manželského se slečnou Hanou Černou. Narodily se jim dvě děti, roku 1927 dcera Hana (v dospělosti provdaná Pelikánová, profesí promovaná pedagožka) a roku 1929 syn Karel (později inženýr).

Ke 30. září 1927 jej určili na specializaci pro vojenskou železniční službu, jíž se věnoval po šest následujících let. Dne 30. září 1928 byl ustanoven železničním traťovým velitelem úseku Praha-sever, od 27. srpna 1932 zastával stejnou funkci v Praze. Během popisovaného období postupoval i hodnostně, na štábního kapitána generálního štábu ho povýšili 9. července 1926, majora generálního štábu 29. prosince 1928 a podplukovníka generálního štábu 30. června 1933.¹⁾

Potom se na rok vrátil k bojovým jednotkám, aby získal nutnou velitelskou

praxi, vyžadovanou pro další postup. Mezi 30. zářím 1934 a 3. zářím 1935 tedy velel praporu pěšího pluku 4 v Hradci Králové. Od 4. září nastoupil jako profesor na Vysokou školu válečnou v Praze, kde působil až do okupace, s výjimkou květnové mobilizace v roce 1938, kdy byl přidělen ke III. sboru v Brně. Do hodnosti plukovníka generálního štábu ho povýšili 1. července 1938.²⁾

Když po nacistické okupaci došlo k likvidaci československé branné moci, bylo nově vzniklému protektorátu povoleno vybudovat početně omezený vojenský sbor, jenž dostal název vládní vojsko. Jeho hlavní velitelství, takzvaný generální inspektorát, sídlilo v Praze. Vojsko se organizačně dělilo na dvanáct praporů, rozmístěných po celém území protektorátu.³⁾ Vládní vojsko bylo vyzbrojeno pouze zastara-

Karel Štěpánský jako poručík rakousko-uherské armády

Karel Štěpánský zcela vpravo

lymi karabinami Mannlicher, pistolemi a revolvery, nedisponovalo žádnými automatickými zbraněmi nebo těžší výzbrojí či trhavinami, vojáci neměli ani ruční granáty. Hlavním úkolem bylo hlídkování podél železničních tratí a odstraňování následků živelných katastrof, především povodní, lesních polomů, a také likvidace nakupených ledových ker u důležitějších mostů. Vzhledem k tomu, že bylo vojsko ze strany okupantů považováno za nespolehlivé a schopné se v příhodnou chvíli připojit k protiněmeckému povstání, bylo až na prapor 1 ve dnech 24. až 25. května 1944 odsunuto z protektorátu do Itálie.⁴⁾ Zbylý prapor 1 působil v Praze a Lánech v roli hradní stráže.

V Itálii již během prvních týdnů pobytu přeběhly stovky vládních vojáků k místním partyzánům, většinou se však vojáci dostali strastiplnou cestou přes Francii a osvobozenou část Itálie do Velké Británie.⁵⁾ Zde vstoupili do exilového vojska a záhy se stali příslušníky Československé samostatné obrněné brigády, bojující ve Francii o pevnost Dunkerque, či československých perutí Královského letectva. Muži, kteří zůstali v Praze nebo v dalších posádkách, se v květnových dnech 1945 aktivně účastnili povstání a na řadě míst sehráli důstojnou, až klíčovou roli v bojích. V porovnání s odhodlanými, ale nezkušenými civilními dobrovolníky totiž mohli plně zúročit svůj pravidelný vojenský výcvik.⁶⁾

Karel Štěpánský musel podobně jako mnoho jeho kolegů řešit otázku, jak si po rozpuštění armády zajistit další existenci. Podobně jako jeho starší bratr Hynek využil nabídky a 1. července 1939 vstoupil do nově ustanoveného vládního vojska. Oba bratři mohli zůstat se svými rodinami v Praze, dostali totiž místa na generálním inspektorátu. Karla zde určili přednostou 4. oddělení. Hynek Štěpánský (23. srpna 1888 – 13. února 1940) se osvobození nedočkal, nečekaně podlehl náhlé mozkové příhodě během pracovní večere s kolegy a manželkami. Po odsunu vládních vojáků do Itálie v květnu 1944 se Karel Štěpánský stal materiálním důstojníkem zasazeného generálního inspektorátu v Chiari.⁷⁾

Plukovník Karel Štěpánský patřil mezi ty, kteří se nehodlali s potupnou okupací své vlasti smířit, a zapojil se aktivně do protinacistického odboje. Po masových popravách po atentátu na Reinharda Heydricha se podařilo utvořit nové centrum vojenského odboje, v jehož čele stanul generál Zdeněk Novák.⁸⁾ Nepřítelem decimovanou Obranu národa reorganizoval a rozhodl se ji postavit na ilegálních vojenských skupinách, ale zároveň i protektorátních bezpečnostních sborech – policii, četnictvu a vládním vojsku. Ze spolehlivých vlastenců vytvořil svůj nový štáb, jehož náčelníkem jmenoval podplukovníka gšt. Stanislava Suledra, zástupcem vládního vojska podplukovníka gšt. Theodora Langa, zástupcem četnictva majora Bohdana Ševčíka, zástupcem policie vrchního policejního radu dr. Josefa Maisnera, přednostou zpravodajské a sabotážní skupiny podplukovníka gšt. Františka Bürgerera, vedoucím oddílu pro teroristické útoky dr. Ing. Stanislava Jokla a přednostou materiální skupiny plukovníka gšt. Karla Štěpánského. Novák kladl důraz na konspiraci, takže jednotliví členové vedení se neznali a kromě své skupiny neznali identitu dalších odbojářů. Karla Štěpánského zaskvětili do existence Obrany národa v lednu 1944, od té doby se s Novákem nepravdělně

Svatba Štěpánských 27. dubna 1924

Jezdecký snímek Karla Štěpánského

Karel Štěpánský jako plukovník vládního vojska

scházel v jeho kanceláři v centru Prahy a připravovali plány pro materiální zajištění protiněmeckého povstání.⁹⁾

Poté, co byl Karel Štěpánský přidělen k zasazenému generálnímu inspektorátu, musel 25. května 1944 odjet do Itálie, kde však s odbojovými aktivitami nepřestal. Snažil se pražské vedení informovat o počtech a rozmístěních posádek vládního vojska i německých sil v Itálii a se spolehlivými kolegy vedli diskuse o vystoupení vládních vojáků po boku spojenců, až se jejich armádám podaří postoupit do jejich blízkosti. Rozsáhlá organizace Obrany národa však nedokázala uniknout pozornosti nacistické tajné policie a ta 22. června 1944 zatkla generála Nováka. Následovala zatčení dalších odbojářů a gestapo získalo představu i o úloze plukovníka Karla Štěpánského. Jeho zatkli 16. července v Chiari, přímo na ubikaci důstojníků zasazeného generálního inspektorátu. Následovala třídenní cesta vlaky s přestupy do Prahy, s eskortou tvořenou důstojníkem SS a jedním esesmanem, vyzbrojeným samopalem. Konečně jej důstojník s vojákem dovedli před vrata sídla gestapa v Petschkově paláci, kde jej předali dozorcím, bylo 19. července časně ráno. Karel Štěpánský na první zkušenost s nacistickým bezpečnostním aparátem vzpomínal: „Zabouchly se za mnou dveře kobky v Petschkově paláci. Bylo asi 4.30 ráno. Lehl jsem si na tvrdou a úzkou pryčnu a trochu si

Karel Štěpánský
před zatčením

zdřímnul. Probudil jsem se hrozně rozlámaný a otláčený. Venku slyším odměřené kroky, asi strážný. Volám ‚haló‘, nejdříve marně, pak onen venku zabouchá na dveře a houkne ‚Halt’s Maul!‘. A to jsem naráz poznal, že jsem vězněm!

Mohlo být asi 7 hodin, když se dveře otevřely, a jakýsi příslušník SS mne odvedl do přijímací místnosti, zde vzal jsem svoje dva kufry a nesl je nahoru do druhého poschodí do jakési kanceláře. Tam mně udělali kapesní prohlídku. Komisař vytáhl moji náprsní tašku s kalendářkem, prohlédl a vytáhl jakýsi seznam a ptá se, co to je. Říkám ‚nic důležitého‘, on na to ‚no to se ukáže‘ a hodil to k mým věcem. Pak si napsal adresu a jakoby pro sebe prohodil ‚tak jdeme na prohlídku‘. A odešli, oba najednou.

Mne opět odvedl onen SS-Mann dolů do místnosti, kde na lavicích sedělo více lidí. (Později jsem se dověděl, že této místnosti říkají ‚biograf‘). Jiný příslušník SS si zapsal moje jméno a posadil mě na lavici u okna.

Vpředu místnosti byla černá tabule, v koutě vysoká židle, na které seděl strážce (byl to náš četník) a dával pozor, aby nikdo nemluvil a aby seděl ‚způsobně‘, tedy s rukama na kolenou. Ve dvou výklencích lavice a napříč místnosti bylo asi 6 až 8 dlouhých lavic, na kterých seděli vězni, čekající na výslech, sedělo jich na každé lavici 4 až 6, od sebe byli asi metr vzdáleni. (...) Po 10. hodině večer jsem byl znovu

volán a odveden nahoru, tentokrát do prvního poschodí, do kanceláře tuším číslo 117. Tam nějaká slečna se mnou sepsala dotazník (jméno, narození, povolání, jmění, vyznamenání apod.), a pak mne odvedli do sousední místnosti. Tam seděl nějaký muž v hnědém civilním kabátě a cosi psal. Posadil jsem se v křesle naproti a čekal. Písařka mu podala můj dotazník, přečetl ho, pak se na mne podíval, a řekl asi toto: ‚Tak proč myslíte, že tu jste?‘ Výslech začíná, tak pozor, méně mluvit a více myslet! Vymlouval jsem se, že nevím, ale že ze zatýkacího rozkazu 114. německé divize soudím, že je to v souvislosti s generálem Novákem a plukovníkem Langem. Ptal se ještě na leccos, mezi jiným, že prý jsme se scházeli u generála Nováka v bytu. Rozhodně jsem to popřel. On četl v jakémsi lejstru (asi nějaká výpověď) a rozkřikl se na mne, abych nezapíral. Já opět že ne. Začal na mne křičet, vstal a už se rozpřáhl, když v tom zadrnčel telefon, několik mrzutých poznámek do sluchátka a – odešel. (...) Již za tmy dorazili jsme na Pankrác. Pěkné přivítání. Houkli na nás, postavili nás tváří ke zdi a čekáme. Bylo tam těch nešťastníků při zdi několik, i dvě ženy. Brali jednoho po druhém do kanceláře, hodně pomalu, mezitím se bavili a ‚vtipkovali‘.

Na mne přišla řada až před půlnocí. Opět kapesní prohlídka, ale hrubá. Odebrali mi peněženku, prstýnek, náramkové hodinky. Šle a kravatu jsem už držel v ruce, vystihl jsem to z předchozích ‚jednání‘ s nově příchozími, kde to z nich – nic netušících a většinou německy nerozumějících – rvali násilím. Pak na mne houkli ‚Marsch! Zelle 30‘ a šel jsem – opět podle vzoru předchozích – na křižovatku chodeb a hlásil tam rozkročmo stojícímu vězeňskému dozorcí: ‚Zelle 30‘. Zavedl mne k ní, znovu prošacoval, a strčil dovnitř.

Tak už jsem zde, a na jak dlouho, a vyjdu-li z ní vůbec?!⁽¹⁰⁾

Karel Štěpánský prožil první den jako vězeň nacistického bezpečnostního aparátu, a měl jím zůstat po celý zbytek války. V následujících týdnech byl opakovaně odvážen na výslechy do Petschkova paláce, kde se z něj snažili dostat příznání k činnosti směřující proti říši a jména dalších spolupracovníků. Štěpánský později popisoval, že na něj byl vyvíjen značný tlak, ale snažil se obratně vyvléknout ze záludných otázek německého vyšetřujícího komisaře a především nic zásadního nevyzradit. V pankrácké věznici se s ním na cele vystřídalo několik spolubydlících, morální vzpruhou se pro Štěpánského stal čtvrtek 21. září, když k němu ubytovali jeho mladšího přítele, majora vládního vojska Jana Pulkrábka. Byl zatčen rovněž za účast na odbojové činnosti a po čtyři následující dny mohli probírat vojenskou situaci v Evropě i zatýkání kolegů z vládního vojska.

V úterý 26. září dostali oba od dozorce příkaz sbalit si věci, potom museli nasednout do vězni přeplněného autobusu, který je odvezl na Hybernské nádraží.¹¹⁾ Zde nasedli na vlak do Terezína. Vězně doprovázeli čeští četníci, Štěpánský s Pulkrábkem jednomu z nich potají napsali telefonní čísla k rodinám a poprosili ho, zda by mohl zavolat, kam je odvezli. Až po válce zjistili, že neznámý četník skutečně slib splnil a rodiny vězňů informoval o jejich přesunu do policejní věznice v Malé pevnosti.¹²⁾ Když vlak zastavil na nádraží v Kralupech nad Vltavou a Roudnici nad Labem, lidé vězňům po četnících posílali jídlo a cigarety, na což

generál Štěpánský vzpomínal i po létech jako na projev statečnosti a solidarity s trpícími.

Po příchodu do Malé pevnosti si transport osobně prohlédl velitel věznice Jöckel, potom muže rozdělili do jednotlivých cel, Karel Štěpánský byl poslán do cely číslo 14. Tehdejším kádem v ní byl plzeňský profesor Miloslav Šváb. V prvních dnech Štěpánského přidělovali na stavební práce v areálu věznice nebo vykládání cihel z vagonů. V týdnu od 2. do 7. října byl zařazen do komanda Elbschloss II, kde vykonával nádenickou práci, potom jej přeřadili k snazší práci ve skladech. Od 23. října byl umístěn v bramborárně, kde se od rána do večera s ostatními věnoval monotónnímu škrábání brambor do věžeňské kuchyně. Vedením pracovní skupiny byl pověřen vězněný generál Miloslav Bárta, jehož Štěpánský považoval za poněkud náladového, ale slušného člověka. V bramborárně byl Karel Štěpánský umístěn až do neděle 3. prosince, následujícího dne musel nastoupit na nové pracoviště, do prádelny. Prožil zde vánoční svátky a překonal i vážné zdravotní potíže s horečkami, které jej postihly na přelomu roku. V té době již byl přestěhován do cely číslo 18. Ve volném čase pomáhal organizovat přednášky pro vězně, sám dvakrát vystoupil s tématy historie vládního vojska a osobními vzpomínkami na cestování po Itálii. Denně však byl konfrontován s drsnou realitou Malé pevnosti: *„V pátek 2. února jsem byl svědkem hnusného jednání. Před Hofkantzleí stál dvojrád asi 16 Židů v pruhovaných věžeňských šatech. Před nimi stáli ‚Pinda‘, Burian a Rojko a trýznili je. Bili je obušky, řvali na ně, kopali je a Židé úpěli a naříkali. Právě se nás asi pět vracelo z ošetřovny. Burian na nás zařval ‚los, los‘, nemocní se dali do běhu, já nemohl, tak jsem se belhal zá nimi, Rojko za mnou skočil, přetáhl mne obuškem přes záda, jen jsem vyhekl. Ale když viděl, že opravdu rychleji nemohu, dal mi pokoj.*

Když už jsem u toho týrání vězňů našimi dozorci, tak bych se zmínil všeobecně o těch ‚žertících‘, jak my tomu posměšně říkali. Fackování a kopání mezi ně nepatřilo, to bylo na denním pořádku. Ale bití už bývalo rafinované, holí, důtkami, obuškem, ocelovým lanem, řetízkem, vězeň při tom buď stál, ležel nebo – a to bylo nejhorší – byl svázan do kozelce. Ty rány se těžko hojily a obkládali jsme je, k zmírnění bolesti, alespoň mokrými ručníky. Jiné způsoby byly stát u zdi, kde mu každou chvíli dozorce nepředvídaně zezadu drcnul do hlavy, že měl za chvíli nos i čelo zkrvavené. Nebo stát u zdi, bez jídla a pití, den, noc a den, až se vězeň zhroutil, aby byl kopanci opět přinucen vstát. Jeden vězeň stál za trest u zdi, ruce roztažené, v každé jednu cihlu a na hlavě cihly tři. Za mrazu se musel jiný vysvléknout do naha a stát na dvoře až celý prokřehl. Jednoho chorvatského důstojníka, který se pokusil o útěk, nechali takto stát v lednu celou noc, ráno už ležel na zemi zmrzlý. A to je jen malý výčet, bylo těch ‚žertíků‘ mnohem víc a mnohem krutějších, ale o všech se ani člověk nedoslechl, ani se po nich nepídil.

Jeden takový ‚žertík‘ nám provedl dozorce Malloth, míšenec Itala a Němky, Tyrolák a profesí číšník, v prádelně minulý týden. Přišel slušně opilý, a když kdosi vykřikl ‚Achtung‘, nechal nás nastoupit do řady, vytáhl pistoli a šermoval jí každému z nás pod nosem, nejvíc však Lustigovi, tomu jezdil od hlavy až k břichu

a blábolil ‚Du Kerrl, Dich muss ich mal erschiessen‘. Že Lustig hrál všemi barvami, nemusím dokládat. Pak zastrčil pistoli a vypoťácel se ze dveří. A my si oddychli.⁴¹³⁾

Ve středu 31. ledna si pro Karla Štěpánského přišel obávaný dozorce Rojko, který jej odvedl na velitelství. Tam mu byl předán přípis, že je k tomu samému dni propuštěn z vládního vojska a zbaven služebního platu. To však samozřejmě na jeho vězeňském postavení nic neměnilo, poslední válečný rok však byl i pro vězně patrný nadcházející konec: *„Poměry na naší kobce se zhoršovaly, Milota byl velitelem kobky a kázeň upadala. Vzmáhala se podrážděnost a hádavost, podnícená též tím, že si venkovské komandýrky vymohly dvojitou porci jídla, to znamenalo, že zbude-li něco – a vždy něco zbylo – rozdělí se to pouze mezi ně. A to nespravedlivé rozdělování jídla, dnes, kdy jsme již všichni trpěli hladem, ještě zvyšovalo vzájemnou nevraživost a rozkol. Jídlo bylo o mnoho horší, bramboračka bez brambor, kroupová polévka bez krup a některé polévky, učiněná šlichta, skoro pomeje. Kuchaři vynášli novou polévku a dali jí jméno ‚pindovka‘, byla to teplá voda se zápražkou a v ní zbytky z balíčkářny, chléb, buchty, marmeláda, keksy a podobně. Tohle bídné jídlo trvalo asi týden, pak se opět trochu zlepšilo, zásluhou dozorce Hohause, kterému si vězni postěžovali.*

V polovině února jsme často slyšeli silné bombardování, asi Drážďan. Tak už jsou Rusové na blízku. A kde jsou Angličané s Američany? Ti snad ještě bojují někde o Rýn. Zmocňovala se nás nejhorská vězeňská nemoc, netrpělivost a stesk. Dlouho to nepotrvá, opět se z toho dostaneme, ale po dobu ‚onemocnění‘ jsme byli svárliví a popudliví. A tak se pocit stesku a beznaděje střídá s odevzdaností a důvěřivostí.⁴¹⁴⁾

V neděli 4. března 1945 v podvečer přemístili Štěpánského do cely číslo 39, kde se potkal s dalšími členy své odbojové skupiny: Stanislavem Suledrem, Theodorem Langem a doktorem Dvořákem. Konečně mohli zkonfrontovat své minulé výsledky na gestapu a zjistit, na co se ostatních vyšetřovatelé ptali a co tajná policie asi zjistila. Následujícího dne v 17.00 se převlékli do civilních šatů a s eskortou SS se vydali na pochod do Bohušovic nad Ohří, kde nasedli do vagonu a vydali se vlakem na Prahu. Do hlavního města dorazili 6. března a z Hyberského nádraží byli odvezeni opět do Pankrácké věznice, Štěpánského umístili na celu číslo 8. K prvnímu výsledku do Petschkova paláce jej odvezli až 13. března. Na dotazy odpovídal připraven, díky předchozímu setkání se členy své skupiny v Malé pevnosti, a přestože proti němu vyslychající použil fyzického násilí, nic podstatného nevyzradil. Během následujících týdnů byl opakovaně převážen k výsledkům do „Pečkářny“, většinu doby strávil na cele číslo 112, kam ho přemístili. Až 4. dubna s ním po posledním výsledku podepsali závěrečný protokol, který měl být podkladovým materiálem pro lidový soud, jenž měl se Štěpánským a dalšími členy jeho skupiny proběhnout v Litoměřicích.

Na Pankráci byl vězněn až do úterý 17. dubna, kdy jej ráno vyvolali a určili do skupiny, odjíždějící opět do Terezína. Trať byla poškozená, vlak neustále zastavoval kvůli náletům, takže vlak nakonec zůstal stát v Beřkovicích, odkud v jednu ráno 18. dubna pokračovali na korbě nákladního automobilu na dřevoplyn, noční

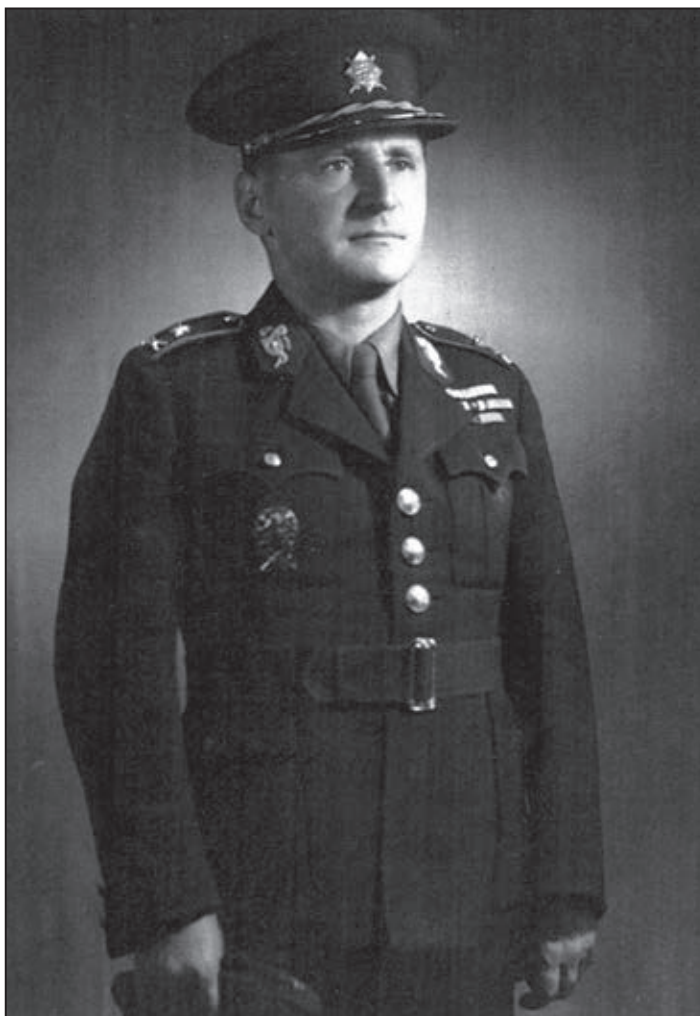

Dekorování po válce, Karel Štěpánský čtvrtý zprava

tmou projeli několika obcemi a Roudnicí nad Labem, a až ke třetí ráno dorazili k Malé pevnosti. Vězně rozdělili a Karel Štěpánský se dostal zpět na celu číslo 18, kde byl ubytován po většinu svého prvního terezínského pobytu.¹⁵⁾

Od 21. dubna byl zařazen opět na práci v prádelně, ale pozoroval všude přítomnou nervozitu a obavy z konce německého panování: „*Táborem se šířily nejrozmanitější zprávy o situaci, boje v Berlíně, Rusové před Lincem, Angličané v Krušnohoří, Američané táhnou přes Domažlice na Plzeň, Rusové a Američané se spojili na Labi apod. A to vše skýtalo vděčnou látku k večerním debatám, když se tak procházíme po dvoře, nejsme-li ovšem právě v prádelně při práci. Ale i o našem osudu dosti uvažujeme. Mluvílo se různě. Jedni tvrdili, že budeme příští týden všichni propuštěni, jindy že ne, že si zde ponechají partyzány a těžší politické vězně označené ‚R.U‘ (Rückkehr unerwünscht) a ‚XYZ‘ (národní výbory, komunisté, odbojové organizace, sabotážníci a další). S těmi ovšem pak udělají krátký proces, vždyť ještě v noci z pátku na sobotu jich popravili asi 14! Tihle Němci jsou nenapravitelní. Konec před dveřmi a oni ještě popravují. A pak se budou dovolávat smilování a svědomí světa. Vrazi?!*

Mezi Němci bylo možné pozorovat rozruch. Bachaři se stěhovali, zatím aspoň svoje rodiny a majetek, esesáci si odpárávali černé výložky, v kantýně se ožrali, pak se hádali, nadávali si, poprali se, ba prý se i střílelo. Kázeň všude upadala, ‚achtungoval‘ se jen na půl huby, dřívě obávaní pohlavíři byli nevšimaví, už nás nehonili ‚los, los‘ a nedbali více o komandýrky, aby byly plné. To vše byly náznaky deprese a blízkého konce. A také i to, že se počínaly pálit služební písemnosti,

Brigádní generál Karel Štěpánský

seznamy, kartotéční lístky. Pod dozorem Rojka přinášeli z ‚Geschäftszimmer‘ celé koše těchto písemností, napočítal jsem jich sám asi 14 a to vše se pánilo v kotli naší kotelny. Chtěli zahladit stopy svého hospodářství, svých krádeží, svého ukrutenství. To bylo v neděli 29. dubna.

Ale byla jedna věc, která nás bolela a deprimovala. Na IV. dvoře řádl skvrnitý tyfus, denně jich několik umíralo a denně tento počet stoupal, přes 15 úmrtí za den! Naši lékaři se radili o dezinfekci, o pomoci, ale se zdejšími omezenými prostředky to šlo těžko a Němcům – těm na tom nezáleželo, vždyť je to také jeden z prostředků žádoucí likvidace tábora! Ubohý IV. dvůr, bylo jich tam celkem asi 3 000 a z toho prý jich bylo nejméně 1 000 infikováno. Chudáci!⁽¹⁶⁾

Vězni byli nepřímými svědky i poslední popravy v Terezíně 2. května, kdy by-

Karel Štěpánský jako penzista s pravnoučaty

lo popraveno 52 vězňů. Karel Štěpánský do svých vzpomínek zaznamenal: „Mezi dopoledne popravenými byli i dva velmi dobří kamarádi z bývalé osmnáctky, Stehlík a Vraný. Oba sedláci z čáslavského okresu. Spřátelil jsem se s nimi tenkrát a oni mně velmi důvěřovali a se vším se mi svěřovali. Zvláště Vraného mě bylo líto, co byl v Terezíně, narodila se mu dceruška a on se na ni tak těšil!

Mezi odpoledne popravenými byl i Langer z naší kobky. Hodný chlapec, odněkud ze Staré Boleslavi, organizovaný komunist. Byl náhle vyvolán z kobky, nebylo to nic divného, byl jako elektrotechnik častěji volán, aby někde něco spravil. Ale tentokrát to bylo na smrt. Vypravovalo se, že když ho postavili k těm již čekajícím a vojín odešel pro další tři, že skočil do otevřeného okna rozestavěných kasáren, proběhl stavbou, parkem a utíkal na blízké hradby. ‚Piňdovi‘ vlčáci však ho zahlédli, štěkotem upozornili Rojka, který Langra pronásledoval a zastřelil. Bůh buď jejich duším milostiv!⁽¹⁷⁾

Karel Štěpánský pozoroval poslední hodiny německého velení, kvapné balení a odchod dozorců a převzetí správy nad pevností narychlo sestaveným výborem vězňů 5. května.

Ráno 6. května opustil brány pevnosti jako svobodný člověk. S kamarádem majorem Pulkrábkem se chtěli dostat do Prahy, vlaky však nejezdily a na přístupech ku Praze byly zablokovány silnice vzhledem k probíhajícím bojům. Dostali se tedy stopem do Roudnice nad Labem, kde je ubytovali Pulkrábkovi přátelé. Do Prahy se vydali 9. května, kde se po dlouhé době setkal s nejbližšími. Zjistil,

Hrob Karla Štěpánského

že obě jeho děti se aktivně účastnily Pražského povstání, šestnáctiletý syn bojoval na barikádách a dcera působila jako dobrovolná sestra Červeného kříže, oba naštěstí vyšli z povstání bez zranění.

Řada jeho spoluvězňů se dočkala konce války, ovšem ve velmi zuboženém stavu a zemřela krátce po osvobození. To byl i případ jeho dvou blízkých přátel z vedení Obrany národa a spoluvězňů v terezínské policejní věznici, podplukovníků gšt. Theodora Langa a Stanislava Suledra, kteří skonali v pražských nemocnicích.¹⁸⁾

Karel Štěpánský se hned po osvobození přihlásil do služby na vojenském velitelství v Praze. Dne 31. května 1945 převzal funkci přednosta 10. od-

dělení III. odboru MNO, kde působil do podzimu téhož roku. Od 1. listopadu převzal funkci náčelníka štábu hlavního týlu.

Vrcholem jeho vojenské kariéry se stal 1. říjen 1946, kdy jej povýšili do hodnosti brigádního generála. V souvislosti s tím byl od 1. ledna 1947 pověřen funkcí 3. podnáčelníka Hlavního štábu, již zastával až do samého konce vojenské dráhy. Podobně jako u mnohých dalších reprezentantů meziválečné československé armády jeho působení ve vojsku skončilo prakticky okamžitě po komunistickém převratu. Již 1. března 1948 jej poslali do výslužby. Uzavřela se tak dlouhá a bohatá profesní dráha muže, který vojsku obětoval většinu dospělého života. V rakouské a československé uniformě strávil dlouhé čtyři desítky let.¹⁹⁾

Karel Štěpánský pak žil jako penzista v Praze, věnoval se blízkým, a když jeho děti dospěly a založily vlastní rodiny, pomáhal jim s vnoučaty. Generálova vnučka Iva na něj vzpomíná jako na nesmírně slušného a čestného člověka, který pro ni představuje celoživotní vzor. Velkou ranou pro něj byla 4. ledna 1973 smrt milované manželky Hany, s níž prožil desítky let.²⁰⁾

Generál Karel Štěpánský zemřel v Praze po delší nemoci 25. března 1982. Spočínul vedle svých nejbližších v rodinném hrobě na pražském Olšanském hřbitově.²¹⁾

Na tomto místě bych chtěl poděkovat všem blízkým generála Karla Štěpánského, kteří mi umožnili prostudovat jeho pozůstalost.

- ¹⁾ VÚA-VHA, f. Kvalifikační listiny, Karel Štěpánský.
- ²⁾ VÚA-VHA, f. Evidenční karty vládního vojska, Karel Štěpánský.
- ³⁾ Prapor 1 sídlil v Praze, prapor 2 v Rakovníku a Kralovicích, prapor 3 v Písku a Týně nad Vltavou, prapor 4 v Benešově a od roku 1942 v Čáslavi, prapor 5 v Kutné Hoře, prapor 6 v Hradci Králové, prapor 7 v Josefově, prapor 8 v Jičíně a Turnově, prapor 9 ve Vysokém Mýtě, prapor 10 v Bučovicích, prapor 11 v Rychnově nad Kněžnou a Kostelci nad Orlicí, prapor 12 v Lipniku nad Bečvou.
- ⁴⁾ Miroslav KALOUSEK, Vláštní vojsko 1939–1945, vlastenci či zrádci?, Praha 2002.
- ⁵⁾ Bohumír KLÍPA, Vyslání vládního vojska do Itálie, HaV 1999, č. 3.
- ⁶⁾ Ivo PEJČOCH, Za Háchu i za Beneše, Ztráty příslušníků vládního vojska 1939–1945, Praha 2013.
- ⁷⁾ VÚA-VHA, f. Evidenční karty vládního vojska, Karel Štěpánský.
- ⁸⁾ Zdeněk Novák (2. 4. 1891 Paskov – 23. 10. 1988 Zadní Třebáň) absolvoval gymnázium a dva semestry vysoké zemědělské školy, od roku 1910 vykonával vojenskou prezenční službu, po jejím ukončení se však do školy nevrátil a věnoval se civilnímu povolání. Po vypuknutí války narukoval, roku 1916 padl do zajetí a vstoupil do československých legií v Rusku. Účastnil se bojů na transsibiřské magistrále a roku 1920 se vrátil do vlasti. Působil nadále v československé armádě, kde dosáhl hodnosti brigádního generála. Po okupaci se zapojil do protinacistického odboje a po zatčení generála Bedřicha Homoly stanul v čele organizace Obrana národa. Poté, co jej v létě 1944 zatkl gestapo, byl týrán v Petschkově paláci, ale své podřízené nevyzradil. Na počátku Pražského povstání uprchl z věznice a účastnil se vedení boje. Pokračoval ve vojenské kariéře, dosáhl hodnosti armádního generála, ale roku 1951 byl zatčen a v zinscenovaném politickém procesu odsouzen na 18 let, na amnestii jej propustili roku 1956. Generál Novák se usadil v Zadní Třebáni, kde v ústraní dožil ve věku 97 let.
- ⁹⁾ Karel Štěpánský, 300 dní ve spárech gestapa, rukopis v držení rodiny.
- ¹⁰⁾ Karel Štěpánský, 300 dní ve spárech gestapa, rukopis v držení rodiny.
- ¹¹⁾ V době okupace se tak nazývalo Masarykovo nádraží.
- ¹²⁾ Databáze vězňů Památníku Terezín, dostupné online. Jako vězeň policejní věznice v Terezíně byl Karel Štěpánský při svém prvním pobytu evidován od 26. 9. 1944 do 6. 3. 1945. http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/mala-pevnost/detail.php?table=Mala_pevnost_Terezin&col=id&value=21993, 20. 6. 2015.
- ¹³⁾ Karel Štěpánský, 300 dní ve spárech gestapa, rukopis v držení rodiny.
- ¹⁴⁾ Tamtéž.
- ¹⁵⁾ Databáze vězňů Památníku Terezín, dostupné online. Jako vězeň Malé pevnosti Terezín byl Karel Štěpánský při svém druhém pobytu evidován od 17. 4. 1945 do 6. 5. 1945.
- ¹⁶⁾ Karel Štěpánský, 300 dní ve spárech gestapa, rukopis v držení rodiny.
- ¹⁷⁾ Karel Štěpánský, 300 dní ve spárech gestapa, rukopis v držení rodiny.
- ¹⁸⁾ Oba byli posmrtně povýšeni do hodnosti plukovníka generálního štábu.
- ¹⁹⁾ VÚA-VHA, f. Osobní spisy vojáků z povolání, Karel Štěpánský.
- ²⁰⁾ Rozhovory autora se synem Karla Štěpánského Karlem a vnučkou Ivou.
- ²¹⁾ Archiv Správy hřbitovů Praha.

BRIGADIER GENERAL KAREL ŠTĚPÁNSKÝ

Summary

Ivo Pejčoch, Military History Institute

In addition to a multitude of civilians imprisoned in the Small Fortress in Terezín, there were also a great many officials of the Czechoslovak Army from the pre-Munich period. Incarcerated in the prison were several generals, either officers who had held that rank already at the time of their imprisonment, or those who were promoted to the highest ranks after the country's liberation. The reason for their detention and imprisonment was usually involvement in the anti-Nazi resistance movement, even though it is lesser known that also a group of members of the Protectorate Government Army was also kept in the prison on the same grounds. A prominent personality among them was Colonel Karel Štěpánský of the General Staff, member of the military resistance organization "Obrana národa" (Defense of the Nation), who was promoted to the rank of general after the war.

He was born in Hradec Králové on November 11, 1891. After elementary school he attended a higher secondary school in Hradec Králové between 1903 and 1908; from 1908 until 1912 he attended a cadet school in Prague. On August 18, 1912 he graduated in the rank of warrant officer and was commissioned as platoon commander of the Infantry Regiment No. 30 at L'viv (Lemberg). With this unit he left for the front on July 27, 1914 where he was eventually promoted to the post of commander of a field battalion.

After the establishment of the Czechoslovak Republic Karel Štěpánský reported for further army duty and served until the Nazi occupation of the country. By then he reached the rank of colonel. When the Czechoslovak armed forces were abolished after the Nazi occupation, he took up an offer and starting on July 1, 1939 he joined the newly established Government Army. He was involved in the anti-Nazi resistance movement in the ranks of the organization "Obrana národa" (Defense of the Nation); after his underground activity was compromised on July 16, 1944, he was arrested and detained in the Pankrác Prison in Prague and later jailed in Terezín's Small Fortress where he was kept from September 26, 1944 until March 6, 1945, and then from April 17, 1945 until May 6, 1945. In the liberated Czechoslovakia he returned to army service, was promoted to the rank of Brigadier General, but he was immediately pensioned off after the communist takeover in 1948.

He spent the rest of his life in Prague where he died on March 25, 1982.

BRIGADEGENERAL KAREL ŠTĚPÁNSKÝ

Resümee

Ivo Pejčoch, Institut für Militärgeschichte

Außer der großen Anzahl ziviler Bürger, durchlief auch eine ganze Reihe von Repräsentanten der Vormüchener tschechoslowakischen Armee das Polizeigefängnis in der Kleinen Festung Theresienstadt. Hier hielt man sowohl mehrere damalige Generäle als auch Offizier fest, die erst nach der Befreiung in den höchsten Rang befördert wurden. Grund für Verhaftung und Gefängnis war in der Regel die Beteiligung an der antifaschistischen Widerstandsbewegung. Weniger bekannt ist jedoch, dass aus dem gleichen Grund auch eine Gruppe von Angehörigen der Regierungsarmee des Protektorats in Haft geriet. Eine herausragende Persönlichkeit unter ihnen war Generalstabsoberst Karel Štěpánský, Führungsmitglied der militärischen Widerstandsorganisation „Obrana národa“ (Verteidigung des Volkes), der nach dem Krieg in den Generalsrang befördert wurde.

Karel Štěpánský wurde am 11. November 1891 in Hradec Králové (Königgrätz) geboren. Nach der Volksschule besuchte er von 1903 bis 1908 die höhere Realschule in Hradec Králové, von 1908 bis 1912 dann die Kadettenschule in Prag. Am 18. August 1912 wurde er im Rang eines Fähnrichs entlassen und zum Zugführer des Infanterieregiments Nr. 30 in L'viv (Lemberg) ernannt. Mit diesem Regiment ging er am 27. Juli 1914 an die Front, wo er zum Kommandeur eines Feldbataillons avancierte.

Nach der Gründung der Tschechoslowakei meldete sich Karel Štěpánský zum weiteren Dienst in der Armee, den er bis zur nazistischen Okkupation ausübte, als er den Rang eines Oberst erlangte. Als es nach der Okkupation zur Liquidierung der tschechoslowakischen Militärmacht kam, nutzte er das Angebot und trat am 1. Juli 1939 der neu konstituierten Regierungsarmee bei. Er beteiligte sich jedoch in der Leitung der Organisation „Obrana národa“ (Verteidigung des Volkes) an der antideutschen Widerstandsbewegung, wurde verraten, am 16. Juli 1944 verhaftet, im Gefängnis Pankrác in Prag eingekerkert und später in die Kleine Festung Theresienstadt gebracht, wo man ihn vom 26. September 1944 bis 6. März 1945 und dann vom 17. April bis 6. Mai 1945 festhielt. In der befreiten Heimat kehrte er zum Armeedienst zurück, wurde zum Brigadegeneral befördert, dann jedoch gleich nach dem kommunistischen Umsturz in den Ruhestand versetzt.

Karel Štěpánský lebte bis zu seinem Tod am 25. März 1982 in Prag.

NEREALIZOVANÉ PROJEKTY NA MODERNIZACI PEVNOSTI TEREZÍN V 19. STOLETÍ

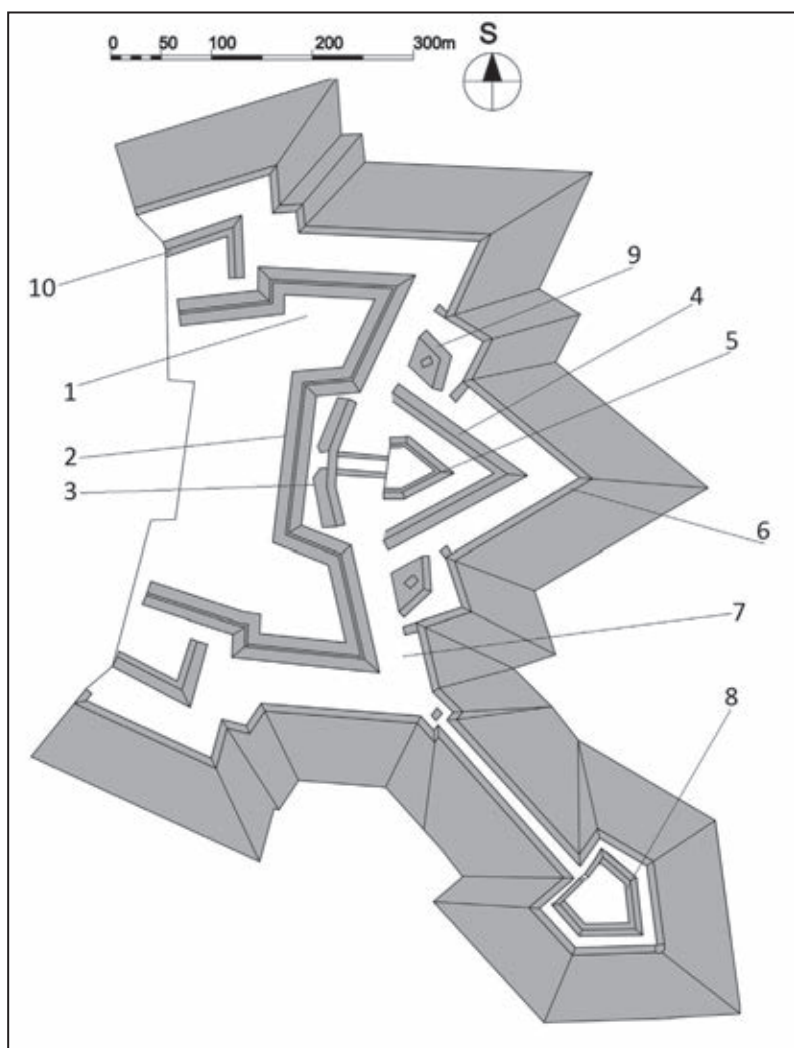
Ivan Fuksa, Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem

Tento článek volně navazuje na příspěvek: *Předmostí pevnosti Terezín na pravém břehu Labe z roku 1813 a jeho osud*, který vyšel v Tereziánských listech 42/2014.

Rok 1827, ve kterém došlo k poslední stavební činnosti na Starém „labském“ předmostí, neznamenal ukončení budování pevnosti Terezín, ale spíše naopak. Teprve za necelých dvacet pět let mělo dojít k největšímu rozšíření pevnosti v jejích dějinách, které vstoupilo do historie pod názvem Nové „labské“ předmostí.¹⁾ Ale ani v mezidobí projektanti neseděli s rukama v klíně. V této době vzniklo několik projektů na modernizaci celé pevnosti. Na následujících řádcích si představíme šest nejzajímavějších záměrů, které však nebyly nikdy realizovány. Nejdříve si ukážeme prvotní projekt Malé pevnosti v Terezíně, který sice pochází už z dob výstavby bastionové pevnosti, ale protože je velice zajímavý, rozhodli jsme se ho sem zařadit. Druhý projekt se bude týkat celé bastionové pevnosti, protože předpokládal vybudování maxmiliánských věží. Zbylé čtyři projekty jsou zaměřeny na prostor pravého břehu Labe, kde se plánovalo vybudovat nové rozsáhlé předmostí pevnosti Terezín.

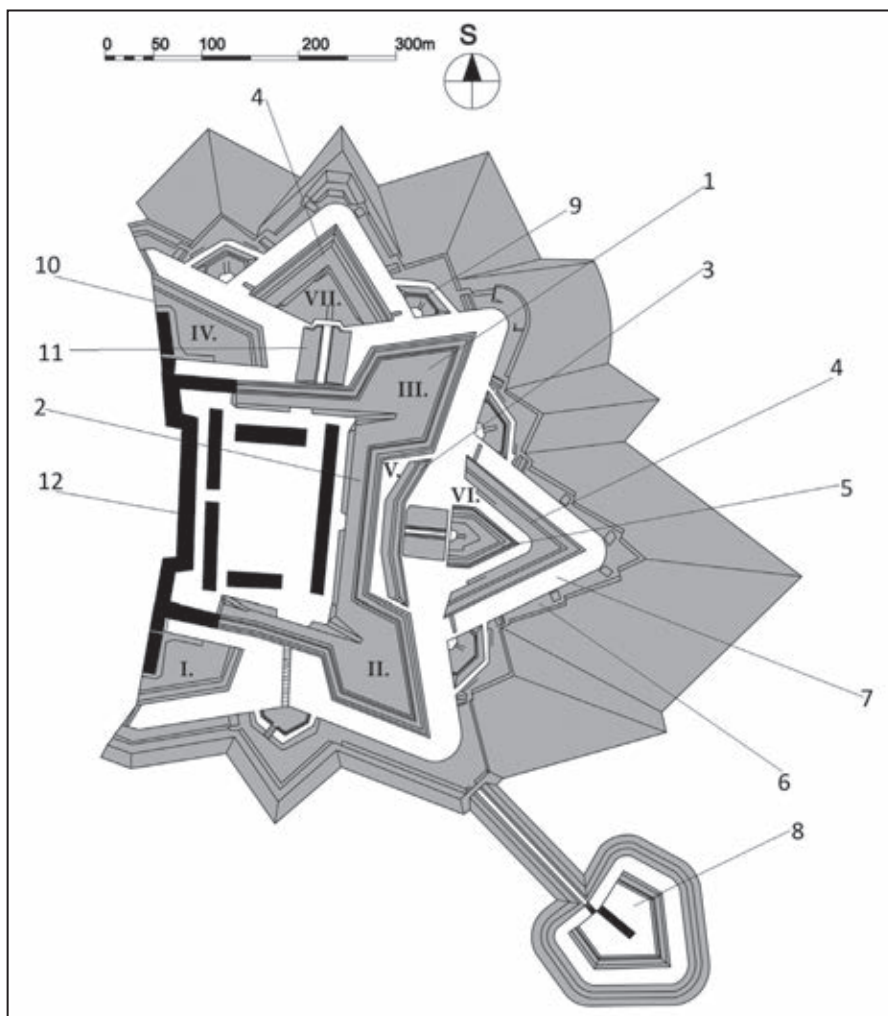
Fort Malá pevnost

Úkolem Malé pevnosti bylo kontrolovat zavodňovací systém a krýt palbou koryto řeky Labe, které bylo v této době velmi důležitou komunikací. Jeho vývoj, ale i realizaci si na následujících řádcích popíšeme. Forty,²⁾ které v 50. letech 19. století vyrostly na předmostí, nebyly prvními v rámci celé pevnosti Terezín. Tím úplně prvním byla Malá pevnost. Tuto teorii dokazuje řada skutečností: za prvé je na některých plánech samotné bastionové pevnosti značena Malá pevnost jako fort,³⁾ za druhé při samotném rozboru objektu dojdeme k závěru, že se jedná o fort se šíjovými kasárnami.⁴⁾ Samozřejmě, že jde o úplně jinou koncepci fortu, než jaké byly budovány na Novém „labském“ předmostí. Ještě dříve než došlo k samotné realizaci fortu Malá pevnost, počítali projektanti s jinou variantou. Původní projekt můžeme datovat do roku 1780⁵⁾ (příloha č. 1). Tehdy zde byla navržena pouze korunní hradba,⁶⁾ která měla ležet ve stejném prostoru, kde později vyrostl fort Malá pevnost. Týl opevnění se opíral o koryto řeky Ohře a jádro opevnění měla tvořit korunní hradba o dvou bastionech⁷⁾ navzájem propojených kurtinou⁸⁾ chráněnou kleštěmi.⁹⁾ Protože tento prostor byl exponován, počítalo se zde s výstavbou ravelinu,¹⁰⁾ který by byl ještě opatřen reduitem.¹¹⁾ Okolo celé korunní hradby se předpokládalo vybudování příkopu, který by mohl být v případě nebezpečí napuštěn vodou z nedaleké Ohře. Na kontreskarpě¹²⁾ byla zamýšlena krytá cesta vybavená na bocích u ravelinu dvojicí lunet.¹³⁾ Pomocí této kombina-

(1) Návrh korunní hradby dle plánu z roku 1780, která měla stát v místech dnešní Malé pevnosti. Legenda: 1. bastion, 2. kurtina, 3. kleště, 4. ravelin, 5. reduta, 6. krytá cesta, 7. pevnostní příkop, 8. předsunutý šíp, 9. luneta a 10. luneta na boku korunní hradby

ce pevnostních prvků by se síla opevnění rovnala nejsilněji opevněným částem Hlavní pevnosti. Dále mělo dojít v jihovýchodním směru před jižním bastionem k vybudování předsunutého šípů,¹⁴⁾ umístěného ve vzdálenosti 215 metrů od bastionu. Tvořil ho pětiúhelník a jeho palebným úkolem bylo krýt inundační kotlinu, s Malou pevností byl spojen krytou cestou. V tomto projektu se nepočítalo s výstavbou horního ani dolního retranchementu,¹⁵⁾ a proto se plánovalo spojení korunní hradby s Hlavní pevností za pomoci zemního kufru (kryté cesty), který vedl od prostoru lunety XXXVII, projektované poblíž mostu přes novou Ohři.

(2) Realizovaná podoba fortu Malá pevnost, který byl dostavěn v roce 1790. Jak je zřejmé, vychází její podoba z korunní hradby. Legenda: 1. bastion, 2. kurtina, 3. kleště, 4. ravelin, 5. reduta, 6. krytá cesta, 7. pevnostní příkop, 8. předsunutý šíp, 9. luneta, 10. půlbastion, 11. dvoukaponiéra, 12. šíjová kasárna

Pro porovnání plánovaného návrhu se skutečností připojujeme stručný popis realizovaného projektu fortu Malá pevnost (příloha č. 2–3). Fort má tvar nepravidelného mnohoúhelníku, který se jednou stranou opírá o Starou Ohři. Na rozích obdélníku jsou dva bastiony a dva půlbastiony (směrem k řece Ohři), které jsou označeny I až IV. Bastiony neměly žádné vnitřní obranné prvky; nenajdeme zde tedy ani retranchement, ani kavalír.¹⁶⁾ Před nimi se nachází příkop, který končí u kryté cesty.¹⁷⁾ Do tohoto příkopu bylo vestavěno několik fortifikačních prvků. Prostor mezi bastionem I a II nebyl kryt žádným fortifikačním objektem, prostor mezi bastionem II a III chránily kleště V a ravelin s reduitem VI, prostor mezi

(3) Pohled na šíjovou část Malé pevnosti, kde jsou patrna šíjová kasárna se střílnami, které měly sloužit k obraně týlu objektu. Umístění šíjových kasáren je jeden z největších rozdílů mezi projektem korunní hradby a realizovaným provedením Malé pevnosti

bastionem III a IV byl zabezpečen ravelinem VII. Spojení ravelinu s Malou pevností bylo umožněno pomocí dvoukaponiéry.¹⁸⁾ Na tzv. kryté cestě se nacházelo pět lunet. Malá pevnost měla dvě brány a dvě poterny. Jihovýchodně před bastionem II ve vzdálenosti 215 metrů ležel předsunutý šíp ve tvaru pětiúhelníku, jehož palebným úkolem bylo chránit inundační kotlinu. S Malou pevností byl šíp spojen krytou cestou, volný prostor mezi fortem a Hlavní pevností byl vyplněn horním a dolním retranchementem.

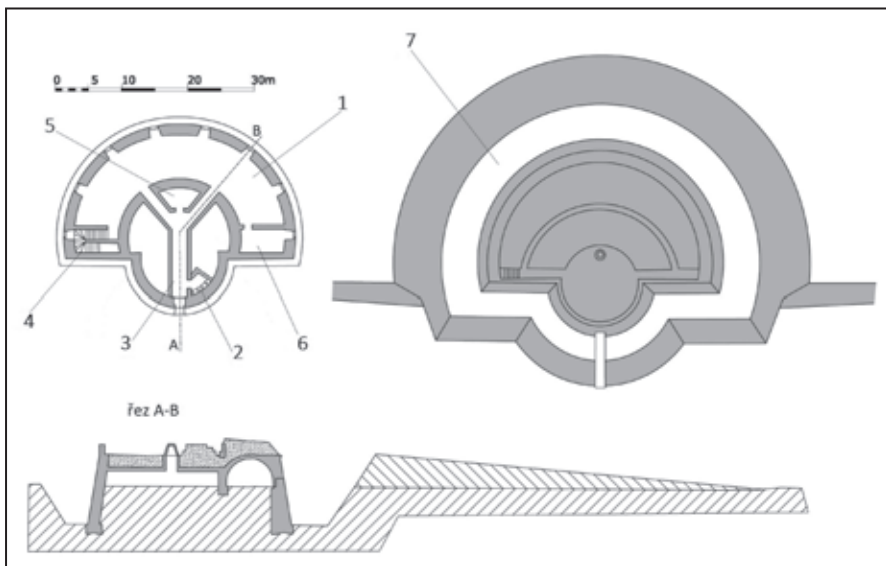
Při porovnání plánovaného a realizovaného opevnění u Staré Ohře je patrna určitá podobnost obou projektů. Plánovaná korunní hradba byla na rozdíl od fortu Malá pevnost menší a trochu jednodušší; chyběla jí především obrana šíje. Dále bylo opevnění slabší na severní a jižní straně (nacházely se zde inundační kotliny). Naopak ve východním směru je síla opevnění srovnatelná s realizovaným provedením. I skladba objektů v tomto nejexponovanějším směru je velice podobná. Jak je patrné, i zde bylo počítáno s předsunutým šípem. Realizovaný fort Malá pevnost tedy ve své podstatě navazuje na předešlý projekt. Základní tvar a síla opevnění jsou podobné, pouze došlo k určitému zesílení. To nejmožnější najdeme v šíji, v níž byla vybudována tzv. šíjová kasárna. Právě díky této výstavbě se nejedná o korunní hradbu, ale o regulérní fort. Další zesílení opevnění proběhlo na severní a jižní straně. Největší změnou projektu bylo spojení předsunutého opevnění s Hlavní pevností. U korunní hradby se jedná pouze o krytou komunikaci, ale u fortu už v tomto prostoru vznikl horní a dolní retranchement. Z pevnostního hlediska se jedná o velice zajímavý a v českém prostoru unikátní objekt. Nyní už konečně přistoupíme k popisu nerealizovaných návrhů na modernizaci pevnosti Terezín.

Maxmiliánské věže v Terezíně¹⁹⁾

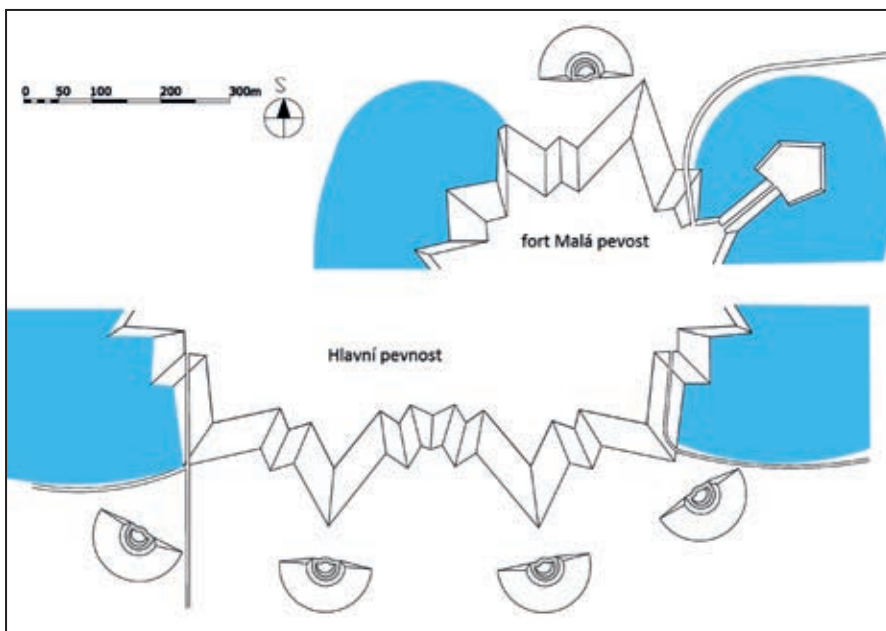
Pevnosti Terezín se také dotkla „móda“ maxmiliánských věží, které byly v Rakousku ve 30. a 40. letech 19. století ve velké oblibě. Stěží najdeme pevnost, kde by nebyl projekt s maxmiliánskými věžemi. Jednalo se o dvou až třípodlažní dělostřelecké věže, které byly v Rakousku budovány v první polovině 19. století a které vycházely z koncepce Montalembertovy věže,²⁰⁾ jež spadala do polygonálního systému opevňování. Dělostřelecká výzbroj byla převážně situována na strop objektu, ale najdeme rovněž případy, kdy bylo dělostřelectvo umístěno v kasematech. Věž byla obehnána suchým příkopem a dovnitř se vstupovalo po mostě. Věž směřující k nepříteli bývala opatřena zemním ochranným valem. První realizace proběhla v letech 1831 až 1832 v Linci a byla řízena arcivévodou Maxmiliánem Josefem d'Este, po němž také nese pojmenování. Další objekty můžeme najít v pevnostech Verona, Lvov, Krakov nebo Pula. V pozdější době se používaly jako reduity²¹⁾ u tzv. reduitových fortů.²²⁾ Bohužel u terezínského návrhu dnes není zřejmé, kdy projekt vznikl.

Nyní se podíváme, proč tento projekt v Terezíně vznikl (příloha č. 4–8). Maxmiliánská věž měla oddálit prostor od místa, kde začne nepřítel provádět obléhací práce, to znamená, co nejdále od jádra pevnosti. Obránce tak získá čas, než obléhatel tyto objekty obsadí. Při plánované obraně pevnosti bylo vždy počítáno s tím, že dříve nebo později obléhatel dokáže pevnost dobýt. Čím déle mohla pevnost odolávat, tím více času dávala polní armádě k jejímu vysvobození z obležení. Proto se počítalo s tím, kolik obranné objekty pevnosti přidají času obráncům. U pevnosti Terezín se předpokládalo pět věží stejné konstrukce, čtyři měly stát u Hlavní pevnosti a jedna u fortu Malá pevnost. Jejich vybudování bylo projektováno na půdorysu půlkruhu, přičemž se v jejich ose nacházel menší půlkruh. Ten svojí délkou zabíral přibližně polovinu týlové zdi, v níž byl situován vstup do objektu. Objekty obklopoval suchý příkop a směrem k nepříteli ochraňoval věže zemní val bez kryté cesty. Samotné věže tvořilo pouze jedno patro s místnostmi, které se nacházelo v úrovni okolního terénu. Nad ním byla střecha objektu se zemními valy a postavením pro pěchotu a dělostřelectvo. Prostor mezi podlahou prvního patra a dnem příkopu vyplňovala zemina. Dělostřelecká výzbroj se zamýšlela pouze na střeše objektu. V místnostech prvního patra byly projektovány ubikace pro osádku věže oddělené pro mužstvo a pro důstojníky, dále chráněný sklad munice, toalety a schodiště na střechu objektu.

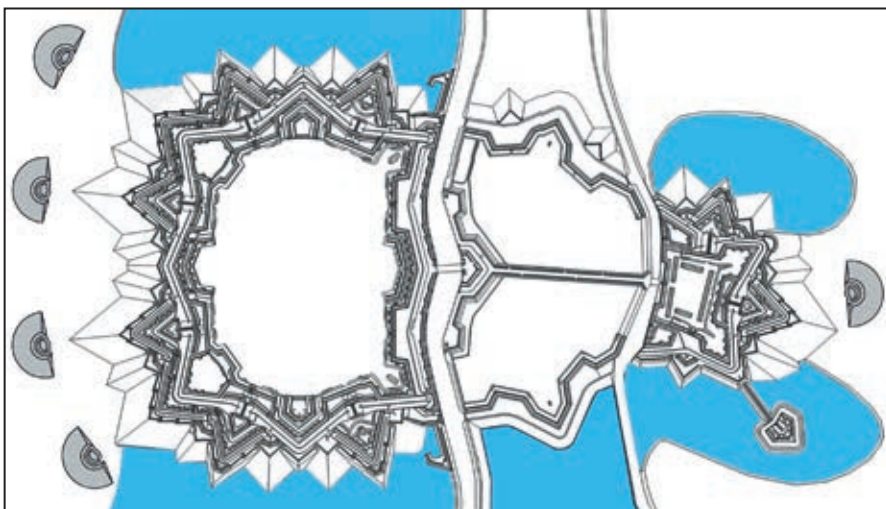
Maxmiliánská věž u fortu Malá pevnost se předpokládala na východní straně, asi 100 metrů od špice kryté cesty před ravelinem VI. Byla situována mezi Travčickou a Kopistskou inundační kotlinou. Svojí palbou pokrývala volný terén, kudy se mohl nepřítel suchou nohou dostat k pevnosti, a také chránila zemskou silnici. Před Hlavní pevností bylo zamýšleno vystavět linii čtyř maxmiliánských věží. Dále se předpokládalo se, že krajní objekty budou stát zhruba 150 metrů od špice kryté cesty před kontrgardami²³⁾ č. 21 a 22. Zbylé dva objekty měly naopak ležet 150 metrů před špicí kryté cesty před raveliny č. 17 a 18. Linie se táhla mezi Bohušovickou a Litoměřickou inundační kotlinou.

(4) Návrh na maxmiliánské věže v pevnosti Terezín, který bohužel není datován. Půdorys, pohled a řez je vytvořen na základě dobového plánu, proto zde můžeme najít několik nejasností (nejedná se tedy o chybu autora). Části maxmiliánské věže: 1. ubytování posádky, 2. latríny, 3. hlavní komunikace, 4. schody k bojovému postavení na střeše objektu, 5. muniční sklad, 6. pokoj důstojníka, 7. příkop

(5) Plánované umístění maxmiliánských věží v předpolí pevnosti Terezín. Modře jsou vyznačeny inundační kotliny

(6) Celkový plán pevnosti Terezín se zamýšleným umístěním maxmiliánských věží v jejím předpolí. Na plánu není severní předsunutý šíp, protože není známa přesná datace, kdy vznikl návrh na maxmiliánské věže. Návrh zobrazuje stav pevnosti v rozmezí let 1790–1813. Modře jsou vyznačeny inundační kotliny. Je patrné, že věže jsou projektovány v místech, kterými mohl nepřítel nejlépe zaútočit na pevnost. Jediné místo, kudy se nepřítel mohl dostat suchou nohou až do blízkosti pevnosti, se nachází mezi koryty Staré a Nové Ohře. V roce 1813 zde byl vybudován severní předsunutý šíp

(7) Pohled na maxmiliánskou věž č. 9 „Apollonia“ pevnosti Linec. Podobně měly vypadat i maxmiliánské věže v pevnosti Terezín. Střecha objektu je novodobá (2013, Jan Pavel)

(8) Pohled do interiéru maxmiliánské věže č. 9 „Apollonia“ pevnosti Linec. Podobně měl vypadat i interiéru maxmiliánské věže v pevnosti Terezín (2013, Jan Pavel)

Věže se nacházely před špicemi objektů, což je velice dobře promyšleno. Můžeme v tom vidět snahu zamezit útoku na špice kontrgard a ravelinů, kde se předpokládá největší nápor nepřátel. Tento směr útoku na pevnost odpovídal Vaubanovému systému obléhání pevnosti,²⁴⁾ při kterém měl být do těchto míst veden hlavní nápor. Kvůli tomu musel nepřítel umístit první paralelu dál od jádra pevnosti a nejdříve palbou umlčet tyto objekty. U zbytku pevnosti by to probíhalo jinak. Na projektovaný tvar objektu by byla palba obléhacích kanónů neúčinná, protože by střely „sklouzávaly“ po obvodu opevnění. Na jejich vyřazení by muselo být použito hmoždířů, které střílely vrchní skupinou úhlů. Na závěr je třeba uvést, že, ač se to na první pohled nezdá, plán konstrukce a umístění maxmiliánských věží u pevnosti Terezín byl velice pečlivě vypracován, a to bez ohledu na to, že tato modernizační varianta nebyla nikdy realizována.

Opevnění na pravém břehu Labe

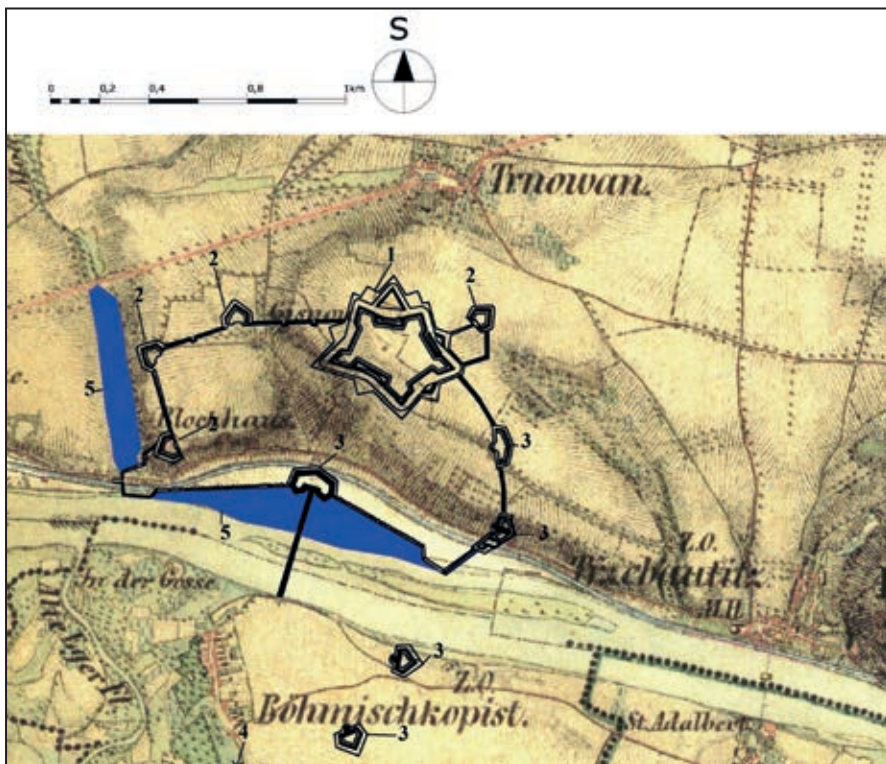
Po rozboru návrhu na stavbu maxmiliánských věží v rámci pevnosti Terezín se přesuneme od jádra pevnosti na pravý břeh řeky Labe. Zde už od roku 1813 stálo Staré „labské“ předmostí pevnosti Terezín.²⁵⁾ Toto opevnění leželo v okolí litoměřických kasáren a bylo vybudováno ve stylu bastionového opevnění. Ve 40. letech 19. století Staré „labské“ předmostí už nesplňovalo na něj kladené požadavky, a proto se v roce 1851 přistoupilo k výstavbě Nového „labského“ předmostí v okolí Třeboutic. Ale cesta ke konečné realizaci byla trnitá a předcházely jí minimálně čtyři různé varianty, jak mělo zdejší opevnění v konečné fázi vypadat.

Na následujících řádcích se pokusíme tuto spleť cestu přiblížit. Dnes se můžeme setkat se třemi různými typy koncepcí na modernizaci zdejšího předmostí. Prvním byl návrh skládající se z již osvědčených pevnostních prvků. Jed-

nalo se především o bastionové opevnění doplněné novými prvky. Druhý typ byl pravým opakem, jednalo se o moderní koncepci ve stylu polygonálního opevnění. Posledním projektem byla kombinace obou předešlých, tedy vkládání nových prvků do osvědčené koncepce. Tento způsob byl nejvíce zastoupen při návrzích nového opevnění na předmostí pevnosti Terezín. Další zajímavostí je, že sice máme tři plány, ale v jednom jsou zaneseny dva různé návrhy na modernizaci. U plánů se však potýkáme s tím, že nejsou datovány, a proto je prakticky nemožné určit jejich chronologické pořadí. Z tohoto důvodu následující návrhy na modernizaci budou popisovány nikoliv podle data vzniku, ale podle modernosti koncepce.

První plán (příloha č. 9) na modernizaci, který si ukážeme, je kombinací bastionového opevnění a věnce samostatně stojících objektů propojených zemním valem.²⁶⁾ Jádrem tohoto opevnění bylo projektováno kolem dnešní kóty 241 Na Šancích. Zamýšlelo se zde bastionové opevnění ve tvaru hvězdy, ale kvůli konfiguraci terénu se nemohlo jednat o pravidelnou hvězdu, a proto bylo nutné opevnění mírně stlačit. Toto opevnění se mělo skládat z pěti bastionů navzájem propojených kurtinou. Před bastiony se rozkládal suchý příkop a na obranu kurtin byly vyprojektovány kleště. V severním směru, odkud se předpokládal hlavní nápor nepřátel, měl stát ravelin, který byl umístěn nejen na nejnebezpečnějším místě pevnosti, ale také v místě, odkud mohl svojí palbou bezpečně uzavírat komunikaci Litoměřice – Česká Lípa. Na kryté cestě, která se nacházela na kontreskarpě, mělo dojít k umístění šesti lunet, naopak bastiony a ravelin byly předpokládány bez dalších obranných prvků. K bezpečnému uzavření břehu řeky Labe byl okolo bastionové pevnosti navržen věncem redut a fortů navzájem propojených zemním valem. Západním směrem od Litoměřic se plánovalo vést opevnění od hrany kopce Homolka směrem k bastionovému opevnění. Jádrem obrany bylo tvořeno třemi redutami²⁷⁾ obklopenými suchým příkopem a navzájem spojenými zemním valem bez příkopu. Reduty byly zamýšleny jako pětiboký objekt a směrem do týlu místo valu pouze s palisádou. Objekt měl mít suchý příkop. Reduty se předpokládaly jednoduché bez dalších obranných prvků. V zemním valu bez příkopu, ale i bez postavení pro pěchotu se plánovaly tři prostupy. Tato linie chránila přístupovou komunikaci k bastionovému opevnění, které uzavíralo pravý břeh Labe a místní silnici, a bylo situováno u paty kopce Homolka a tvořeno jedním bastionem. Ten se spojoval s redutou na kopci Homolka pomocí zemního valu. Aby byl zúžen prostor, kudy mohl nepřítel od západu podél řeky útočit, bylo v plánu rozšíření koryta řeky až k bastionu. Další vodní překážka byla plánována pod západní patou kopce Homolka, kde se předpokládalo vytvoření vodního příkopu napájeného zdejším potokem. V případě útoku nepřítel na reduty na vrcholu kopce by bylo nutné překonat nejen příkrý sráz, ale i tento příkop. Severní strana nového předmostí byla tvořena bastionovou pevností, kde se pro posílení na severovýchodě předpokládala samostatná předsunutá reduta. Tento předsunutý objekt kryl údolíčko v předpolí zdejšího opevnění, kudy se mohl nepřítel nepozorovaně přiblížit k ostatním objektům. Tato reduta byla stejné konstrukce ja-

(9) První plán na modernizaci pevnosti Terešín na pravém břehu řeky Labe. Pro lepší orientaci je zanesen do mapy prvního vojenského mapování. Legenda: 1. bastionová pevnost, která tvoří střed plánovaného předmostí, 2. reduty navzájem propojené valem, 3. forte propojené valem nebo stavěné samostatně, 4. bastionové jádro pevnosti Terešín (leží mimo záběr mapy), 5. plánovaná zátopená oblast

ko reduty v okolí kopce Homolka. Pro zamezení přístupu z východního směru od Třeboutic a Nového Újezdu měly tvořit obranu dva forte navzájem spojené zemním valem s šíjovou kaponiérou tvořenou reduitem, a proto je můžeme klasifikovat jako tzv. reduitové forte. Prostor mezi reduitami byl naplánován se zemním valem bez příkopu. První fort měl ležet nedaleko bastionového opevnění a svojí palbou pokrývat nástupní prostor ve směru Nový Újezd a Trnovany, který byl pro mírné zvlnění pro útok ideální. Druhý, jižněji položený fort měl být vybudován na terénní hraně, kde se terén začíná svažovat směrem k řece Labe a kde byla vedena komunikace Litoměřice – Mělník. Vzhledem k tomu, že objekt byl projektován v prostoru terénního zlomu a jeho opevnění dosahovalo až ke zmíněné komunikaci, dokázal by svojí palbou ovládat rozsáhlé předpolí. Jižní prostor směrem k řece byl vlastně týlem celého předmostí. Neznamená to, že se zde nepředpokládalo žádné opevnění, např. zde byl zamýšlen most spojující nové předmostí se zbytkem pevnosti. Jeho budování se plánovalo v přibližném středu jižní strany nového předmostí a bylo chráněno dalším fortem. Tento objekt ležel prakticky u paty svahu zvedajícího se směrem k bastionové části předmostí

(10) Druhý plán na modernizaci pevnosti Terezín na pravém břehu řeky Labe. Pro lepší orientaci je zanesen do mapy prvního vojenského mapování. Zobrazuje dva nezávislé návrhy, které jsou od sebe barevně odlišeny

a v jeho těsné blízkosti měla vést komunikace Litoměřice – Mělník. Pro zamezení postupu nepřátel podél pravého břehu Labe bylo v plánu prostor mezi fortem a řekou odstranit, tedy ho zatopit. V případě proražení opevnění na západní nebo jižní straně by tak byl postup podél koryta řeky Labe ztížen úzkým manévrovacím prostorem. Kolem řeky Labe byla zamýšlena palisáda. Tento plán na nové předmostí obsahoval i fortey na levém břehu Labe, které byly situovány proti útoku z východu podél levého břehu Labe z prostoru Počapel. Objekty měly být vybaveny šíjovými kaponiérami, což znamená, že by se jednalo opět o reduitové fortey. Těmito objekty byl palbou děl uzavřen prostor mezi novým předmostím a Malou pevností. Do plánu nového předmostí není zahrnut kopec Křemín, který se zvedá nad jeho prostorem. Pokud by nepřítel kopec obsadil, byla by obrana předmostí velmi ztížena. V případě realizace nového předmostí podle tohoto návrhu by na pravém břehu vyrostla de facto samostatná pevnost.

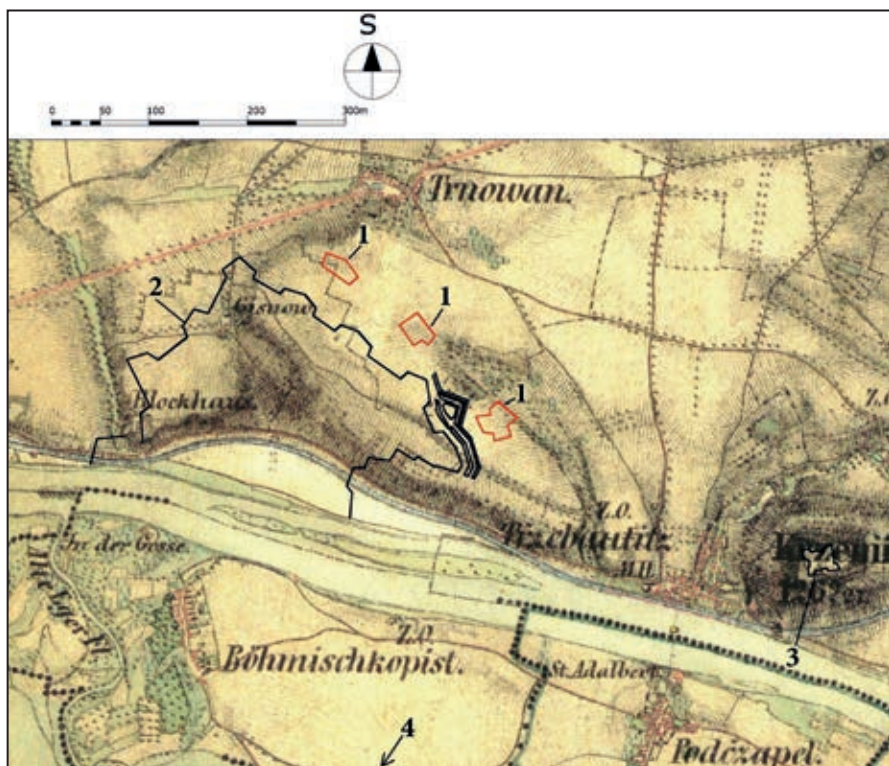
Další, v pořadí druhý plán na nové předmostí byl v některých věcech s prvním velmi podobný, ale najdeme zde dva různé návrhy na modernizaci (příloha č. 10).²⁸⁾ Na rozdíl od prvního plánu mělo být opevnění v obou dvou případech tvořeno daleko větším počtem objektů a mělo chránit větší prostor, hlavně zahr-

novalo strategický kopec Křemín. Avšak nevýhodou návrhu je, že objekty jsou zde uvedeny pouze schematicky, a proto je velmi těžké a někdy až nemožné je typově zařadit. První starší návrh zamýšlel bastionové opevnění, jehož jádro se nacházelo kolem dnešní kóty Na Šancích. Plánované bastionové jádro tvořily obdélníky s devíti bastiony navzájem propojenými kurtinou. Další prvky nejsou patrné, to ale neznamená, že by v případě realizace nebyl projekt více rozpracován a nedošlo by k doplnění dalších objektů. Západní část opevnění, od Litoměřic k bastionovému jádru pevnosti, byla tvořena několikrát lomeným valem. Linie vedla od hrany kopce Homolka směrem k bastionovému opevnění. Nedaleko Homolky se val dělil: První část směřovala do prostoru reduty Homolka, která byla součástí Starého „labského“ předmostí, a druhá směrem k Labi. V předpolí reduty se zamýšlela stavba šance a prostor mezi kopcem Homolka a korytem řeky Labe, kudy vedla důležitá komunikace, měl být zahrazen valem s bastionem. Bohužel nelze poznat, zda valy měly mít příkopy. Před bastionové jádro směrem k Trnovanům se vysouval ravelin, který kryl pro nepřítele nejdostupnější přístup k opevnění. Severní část pevnosti směrem k Třebouticím tvořil val začínající u bastionového jádra a dále vedl až ke korytu Labe nedaleko obce, zakončen byl redutou. Prostor mezi hlavním opevněním a kopcem Křemín nebyl obehnan. Dominantní prostor kóty 244 Křemín měl být opevněn bastionovou pevností se čtyřmi bastiony navzájem propojenými kurtinami a na východě jedním předsunutým ravelinem. Dále se plánovalo vybudování valu před výše zmíněnou pevností podél hrany vrcholu kopce, stejně tak pomocí valu byl ohrazen tyl zdejšího opevnění ležící na jihozápadním úbočí svahu. S pomocí tohoto opevnění by došlo k zabezpečení potencionálně slabého místa pro obranu pevnosti. Prostor kopce klesajícího k Třebouticím byl opevněn za pomoci tří jednoduchých čtvercových redut. Od opevnění na vrcholu Křemín vedly dva valy dolů směrem k řece Labi. První val končil u Labe těsně u Třeboutic. Druhý val vybíhal od jihovýchodního bastionu a končil u koryta řeky Labe. Tvořil by tak první obrannou linii v případě útoku na předmostí od východu. V návrhu není nikde patrné řešení přístupu z jádra pevnosti na nové předmostí. Je velmi pravděpodobné, že by zde byl vybudován most stejně jako v ostatních návrzích. Plán na výstavbu nového předmostí opět zahrnoval opevnění na levém břehu řeky Labe, kde byl zamýšlen val s bastiony navzájem propojenými zalomenou kurtinou. Tím by došlo k přímému propojení předmostí s bastionovou částí pevnosti, vytvořen by tak byl relativně velký chráněný prostor pro ubytování polní armády.

V případě realizace tohoto návrhu by se uvnitř opevnění nového předmostí ocitly obce Třeboutice a České Kopisty. Tento návrh byl dobře propracován a dokázal eliminovat kritické prostory, odkud mohl nepřítel pevnost nebezpečně ohrozit.

Druhý návrh, který nalezneme na tomto plánu, je koncepčně modernější a jedná se o linii samostatných fortů a redut. Opevnění začínalo východně od Litoměřic nedaleko prostoru reduty Homolka, která byla součástí Starého „labského“ předmostí. Linie vedla od hrany kopce Homolka směrem k dnešnímu pro-

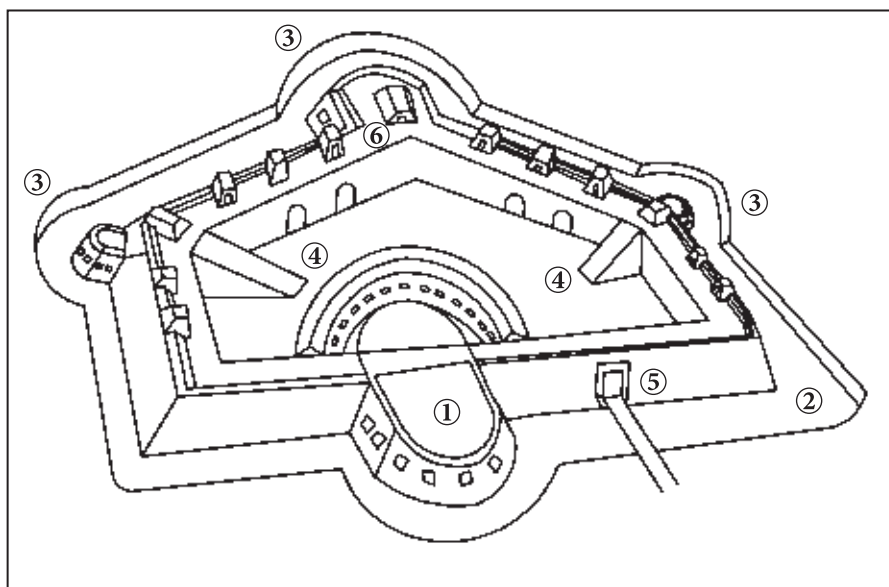

(11) Třetí plán na modernizaci pevnosti Terežín na pravém břehu řeky Labe. Pro lepší orientaci je zanesen do mapy prvního vojenského mapování. Označeny jsou na něm jednotlivé části opevnění: 1. samostatné forty, které nejspíš tvoří samostatný návrh, 2. forty spojené zemním valem, 3. opevnění na kopci Křemín, 4. bastionové jádro pevnosti Terežín

storu na šancích a tvořena byla dvojicí redut. Reduty nebyly navzájem propojeny valem a bohužel nelze poznat, zdali se předpokládaly příkopy. Prostor směrem dolů k Labi nebyl poněkud překvapivě opevněn. Severní část opevnění směrem k Trnovanům tvořil do oblouku věnc čtyř objektů, které podle skici vypadají jako forty. Byly vyprojektovány na vrcholu mírného terénního zlomu, což umožňovalo palbou bezpečně uzavřít komunikaci Litoměřice – Česká Lípa. Východní strana nového předmostí měla být tvořena věncem čtyř objektů, které by se podle skici daly klasifikovat jako forty. Propojení těchto objektů se nepředpokládalo valem. Linie se táhla po hraně terénní vlny, před kterou se nacházelo údolíčko. Poslední fort byl situován do prostoru nad řekou Labe. Vzhledem k umístění by zdejší část opevnění dokázala palbou efektivně pokrývat nástupní prostor jak od Trnovan a Velkého Újezdu, tak rovněž provoz podél řeky Labe. Obranu strategického průchodu podél řeky doplňovala z východního směru jedna reduta umístěná na ostrožně nad Třebušicemi. Prostor mezi hlavním opevněním a kopcem Křemín měl být od severu chráněn dvěma forty. Jejich palba přednostně vedla na silnici ve směru od Velkého Újezdu a Záhořan.

Z návrhu opět není patrné řešení přístupu z jádra pevnosti na nové předmostí. Je nasnadě, že zde měl být vybudován most stejně jako v ostatních návrzích. Plán na výstavbu nového předmostí opět zahrnoval opevnění na levém břehu řeky Labe, kde se plánovalo vybudování linie čtyř objektů, které se dají zařadit mezi forty. Linie začínala západně od Počapel a končila u Malé pevnosti. Tím by došlo k přímému propojení předmostí s bastionovou částí pevnosti, čímž by tak byl vytvořen relativně velký chráněný prostor, kde by se v případě potřeby mohla ubytovat plná armáda. Forty neměly být mezi sebou propojeny valem. V případě realizace tohoto návrhu by se uvnitř opevnění nového předmostí ocitly obce Třeboutice a České Kopisty. I tento návrh byl dobře propracován a taktéž dokázal zahrnout nebezpečné prostory, odkud mohl nepřítel pevnost snadno ohrozit.

Poslední plán (příloha č. 11), na kterém je nové předmostí, a který si zde ukážeme, je už prakticky bez bastionového opevnění.²⁹⁾ Tento návrh má bohužel jedno velké úskalí. Na plánu není zakreslena celá podoba opevnění, ale je z něj pouze patrné přibližné vedení plánované linie. V tomto návrhu se nenacházela, až na opevnění kopce Křemín, žádná bastionová pevnost, jak tomu bylo u předešlých dvou návrhů. Obrana byla zamýšlena linií pravděpodobně šesti fortů navzájem propojených valy. V celém projektu je uveden jediný fort, od něhož můžeme odvodit jejich teoretickou podobu. Objekt měl mít polygonální tvar a na první pohled vypadal jako bastion s šijovými kasárnami a reduitem. Vzhledem k tomu, že se jednalo o samostatný obranný objekt, můžeme ho klasifikovat jako fort a ne jako bastion. Forty byly mezi sebou spojeny permanentním valem s příkopem a krytou cestou. Zvolený způsob opevnění se nápadně podobá opevnění budovanému v rámci tzv. Palatýnské linie v pevnosti Komárno na území dnešního Slovenska a Maďarska.³⁰⁾ Linie směřovala z prostoru reduty s blockhausem na kopci Homolka, která patřila do opevnění Starého „labského“ předmostí.³¹⁾ Odtud měla vést mírně severním obloukem směrem k dnešnímu kopci Na Šancích. Tento prostor přehrazovaly dva forty, dále se linie lomila a vedla východním směrem, až končila na hraně svahu nad pravým břehem Labe asi jeden kilometr západně od obce Třeboutice. Vzhledem ke zdejšímu exponovanému prostoru měly být na vzdálenost asi jeden a půl kilometru vybudovány celkem čtyři forty. Přehrazení komunikace podél břehu řeky Labe tvořil na západě val pod kopcem Homolka, na východě nedaleko fortů taktéž. Samostatné opevnění by bylo vybudováno na kótě 244 Křemín. Zde se předpokládala malá bastionová pevnůstka se čtyřmi bastiony. V jejím okolí se nenacházelo žádné jiné opevnění a hlavním účelem této pevnůstky bylo znemožnění obsazení kóty nepřítelem, který by odtud mohl ohrozit zbytek nového předmostí. Jiné opevnění není na tomto návrhu zachyceno. Proto je velice zajímavé, že se neplánovalo uzavření prostoru mezi linií fortů a opevněním na kótě Křemín, které je patrné na předešlém návrhu. Další zajímavostí je, že v prostoru východně od dnešního kopce Na Šancích jsou vyznačeny další objekty. Jedná se sice pouze o obrysy, ale i tak je patrné, že se jedná o forty, které při pohledu na plán nezapadají do celkové koncepce okolního opevnění. Bohužel více informací o těchto „nejasných“ objektech nemáme.

(12) Ukázka reduitového fortu. S podobnými typovými objekty se můžeme setkat na návrzích pro modernizaci pevnosti Terezín. Legenda: 1. reduit, 2. příkop, 3. kaponiéry, 4. nájezdná rampa, 5. vstup, 6. dělostřelecký val s traverzami

Z jakého důvodu by se budovaly další fortý těsně před výše popsanou linií fortů? Nejpravděpodobnější je, že stejně jako na předchozím plánu byly do původního nákresu zaneseny další objekty. Tento způsob vládní více návrhů do jednoho plánu není vůbec ojedinělý a můžeme se s ním setkat docela často. Pro zajímavost je nutno uvést, že při podrobném zkoumání je patrné, že všechny prostory, které zde byly navrženy k opevnění, byly o pár let později svědkem výstavby Nového „labského“ opevnění.

Při pohledu na šestici zde popsaných projektů je třeba uvést, že se jedná jen o stručný výběr z nerealizovaných projektů. Avšak i tento výběr dostatečně doplňuje dějiny a vývoj samotné pevnosti Terezín. Prvotní plán podoby „dnešní“ Malé pevnost sice nevydržel dlouho, ale dokumentuje stavební vývoj tohoto zajímavého objektu. Projekt maxmiliánských věží je sice jenom epizodou v dlouhých dějinách pevnosti, ale můžeme v něm vidět odraz doby, ve které se projektanti snažili vyřešit problémy vzniklé rozvojem dělostřelectva a změnou taktiky vojsk. Když vedle sebe položíme všechny čtyři nerealizované projekty nového předmostí, vidíme postupný vývoj koncepce opevnění tohoto prostoru. Ve všech čtyřech případech se opevnění mělo táhnout mezi kopcem Homolka a kótou Na Šancích a dále až k terénní hraně západně od obce Třeboutice. Druhý a třetí návrh určitě počítal s opevněním kopce Křemín. Všechny čtyři varianty v menší nebo větší míře počítají s opevněním levého břehu Labe. Velký rozdíl najdeme ve využití bastionového opevnění. Pouze první a druhá varianta byly koncipovány tak, že hlavní tíha obrany ležela na bastionovém opevnění. Třetí varianta byla pouze

„fortová“. Ve čtvrté variantě je bastionové opevnění použito jen v malé míře. Právě na tomto případě lze dokumentovat vývoj koncepce nového předmostí realizovaného ve druhé polovině 50. let 19. století. Je vidět, že Rakousko postupně opouštělo projektování bastionového opevnění a přecházelo na forty, přestože stopy bastionového opevnění jsou zde patrné ještě v pozdějším období. V roce 1850 vyzrála příprava nového předmostí natolik, že došlo k jeho vybudování. Ale o tom až zase někdy příště.

Na úplný závěr bych rád poděkoval Petru Wohlmuthovi za pomoc při psaní tohoto článku a dále především Janu Malouškovu za neocenitelné rady, které mi poskytl.

Poznámky

- ¹⁾ Nové „labské“ předmostí bylo vybudováno v letech 1850 až 1851 v prostoru mezi obcemi Třeboutice, Trnovany a Křešice. Skládalo se z 16 pevnostních objektů a jednalo se o soustavu samostatných fortů podporovaných bateriemi a šancemi.
- ²⁾ Fort je samostatný objekt určený ke kruhové obraně, který byl budován jako předsunuté opevnění jak před jádrem pevnosti, tak před bastionovou linií. Forty byly budovány především v liniích, kdy se navzájem dokázaly krýt. Výzbroj se skládala jak z pěchotní, tak dělostřelecké výzbroje.
- ³⁾ Vojenský historický archiv Praha (dále VHA), Theresienstadt, Plan der Festung Theresienstadt, signováno 1792; Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, Plan der Festung Theresienstadt, signováno 1814.
- ⁴⁾ Šijová kasárna jsou kasárna umístěná v šiji objektu, odkud se dala vést palba směrem do jeho týlu. Kasárna tak byla odolnější, aby se dokázala ubránit dělostřelecké palbě.
- ⁵⁾ Andrej ROMAŇÁK, Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství, Ústí nad Labem, 1972. s. XIII.
- ⁶⁾ Korunní hradba je samostatný objekt budovaný před opevněním v rámci bastionového opevnění. Zpravidla se skládala ze dvou půlbastionů a jednoho bastionu spojeného kurtinou a opatřenou boky, která se často se budovala k ochraně předmostí.
- ⁷⁾ Bastion je pevnostní objekt na pětiúhelníkovém půdorysu, který vybíhá z obranné linie špičkou směrem k nepříteli. Bastiony se dále dělí na různé typy: otevřený b., plný b., b. s ušima, tupouhlý b. atd.
- ⁸⁾ Kurtina je obecné označení pro hradbu, která spojuje bastiony.
- ⁹⁾ Kleště mají dvě ramena, která vypadají jako doširoka otevřené kleště. Stavějí se především jako předsunuté objekty před kurtinou, která bývala vyzbrojena jak pěchotní, tak dělostřeleckou výzbrojí.
- ¹⁰⁾ Ravelin je samostatná trojúhelná pevnůstka budovaná jako předsunutý pevnostní prvek především před kurtinou.
- ¹¹⁾ Reduit je samostatný objekt oddělený od ravelinu suchým příkopem. Reduity jsou vyšší než samotné raveliny, takže z nich měli obránci dobrý přehled o situaci v okolí. Ve zdech reduitu byly umístěny střílny a obránci odtud mohli vést palbu do celého prostoru okolo reduitu.
- ¹²⁾ Kontreskarpa je vlastně zeď příkopu na straně směrem k nepříteli.
- ¹³⁾ Luneta je pevnostní prvek trojúhelného půdorysu, který se budoval také na kryté cestě. Od okolního prostoru byla oddělována suchým příkopem, aby tvořila samostatný obraný objekt.
- ¹⁴⁾ Šíp je samostatná předsunutá pevnůstka, která se budovala pro obranu důležitého prostoru.
- ¹⁵⁾ Retranchement bývá zpravidla druhé obranné postavení na různých pevnostních prvcích pro případ, že by nepřítel dobyl hlavní obranné postavení. V tomto případě ale pravidlo neplatí a jedná se pouze o název části opevnění.
- ¹⁶⁾ Kavalír je pevnostní objekt, který byl v 18. století budován uvnitř bastionu jako samostatný čtyřboký kasematový objekt.

- ¹⁷⁾ Krytá cesta je komunikace, která se nachází na kontreskarpě a slouží pro bezpečný pohyb obránců po vnějším obvodu pevnosti.
- ¹⁸⁾ Kaponiera je krytá komunikace napříč příkopem, chráněná z boku zemním valem.
- ¹⁹⁾ Kriegserchiv Wien, GPA Inland C IV, Theresienstadt, Plan der Festung Theresienstadt, nesignováno.
- ²⁰⁾ Montalembertova věž se používala v kleštvém systému opevnění na konci 18. století a později v polygonálním opevnění. Jméno nese po Reném Montalembertovi, který ji vyprojektoval. Měla válcový nebo polygonální tvar. Většinou byla budována samostatně ve vnitřním prostoru kleští a sloužila jako reduit. Ve všech podlažích byla vybavena kasematy.
- ²¹⁾ Reduity v tomto období byly objekty uvnitř reduitového fortu nebo za polygonální frontou opevnění. Byly budovány jako samostatné obranné objekty, které se mohly bránit i při pádu fortu nebo bráněného prvku opevnění.
- ²²⁾ Reduitový fort měl uprostřed nebo v týlové straně umístěn půlkruhový nebo čtyřúhelníkový reduitový objekt. Typickým příkladem jsou forte XI., XIII., XV. a XVII. pevnosti Olomouc.
- ²³⁾ Kontrgarda je opevnění předsunuté před bastiony nebo raveliny a sloužila k jejich ochraně před nepřátelskou palbou.
- ²⁴⁾ Vaubánův způsob dobývání pevnosti se skládal z několika fází: v první fázi jízda neprodyšně uzavřela přístupové cesty k fortifikaci. V následujícím kroku vojáci mimo dostřel děl z pevnosti vybudovali obrannou linii, aby se nikdo nemohl dostat z pevnosti ven a ani dovnitř. Při třetí fázi obléhání se obléhatel přibližuje k pevnosti za pomoci dvou typů zákopů: Tzv. paralely, budované radiálně v předpolí pevnosti, a spojovací přibližovací zákopy, tzv. sapy. První paralela tvořila po celé délce pevnosti oblouk a sloužila jako východiště pro další akce proti pevnosti. Potom přibýly ještě další dvě paralely, které navzájem klikatě propojovaly sapy. Veškeré zemní práce podporovalo dělostřelectvo, které se snažilo eliminovat pěchotu i dělostřelectvo protivníka. Hradební soustava byla nakonec prolomena pomocí podkopů a min nebo samotnou dělostřelbou zaměřenou na část opevnění v prostoru špic ravelinů.
- ²⁵⁾ Více o tom v článku: Ivan FUKSA, Předmostí pevnosti Terežín na pravém břehu Labe z roku 1813 a jeho osud, který vyšel v Tereziánských listech 42/2014.
- ²⁶⁾ VHA, Theresienstadt, Plan der Festung Theresienstadt, nesignováno.
- ²⁷⁾ Reduta je pevnostní prvek většinou na čtvercovém či obdélném půdorysu opatřený valem a suchým příkopem, v 19. století se používala i jako tzv. vedlejší forte, které měly různé tvary.
- ²⁸⁾ VHA, Theresienstadt, Plan der Festung Theresienstadt, nesignováno.
- ²⁹⁾ VHA, Theresienstadt, Festung Theresienstadt, nesignováno.
- ³⁰⁾ Ludovít GRAFEL, Nec arte nec marte, Komárňanský pevnostní systém, Komárno, 1999.
- ³¹⁾ Kolektiv autorů, Pevnost Terežín, Praha, 2010, s. 51.

UNREALIZED PROJECTS TO MODERNIZE THE TEREZÍN FORTRESS IN THE 19TH CENTURY

Summary

Ivan Fuksa, J. E. Purkyně University in Ústí nad Labem

Focused on the unrealized designs for the construction and modernization of the Terezín Fortress, this article offers a brief selection of such projects. The first plan to be described was not aimed at modernizing the fortress; instead it documents the development of the actual shape of the Small Fortress, adding information on the history of this remarkable object. The second project highlights the so-called Maximilian Towers, which represent only an episode in the long history of the Terezín Fortress. We can see the towers as a reflection of the relevant period when designers were trying to solve problems brought about by improvements in the artillery and a change in military tactics. Another four projects portrayed in the article entail the new "Elbe" bridgehead of the Terezín Fortress, which was expected to grow up on the right bank of the Elbe River, east of Litoměřice. In all four cases the fortifications were planned to run between Homolka Hill and the Na Šancích spot height, and further on to the edge of the terrain profile west of the village of Třeboutice. Plans to fortify the strategic Křemín Hill were incorporated in three of the projects. All the variants reckoned, to a smaller or larger extent, with the fortification of the left bank of the Elbe. The first two variants were conceived in a way to place the main burden of defense on bastion-type fortifications. The remaining designs preferred the construction of the so-called forts. These plans may serve to document the development of the ideas and visions of the new bridgehead built in the latter half of the 1850s. They make it quite clear that Austria was then abandoning the concept of bastion-type fortifications, switching over instead to the above-mentioned forts.

The preparations for the new bridgehead were so advanced in 1850 that it was indeed constructed. The new "Elbe" bridgehead will be discussed in one of the forthcoming articles.

NICHT AUSGEFÜHRTE PROJEKTE ZUR MODERNISIERUNG DER FESTUNG THERESIENSTADT IM 19. JAHRHUNDERT

Resümee

Ivan Fuksa, J. E. Purkyně-Universität in Ústí nad Labem

Der Artikel befasst sich mit den nicht realisierten Entwürfen für den Bau und die Modernisierung der Festung Theresienstadt. Es handelt sich dabei um eine beschränkte Auswahl. Der erste beschriebene Plan betrifft nicht die Modernisierung der Festung, sondern dokumentiert die Entwicklung des äußeren Bildes der Kleinen Festung und ergänzt die Geschichte dieses interessanten Objekts. Das zweite Projekt zeigt die so genannten Maximilianstürme, die lediglich eine Episode in der langen Geschichte der Theresienstädter Festung darstellen. Wir können uns damit jedoch ein Bild von der Zeit machen, in der die Projektanten bemüht waren, der Probleme Herr zu werden, die durch die Verbesserung der Artillerie und die Änderungen der militärischen Taktik hervorgerufen wurden. Die weiteren vier beschriebenen Projekte betreffen den neuen „Elbe“-Brückenkopf der Festung Theresienstadt, der am rechten Elbufer östlich von Litoměřice (Leitmeritz) entstehen sollte. In allen vier Fällen sollte sich die Befestigung zwischen dem Hügel Homolka und der Kote auf den Schanzen und dann weiter bis zur Geländekante westlich der Gemeinde Třeboutice erstrecken. Mit der Befestigung des wichtigen Hügels Křemín wurde in drei Fällen gerechnet. Alle Varianten sahen in geringerem oder stärkerem Maße die Befestigung des linken Elbufers vor. Die ersten beiden Varianten waren so konzipiert, dass das Hauptgewicht der Verteidigung auf der Befestigung mit Bastionen lag. Die übrigen Entwürfe standen schon im Zeichen der Errichtung so genannter Forts. Mit diesen Plänen kann die Entwicklung der Vorstellungen vom neuen Brückenkopf dokumentiert werden, der in der zweiten Hälfte der Fünfzigerjahre des 19. Jahrhunderts realisiert wurde. Daran ist deutlich zu erkennen, dass Österreich die Konzeption einer Befestigung mit Bastionen verwarf und zu den besagten Forts überging.

Im Jahr 1850 waren die Vorbereitungen für den neuen Brückenkopf soweit gediehen, dass es zu seiner Errichtung kam. Der neue „Elbe“-Brückenkopf wird jedoch erst in irgendeinem weiteren Beitrag behandelt werden.

Pobočný tábor KT Gross-Rosen v Rychnově u Jablonce nad Nisou – přehled a geneze pietních míst

Lubor Lacina, Severočeské muzeum v Liberci

Jedna z největších poboček koncentračního tábora Gross-Rosen na území dnešní České republiky existovala v letech 1944 a 1945 v Rychnově u Jablonce nad Nisou. První vězňové byli do tábora umístěni v polovině března 1944 a ten fungoval až do květnových dnů roku 1945. Rychnovská pobočka se v únoru 1945 stala dokonce sídlem velitelství celého gross-rosenského komplexu, když byl předtím kmenový tábor vyklizen před postupující východní frontou a komandantura tábora přesunuta právě do Rychnova.¹⁾

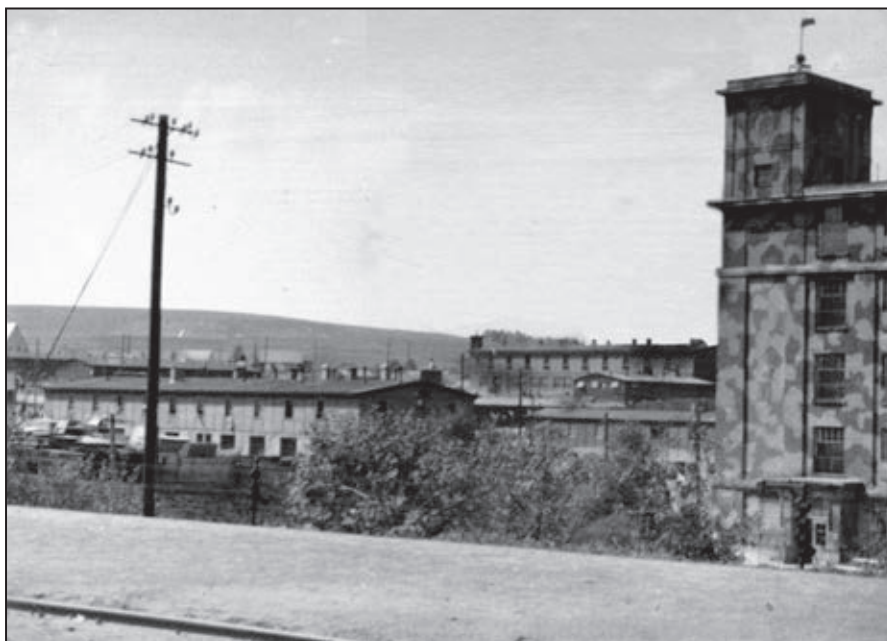
Již od roku 1945 byla památce vězňených a umučených v Rychnově věnována poměrně výrazná pietní péče. Projevilo se to mimo jiné vznikem několika pamětních míst, z nichž některá později zanikla, ale ve většině se zachovala dodnes. Vzhledem k jejich umístění v exponovaných prostorách městečka, které je zároveň rychlíkovou vlakovou stanicí pro sousední Jablonec nad Nisou, je tak existence rychnovského koncentračního tábora relativně široce známa obecné veřejnosti a nepatří tak mezi ta nacistická represivní zařízení, která byla během poválečných desetiletí prakticky zapomenuta. Níže uvedený text uvádí přehled a stručnou genezi pietních míst, která v Rychnově u Jablonce postupně vznikala od roku 1945 až do současnosti.

Pietní místo v areálu bývalého koncentračního tábora

První trvalejší pietní místo obětem rychnovské pobočky Gross-Rosenu bylo odhaleno jen několik měsíců po skončení druhé světové války. Rychnovská kronika událost glosuje stručným zápisem: „V červenci 1945 byl odhalen v bývalém koncentračním táboře v Rychnově památník obětem tohoto tábora. Slavností se účastnili němečtí antifašisté.“²⁾ Podobu pomníku známe pouze z dochované fotografie zřejmě ze dne odhalení – tvořila jej kamenná deska s textem „14. červenec 1945“³⁾ a zřejmě rovněž kamenný podstavec. Památka se dodnes nezachovala,⁴⁾ zbývá však připomenout, že byla odhalena v ještě stojícím táboře, který v poválečném období sloužil jako sběrné středisko během odsunu německy hovořícího obyvatelstva z Jabloncka.

Pietní místo na městském hřbitově

Druhé pietní místo se vztahuje k ostatkům vězňů tábora, pohřbených zřejmě v roce 1945 u zdi hřbitova v Rychnově.⁵⁾ Zápis z rychnovské kroniky hovoří o exhumaci 16 mrtvých vězňů koncentračního tábora a pietním pohřbu na městském hřbitově.⁶⁾ V následujících letech byly u hrobů pravidelně pořádány pietní akty.

Koncentrační tábor a továrna v Rychnově – poválečný snímek

6. srpna 1950 byl na místě odhalen rozsáhlejší pietní prostor – dvojdílná kamenná struktura se středovým schodištěm a dvěma kamennými sloupy se smutečnými mísami a symbolickými texty *LIDÉ BDĚTE* a *OBĚTEM NACISMU*. Při budování pietního místa převzaly iniciativu místní národní výbor a Svaz bojovníků za svobodu.⁷⁾ Do roku 1972 byl pomník a hroby vězňů na hřbitově hlavním pietním místem souvisejícím s rychnovským koncentračním táborem a konaly se u něj pravidelné připomínkové akce – v nepravidelných termínech v týdnu před Dnem vítězství. Jedním z typických oficiálních aktů byl slib pionýrů, který v pozdějších desetiletích probíhal i na novějších pietních místech v Rychnově.⁸⁾

Pietní místo u nádraží

Další pietní místo připomínající existenci koncentračního tábora v Rychnově bylo odhaleno 23. září 1972 v Nádražní ulici, několik desítek metrů od železniční stanice. Dílo akademického sochaře Jiřího Koňáka a Ing. arch. Huška⁹⁾ symbolizuje oběti tábora a nacismu – dva mohutné kamenné bloky a kamenné dláždění ve tvaru v polovině přerušeno kruhu představují muže a ženu a přetržený kruh jejich životů, touhy a naplnění. Kamenné části pomníku doplňují kovová trnová koruna mučedníků a pásy s textem: *VĚZŇŮM A OBĚTEM KONCENTRAČNÍHO TÁBORU GROSS-ROSEN V RYCHNOVĚ 1943–1945*.¹⁰⁾ Slavnostní odhalení pomníku probíhalo v rámci Týdne boje proti fašismu a válce pod heslem „*Již nikdy fašismus a válku!*“. Výrazná pozornost, které se aktu dostalo, dokládá více než dva tisíce přítomných a účast prvních tajemníků zástupců velvyslanectví NDR, PLR a SSSR.¹¹⁾

První pietní místo obětem
rychnovského koncentračního
tábora

Pietní místo z roku 1950 na
rychnovském hřbitově

V souvislosti s odhalením pomníku je v dobových materiálech zmiňována i prezentace dokumentárního filmu o rychnovském koncentračním táboře, který byl ve výročních dnech promítán v místním kině.¹²⁾

Pomník, který je dodnes udržován, se stal hlavním pietním místem v Rychnově, ve dnech výročí však byly pietní akty pořádány i u staršího pomníku na hřbitově.¹³⁾

Pietní místo ve dvoře rychnovské továrny

Osmdesátá léta přinesla Rychnovu dva pomníky – prvním z nich je kamenná struktura s tabulí nesoucí text *1943–1945 ZDE PRACOVALI A TRPĚLI PŘÍSLUŠNÍCI SEDMI STÁTŮ / VĚZNI KONCENTRAČNÍHO TÁBORA GROSS ROSEN / POBOČKA RYCHNOV*. Je umístěn ve dvoře továrny, ve které během válečných let fungoval provoz firmy Getewent, pro niž byli nuceně nasazeni i vězňové koncentračního tábora. Pomník byl odhalen 21. 9. 1984 v souvislosti s udělením čestného názvu „ZEZ Rychnov u Jablonce, závod Českého svazu protifašistických bojovníků“ jmenovanému podniku, který v rychnovské továrně působil v poválečných desetiletích.¹⁴⁾

Pietní místo v lokalitě bývalého koncentračního tábora

Další, nejrozsáhlejší pietní místo začalo být budováno zřejmě v roce 1983 – zápis kroniky hovoří o terénních pracích.¹⁵⁾ V plánech z předchozích let figurovalo vybudování Památníku protifašistického odboje jabloneckého okresu, projekt se ale v původním návrhu nerealizoval.¹⁶⁾ V roce 1984 byly dokončeny zemní práce a instalována zřejmě plastika. Ke slavnostnímu odhalení došlo 11. května 1985. Pietní místo je řešeno jako volný vydlážděný prostor ohraničený po bocích symbolickými základy táborových baráků, ve vstupním prostoru se symbolickou plastikou trpícího člověka, s betonovou strukturou a textem *1943 / JIŽ NIKDY FAŠISMUS / 1945*, v protilehlém prostoru pak rovněž se strukturou a texty „Z vašeho utrpení náš svobodný život“ v sedmi jazycích.¹⁷⁾ Autory pietního místa jsou Ing. arch. Otto Macek (celkový návrh), prof. Jaroslav Hradecký (desky), akad. sochař Alois Hubička (socha).¹⁸⁾

Pietní místo slouží jako hlavní připomínkový prostor dodnes. Po roce 1989 se stalo terčem devastace včetně odcizení textových tabulí,¹⁹⁾ byl však obnovován, naposledy v roce 2014.

Pamětní síň v rychnovské základní škole

Do výčtu pietních míst vězňům pobočky Gross-Rosenu patří ještě síň tradic v místní základní škole, otevřená v roce 1975. V roce 1978 do ní přibyla pamětní deska. Po roce 1989 byla pamětní síň zrušena.²⁰⁾

Pomník obětem světových válek a násilí ve 20. století

Pietní místo, které se přímo nedotýká koncentračního tábora v Rychnově, ale odkazuje na oběti světových válek a násilí 20. století, se nachází na okraji města

Pietní místo z roku 1972
v Nádražní ulici

Plakát k odhalení pomníku
obětem rychnovského kon-
centračního tábora, 1972

Vesnická organizace KSC, závodní organizace KSC a vedení závodu ZEZ, Místní národní výbor, místní výbor Národní fronty a místní organizace Českého svazu protifašistických bojovníků v Rychnově u Jablonce nad Nisou – pod záštitou okresního výboru KSC, okresního výboru Národní fronty, rady Okresního národního výboru, okresního výboru Českého svazu protifašistických bojovníků a okresní mírově rady v Jablonci nad Nisou

**ODHALENÍ PAMÁTNÍKU
obětem a vězňům koncentračního
tábora GROSS ROSEN
v Rychnově u Jablonce n. N.**

Slavnostní předání památníku veřejnosti se uskuteční u příležitosti «Týdne boje proti fašismu a válce»
V sobotu 23. září 1972 v 10 hodin Sraz účastníků v 9.30 hodin u hlavní budovy ZDS v Rychnově u Jablonce nad Nisou
Program: Zahájení, slavnostní projev, odhalení památníku a kladení věnců, vystoupení pěveckého sboru «Janáček» z Jablonce n. N.

Pomník na dvoře rychnovské továrny

Symbolické základy táborových baráků na pietním místě v lokalitě tábora

před kostelem sv. Václava. Zřízen byl jako pomník obětem první světové války, v původním stavu se ale nedochoval a v roce 1993 byl odhalen v nové podobě s textovými tabulemi v českém a německém jazyce: PAMÁTCE OBĚTÍ OBOU SVĚTOVÝCH VÁLEK A NÁSILÍ VE 20. STOLETÍ – ZUM GEDENKEN AN DIE OPFER DER BEIDEN WELTKRIEGE UND DER GEWALTHERRSCHAFTEN DES 20. JAHRHUNDERTS.

Expozice v prostorách městského úřadu

Aktuální novinkou je zřízení expozice k dějinám koncentračního tábora v prostorách rychnovského městského úřadu. Stálá výstava na několika textových tabulích prezentuje dějiny tábora a v Rychnově probíhající válečné výrobní programy. Doplnují ji dobové textové, fotografické a trojrozměrné materiály a instalace nápodoby vězeňské pryčny. Expozice městského úřadu byla otevřena 30. května 2015 a jejím autorem je Ivan Rous ze Severočeského muzea v Liberci.

V roce 2015, sedmdesát let po osvobození koncentračního tábora v Rychnově u Jablonce nad Nisou, se ve městě nacházejí čtyři pietní místa připomínající existenci tábora a utrpení jeho vězňů. Dvě pietní místa v průběhu desetiletí zanikla, jedno je věnováno obecně obětem válek a násilí. Na konci května 2015 byla otevřena malá expozice k dějinám koncentračního tábora v prostorách městského úřadu. Rychnov u Jablonce nad Nisou je tak místem s největším počtem bývalých i současných pietních míst věnovaných jednomu pobočnému táboru na území dnešní České republiky.

Poděkování: Za zpřístupnění archiválií k tématu, ochotu a pomoc děkuji zaměstnancům Státního okresního archivu Jablonec nad Nisou. Za poskytnutí archivních fotografií, řadu zásadních informací a dlouhodobou spolupráci velmi děkuji panu Jindřichu Kurfiřtovi, za důležité informace a vstřícnost děkuji také paní Miluši Rejnišové.

Poznámky

- ¹⁾ Pavla PLACHÁ a Andrea RUDORFF, Reichenau (Rychnov u Jablonce nad Nisou), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof, München, C. H. Beck, 2007, s. 421–427. – Dorota SULA, Arbeitslager Reichenau, in: Filie obozu koncentračního Gross-Rosen: wybór artykułów, Wałbrzych, 2001, s. 124–146.
- ²⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou.
- ³⁾ Uvedená data zřejmě poukazuje na datum odhalení.
- ⁴⁾ Zanikla zřejmě v době bourání barákového tábora na začátku padesátých let 20. století.
- ⁵⁾ Zřejmě v posledních měsících války, kdy již nebyli mrtví odvázeni ke zpopelnění do kmenového tábora. Ve výpovědích se objevuje také informace, že po jistou dobu byli mrtví zpopelňováni v libereckém krematoriu.
- ⁶⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápis za rok 1946. – Zpráva v kronice uvádí i podrobnější informace k průběhu pietního aktu: „Na hřbitově byla

uspořádána tryzna, spojená se symbolickým pohřbem. Účast občanstva byla ohromná. Tryzny se účastnili kromě místních občanů a zástupců MNV také zástupci Svazu osvobozených politických vězňů z Prahy a Jablonce nad Nisou, zástupci okresního národního výboru. Tryznu zahájil místní osvětový referent, žáci měšťanské školy zazpívali smuteční sbory, učitel (...) a dva žáci recitovali básně. Státní hymnou byla tryzna zakončena.“

- ⁷⁾ Tamtéž, zápis za rok 1950. Průběh slavnosti rovněž podrobněji popisuje kronikářský zápis: „Odpoledne se shromáždil na náměstí velký průvod. Předseda akčního výboru (...) promluvil k přítomným. Vpředu byly neseny věnce a kytice. Za krojovanou skupinou, kterou tvořil Svaz čsl. mládeže, členky Sokola, hasiči a příslušníci odboje, se seřadili ostatní účastníci. Průvod čítající asi 1000 osob odešel na místní hřbitov, kde se konalo odhalení.“
- ⁸⁾ Ze sledovaného období lze připomenout pietní akt ze 4. května 1969, kdy byla za přítomnosti bývalých vězňů Gross-Rosenu v Rychnově sebrána prst' a uložena do společné urny komanda Gross-Rosen v Mauzoleu války a mučednictví ve varšavské aleji Szucha. (Mauzoleum walki i meczeństwa, Filia Muzeum Więzienia Pawiak). – Jindřich KURFIŘT, Jaký byl „KT“ pobočka Gross Rosen v Rychnově u Jablonce nad Nisou, Jablonec nad Nisou, Okresní výbor Českého svazu protifašistických bojovníků, 1989.
- ⁹⁾ Jindřich KURFIŘT, Koncentrační tábor Gross Rosen – pobočka Rychnov u Jablonce nad Nisou, in: rychnovjbc.cz [online], [cit: 1. 6. 2015], dostupné z: http://www.rychnovjbc.cz/_2333_koncentracni-tabor-gross-rosen---pobočka-rychnov-u-jablonce-nad-nisou/#.VXB4X1LeJYZ.
- ¹⁰⁾ Text obsahuje dataci 1943–1945 (podobně i na dvou novějších pomnicích ve městě). První věžňové do rychnovského tábora přišli transportem v polovině března 1944.
- ¹¹⁾ Noviny Jablonecka, 27. září 1972. – SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápis za rok 1972.
- ¹²⁾ Noviny Jablonecka, 27. září 1972. – V roce 1985 byl uveden nový film na stejné téma, který vznikl v audiovizuálním středisku v Jablonci nad Nisou.
- ¹³⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápisy za roky 1973 až 1985. Pro rok 1980 je zaznamenána návštěva členů polského svazu ZBoWiD v rámci akce Sztafeta pamięci i przyjaźni.
- ¹⁴⁾ K příležitosti odhalení pomníku byla realizována pamětní medaile, podobná pak vznikla k odhalení pietního místa z roku 1985. Autorem obou medailí je prof. Hradecký.
- ¹⁵⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápis za rok 1983.
- ¹⁶⁾ Fotografie návrhu a plán výstavby na roky 1978 až 1980 jsou publikovány v: Památná místa dělnického hnutí a protifašistického odboje v okrese Jablonec nad Nisou, Jablonec nad Nisou, 1979, Muzeum skla a bižuterie, Okresní komise Státní památkové péče.
- ¹⁷⁾ Z WASZYCH / CIERPIEŃ / NASZE / WOLNE ŻYCIE // – DURCH / EUER LEIDEN / UNSER / FREIES LEBEN // – Z VAŠEHO / UTRPENÍ / NÁŠ / SVOBODNÝ / ŽIVOT // – ВАШИ / МУКИ / ЗА НАШУ / ЖИЗНЬ // – IZ VAŠE / PATNJE / I MUKE / JE NAŠA / SLOBODA // – VOTRE / SOUFRANCE / NOTRE / VIE / LIBRE // – DOOR / UW LIJDEN / ONZE / VRIJHEID //.
- ¹⁸⁾ Jindřich KURFIŘT, Koncentrační tábor Gross Rosen – pobočka Rychnov u Jablonce nad Nisou, in: rychnovjbc.cz [online], [cit: 1. 6. 2015], dostupné z: http://www.rychnovjbc.cz/_2333_koncentracni-tabor-gross-rosen---pobočka-rychnov-u-jablonce-nad-nisou/#.VXB4X1LeJYZ.
- ¹⁹⁾ V roce 1994 bylo odcizeno několik textových tabulí, které byly příštího roku již obnoveny. – Viz SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápisy za roky 1994 a 1995.
- ²⁰⁾ SOKA Jablonec nad Nisou, kronika města Rychnov u Jablonce nad Nisou, zápisy za roky 1975 a 1978.

**Branch camp of the Gross-Rosen concentration camp at Rychnov near Jablonec nad Nisou
– overview and genesis of the memorial sites**

Summary

Lubor Lacina, North Bohemian Museum in Liberec

The branch concentration camp at Rychnov near Jablonec nad Nisou existed from March 1944 to May 1945. In the postwar decades, six memorial sites, four of which have been preserved in the town to this day, have been gradually commemorating the existence and the suffering of the camp's inmates. As a result, the Rychnov branch of the Gross-Rosen concentration camp is one of the most frequently featured Nazi persecution facilities in the Czech Republic.

**Das Nebenlager des KZs Gross-Rosen in Rychnov bei Jablonec nad Nisou (Gablonz a. d. Neisse)
– Übersicht und Genese der Gedenkstätten**

Resümee

Lubor Lacina, Nordböhmisches Museum Liberec (Reichenberg)

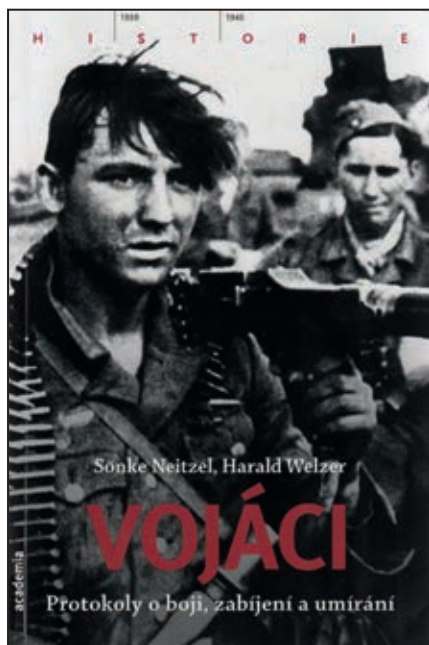
Das Konzentrationsnebenlager in Rychnov bei Jablonec nad Nisou bestand von März 1944 bis Mai 1945. An seine Existenz und an das Martyrium der Häftlinge des Lagers begannen in den Jahrzehnten nach dem Krieg nach und nach sechs Gedenkstätten zu erinnern, von denen sich vier noch bis heute in der Stadt befinden. Das Nebenlager des KZs Groß-Rosen ist somit eine der am meisten in Erinnerung gerufenen nazistischen Persekutionseinrichtungen auf dem Gebiet der Tschechischen Republik.

Sönke NEITZEL – Harald WELZER:

Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání,

Praha, Academia 2014, 528 stran, ISBN 978-80-200-2334-6

„Lidé zabíjejí z nejrůznějších důvodů. Vojáci zabíjejí, protože to je jejich práce.“⁴⁾ Tak zní závěr poslední kapitoly monografie z pera dvou současných německých autorů – sociálního psychologa Haralda Welzera (narozen 1958) a historika Sönke Neitzela (narozen 1968) s názvem *Vojáci*, která byla vydána v němčině již v roce 2011,²⁾ v angličtině v roce 2012³⁾ a v loňském roce nakladatelstvím Academia též v českém jazyce. Podle informace uvedené na webu The London School of Economics and Political Science⁴⁾ byla publikována již ve dvaceti jazycích. Jedná se o analýzu motivací německých vojáků k násilnému chování v průběhu druhé světové války, a to nejen na frontě proti ozbrojenému nepříteli, ale též v týlu v rámci operací vůči civilnímu obyva-

telstvu Německem okupovaných zemí. Welzer s Neitzelem zvolili interdisciplinární přístup kombinující metody sociální psychologie a historiografie. Zčásti se zabývají stejným tématem, jako například historik Christopher Browning ve své analýze s názvem *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku.*⁵⁾ Nicméně oproti němu, který vycházel zejména z výslechových protokolů vzniklých po válce v rámci vyšetřování podílu členů v titulu jeho práce uvedené jednotky na holocaustu, využívají naprosto jiné prameny, a to záznamy odposlechů německých vojáků ve spojeneckých zajateckých táborech. Ovšem stejně jako Browning dospívají k podobným závěrům ohledně motivů násilného jednání německých mužů v uniformách v souvislosti se šoa. Nijak však nerozebírají jeho ideový spor s Davidem Goldhagenem, i když se jeho jméno v knize několikrát objevuje, který svou práci *Hitlerovi ochotní katani*⁶⁾ postavil na tezi, že dynamiku holocaustu způsobil antisemitismus imanentně přítomný v německé společnosti. Jejich závěry však Browningovy poznatky potvrzují. Rozdíl mezi *Obyčejnými muži* a *Vojáky* tkví tedy na jedné straně hlavně ve využitých pramenech a dále také v tom, že Browning se zabývá členy pořádkové policie (Ordnungspolizei), kdežto dvojice Welzer – Neitzel příslušníky Wehrmachtu, Luftwaffe, Kriegsmarine a Waffen SS. A navíc se, oproti němu, nevěnují úzce pouze vztahu německých mužů v uniformách k obyvatelstvu židovského původu na územích ovládaných nacistickým Německem.

Harald Welzer není českému čtenáři autorem zcela neznámým. V roce 2010 vyšla v češtině v nakladatelství Argo jeho práce s názvem *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holocaust v rodinné paměti*, kterou napsal společně se Sabine Molleovou a Karoline Tschuggnallovou.⁷⁾ Vycházejí v ní z rozsáhlého výzkumu, jenž se týkal zjištění, jaké se v německých rodinách tradují příběhy o minulosti jejich příslušníků v době nacistického Německa a jak se tato ústní tradice, jež ovlivňuje rodinnou kolektivní paměť, vyvíjí. Dospěli k velice zajímavým závěrům, jež se dají shrnout do konstatování, že z členů rodiny, kteří byli přísluhovači režimu, gestapáky či příslušníky SS se velice často v rodinné ústní tradici stávají odpůrci nacismu. Motivace ke konstrukci těchto příběhů pak mohou být různé. Nemusí být spojeny pouze se snahou zakrýt vlastní (zlo)činy bývalými nacisty před svými blízkými, ale mohou též souviset i s rodinnými obrannými sociálními a psychologickými mechanismy. Jinak řečeno, příslušníci druhé a třetí generace rodin pachatelů a přihlížejících si sami vytvářejí takové obrazy o svých předcích, které zapadají do současné demokratické společnosti uznávaného narativu. Anebo naopak může docházet k tomu, že rodinná interpretace doby nacionálního socialismu je naprosto odlišná od oficiální interpretace uznávané v současném Německu, a to i přes veškeré snahy vyvíjené v souvislosti s tzv. politickým vzděláváním.

Co se týká prací Sönkeho Neitzela, tak před vydáním *Vojáků* se dočkala překladu do češtiny, stejně jako ve Welzerově případě, rovněž jen jedna jeho publikace: *Odposlechy. Němečtí generálové v britském válečném zajetí v letech 1942–1945*.⁸⁾ Jedná se o edici záznamů odposlechů západními spojenci zajatých německých vysokých důstojníků, kteří byli umístováni ve speciálních britských zajateckých táborech vybavených technicky a personálně k odposlouchávání. Při tvorbě edice se Neitzel zajímal zejména o to, jaký měli němečtí generálové postoj k nacistickému vedení Německa a jaký byl jejich vztah k válečným zločinům německých ozbrojených sil a policejních jednotek. Podařilo se mu tím přispět k nabourání mýtu o rytířskosti Wehrmachtu, jehož důstojníci se většinou po válce snažili veškerou odpovědnost za páchané válečné zločiny přesouvat na SS.

Stejně jako výše uvedená Neitzelova edice, i *Vojáci* jsou tedy založeni na záznamech odposlechů německých válečných zajatců. Tentokrát již ovšem nikoliv pouze z řad generality a vyšších důstojníků, ale také nositelů nižších důstojnických hodností či dokonce poddůstojníků. Rozdíl mezi *Odposlechy* a *Vojáky*, kromě toho, že v prvním případě se jedná o edici a ve druhém o analýzu, je skryt zejména v informačním potenciálu, který v sobě na jedné straně odposlechy generálů (osob dávajících rozkazy) a na druhé straně nižších důstojníků a poddůstojníků (osob vyšší rozkazy převážně vykonávajících) skrývají. Ve druhém případě se totiž dostáváme blíže k psychologii těch, kteří měli s bojem, zabíjením, či vražděním přímou zkušenost.

Odposlechové protokoly využité Welzerem a Neitzelem jsou rozsáhlým materiálem, který je uložen v Britském národním archivu v Londýně (The National Archives, London) a v Národním archivu ve Washingtonu (The National Archives and Records Administration, Washington). Spojenci během války od-

poslouchávali ve speciálních zajateckých táborech tisíce zajatců, jejichž názory a vědomosti pro ně byly zpravodajsky cenné. Určité pasáže rozhovorů, které vnímali jako nejdůležitější, nahrávali na voskové desky, které pak byly podkladem pro písemné záznamy odposlechů (protokoly). Tyto přepisy se dochovaly a v roce 1996 byly zpřístupněny badatelům. Jak však píše Neitzel ve své předmluvě: „V následujících letech však nikdo neodhalil význam těchto zdrojů – neobjeveny dřímaly v policích s časopisy.“⁹⁹) O jejich existenci v londýnském národním archivu se Neitzel dozvěděl v roce 2001 ze studie amerického vojenského historika Michaela Gannona, který je ale využil jen dílčím způsobem. Rozhodl se tedy jejich potenciál jako první více vytěžít a kromě několika článků pak publikoval výše zmiňovanou edici *Odposlechy*.¹⁰⁰) O něco málo později se pak dozvěděl o podobném pramenu uloženém ve Washingtonu. Odposlouchávání za britskou stranu prováděl Combined Services Detailed Interrogation Centre (CSDIC), který byl zřízen záhy po vypuknutí války. Všechny zprávy vytvořené tímto útvarem byly poskytovány zpravodajským oddělením všech druhů britských vojsk, které je pak využívaly při vytváření analýz s využitím dalších informačních zdrojů. Odposlechy Britové prováděli nejdříve pouze v táboře Trent Park v Cockfostersu na sever od Londýna, kam byly posílány osoby, které se jim zdály zajímavé z hlediska jejich předpokládané znalosti důležitých informací. Jako rozdmýchávací a moderátoři hovorů byli na vybrané zajatce nasazováni zejména zverbovaní němečtí exulanti či jiní zajatci ochotní ke spolupráci. Pohromadě byli ubytovávaní zajatci zhruba stejných hodností, ovšem od různých druhů zbraní. Do Trent Parku byli posíláni většinou bezprostředně po zajetí, aby měli potřebu pochlubit se svým spolubojovníkům, či se ze svých emocionálně silných zážitků vypovídat. V roce 1942 pak byly založeny další tábory v Latimer House v Cheshamu západně od Londýna a Wilton Park v Beaconsfieldu a posléze vznikla ještě další střediska, například americké v Devizes v hrabství Wiltshire. V roce 1944 vzniklo i speciální zařízení v londýnské čtvrti Kensington, kam byly umísťovány osoby, o kterých se Britové domnívali, že jde o válečné zločince. Kromě Němců byli odposloucháváni také někteří italsí zajatci. Odposlouchávání probíhalo i po německé kapitulaci, ovšem po ní se zpravodajci přirozeně soustředili na získávání informací o válečných zločinech. Vlastní odposlech probíhal tak, že hovory přes sluchátka poslouchali němčinou vládnoucí rodilí mluvčí. Jak píše Neitzel v *Odposleších*, „pokud bylo řečeno něco důležitého, bylo to nahráno na desky. Tyto stříhy měly maximální délku sedm minut. Delší zajímavý rozhovor tak byl ‚rozporcován‘ do několika částí. (...) Z nahrávek pak byl pořízen doslovný protokol v němčině (...). Nejzkušenější člen odposlechového týmu pak překontroloval opis a v případě nesrovnalostí si znovu poslechl nahrávku. Pokud nebyla jednotlivá slova či pasáže textu jednoznačně srozumitelné, bylo to v protokolech vyznačeno apostrofy. Poté byl protokol přeložen do angličtiny a zaslán na M119¹¹⁾ ve War Office¹²⁾ a na oddělení rozvědky admirality a ministerstva letectví. Po dvou měsících se desky vracely (...), aby se na ně pořídila nová nahrávka. Nahrávky obzvláštní důležitosti, například o válečných zločinech, mazány nebyly. (...) Za relevantní byly pokládány jen rozhovory s vojenským a po-

litickým obsahem. Všechní rozhovory o počasí nebo o kvalitě jídla, konverzace čistě soukromé povahy, třeba o rodinných poměrech, zaznamenávány nebyly.⁴¹³ CSDIC byl nakonec zrušen v listopadu 1945.

Bohužel ani ve *Vojácích*, ani v *Odposleších* není rozebráno, podle jakého konkrétního klíče zpravodajci se sluchátky na uších rozhodovali, které výpovědi budou na desky zaznamenány. Známe jen výše uvedené obecné kritérium. Nemohl tento vůbec prvotní výběr následně, byť jen třeba nepatrně, ovlivnit analýzu, kterou pak po sedmdesáti letech provedli Welzer s Neitzelem? A uvědomují si autoři, že podobu odposlechu (tj. pro badatele pramene) také spoluvytvářel a vlastně i ovlivňoval na odposlouchávané zajatce nasazený moderátor – rozdmýchávač hovorů?

Autoři stanuli před velice rozsáhlým množstvím materiálu a aby ho dokázali prostudovat, museli vytvořit výzkumnou skupinu, která jej digitálně zpracovala a nakonec počítačově analyzovala. Spolu s nimi ji tvořilo osm osob. Welzer v předmluvě shrnuje podstatu obsahu protokolů z odposlechů následujícím způsobem: „*Brutalita, tvrdost a chlad války jsou každodenním momentem těchto rozhovorů, což je stále znovu zarážející, i když čteme rozhovory dnes, tedy více než šedesát let po těchto událostech. Bezděky kroučíme hlavou, jsme otřeseni, nezřídka přímo šokováni – ale od takovýchto morálních pohnutek se musíme odpoutat, jinak pochopíme pouze vlastní svět, ne však svět vojáků. Normalita brutálního chování skutečně ukazuje pouze jednu věc: Zabíjení a extrémní násilí jsou součástí každodenního života vypravěčů a jejich posluchačů, nejsou prostě ničím výjimečným. Baví se o tom celé hodiny, ale také například o letadlech, bombách, radarech, mštech, krajině a ženách.*“⁴¹⁴

Z hlediska charakteristiky hlavního využitého pramene autoři uvádějí, že jeho výhodou je na rozdíl od poválečných výslechových protokolů krátký časový odstup od popisovaných událostí a dále, že výpovědi nebyly ovlivněny poválečným způsobem nazírání, neboť vyprávějící ještě „*nevědí, jak válka dopadne a co se stane s Třetí říší a jejím vůdcem.*“⁴¹⁵ Záznamy odposlechů „*tak hovoří mnohem jasněji než vyšetřovací spisy, přetékající potřebou zbavit se viny a obhajovat se, a ještě mnohem jasněji než memoárová literatura.*“⁴¹⁶ Toto vysvětlení je sice uvedeno v části, která je věnována vyhlazování civilního obyvatelstva, ale dá se vztáhnout i na ostatní témata sledovaná autory. I na jiném místě se Neitzel s Welzerem dále věnují rozdílu mezi válečnými bezprostředními výpověďmi v zajateckých táborech a vědomými poválečnými výpověďmi před vyšetřovateli: „*(...) doznání, ve kterých se lidé zpovídají ze svých činů, jsou autobiografickými texty, kde člověk nejen před ostatními, ale i sám před sebou, uvádí v soulad to, o čem vypráví, s představou, kterou má o sobě a kterou by chtěl, aby o něm měli ostatní. Jestliže materiál vznikl v rámci vyšetřování, komplikuje se tato skutečnost navíc o právní komponentu: Pachatel chce působit morálně dobře a v žádném případě si nechce přitížit. V odposlouchávaných protokolech je tomu jinak: Zde totiž neexistuje žádný externí morální prostor, ke kterému se výpovědi vztahují. Výsledek války je nejistý, o morálním hodnocení činů ‚židovských akcí‘, ‚zločinů proti lidskosti‘ zatím ještě*

*nemůže být řeč. Muži spolu hovoří, sdílejí stejný svět vojáků a referenční rámec, do kterého jejich skutky spadají.*⁴¹⁷⁾

Z českého překladu *Vojáků* však není zcela patrné, zda si jejich autoři uvědomovali, jaká úskalí naopak v sobě jimi využitý typ pramene skrývá. Může nás například napadnout otázka, zda odposlechové protokoly obsahují informace o intonaci pronášených sdělení. Autoři se bohužel o tomto aspektu nezmiňují. Ovšem jeho poznání je velice důležité, protože v hovoru často intonace dává smysl konkrétním slovům, i když tomu tak samozřejmě nemusí být vždy. V interpretaci záznamů odposlechnů je také dle mého soudu důležité zohledňovat prostředí zajateckých táborů a vztahů mezi jednotlivými zajatci, které se mohly do zachyceného vyprávění promítat a mohly je ovlivňovat. V neposlední řadě mohou být výsledky výzkumu také zkresleny skutečností, že mezi odposlouchávanými nebyli žádní prostí vojáci, jejichž názory mohly být odlišné než názory jejich nadřízených. Bohužel autoři se rozboru těchto úskalí nijak nevěnují. V *Odposleších* se Neitzel tento handicap alespoň zčásti snažil pokrýt, když popsal poměry v táboře Trent Park a vztahy mezi v něm umístěnými německými generály.

Vojáci jsou rozděleni do čtyř kapitol. V prvních dvou (*Válka očima vojáků* a *Svět vojáků*) se autoři věnují analýze války a třetí říše jako referenčních rámců, ve kterých se objekty výzkumu (němečtí váleční zajatci) pohybovaly. Bohužel, jak již bylo řečeno výše, nezohledňují prostředí zajateckých táborů, ve kterých byly odposlechy pořizovány. Do jisté míry se může jednat o metodologickou chybu, neboť i tento prostor se mohl významně do vyprávění promítat a ovlivňovat jej. Ve třetí kapitole s názvem *Bojování, zabíjení a umírání* se věnují chování vojáků na frontách i v zázemí. Zajímavě zde například analyzují odlišnosti nejen v případech různých válečných front, ale také v přístupu vojáků u různých druhů zbraní (pozemní armáda, letectvo, námořnictvo). Poslední kapitola *Do jaké míry byla válka wehrmachtu nacistická?* má v názvu otázku, a sama vyvolává, jak bude vysvětleno níže, také několik otazníků.

Zaměříme se v následujících několika odstavcích na pár skutečností uvedených ve třetí kapitole, jež mohou hrát zásadní úlohu v pochopení chování vojáků v boji, při zabíjení a vraždění. Welzer s Neitzelem například nabourávají leckdy zažitou představu, že vojáci začínají jednat surově, až pokud jsou po určitý čas vystavováni brutalitě. Oni však naopak vysvětlují, že „*hypotéza postupného přivyknání násilí souvisí více s prezentačními strategiemi písčích pamětníků a představami vědeckých autorů o každodenním životě, než že odpovídá realitě války.*“⁴¹⁸⁾ Na vybraných pasážích odposlechnů pak dokládají, že adaptace na násilí může být prakticky okamžitá. Nejdříve jím jsou vypovídající osoby zaskočeny, aby jej však některé začaly záhy samy vyhledávat a stávalo se jim to i potěšením. Markantní je to zejména u letců a námořníků ponorkového loďstva, kterým je zabíjení „*lovem, sportovní aktivitou, jejímž smyslem je zlepšovat se, dostat ještě víc.*“⁴¹⁹⁾ A to i v případě napadání civilních cílů, které vnímají úplně stejně jako vojenské. Autoři vysvětlují rychlou adaptaci na násilí ve válce tím, že i v časech mírových je v každé společnosti přítomné, jen se mění jeho míra a společenské akceptování.

V době před druhou světovou válkou však bylo obojí mnohem větší než dnes a v tehdejší mírovém Německu bylo „*páchání násilí a jeho snášení (...) pro mnoho lidí každodenní zkušeností.*“⁽²⁰⁾ Ve školách a rodinách ve vztahu k dětem (fyzické tresty), politicky motivované násilí (hospodské a pouliční rvačky, politické vraždy), v partnerských vztazích, ve vztahu policista – zadržený apod. Dalším faktorem jsou zkušenosti evropské společnosti s násilím z předchozích válečných konfliktů, nepokojů, převratů, revolucí či pokusů o revoluce, kterých poskytla první polovina 20. století Němcům také dostatek. Do toho pak ještě vstupuje vliv příslušnosti k instituci, kde je násilí vyžadováno (armáda) a zejména u některých druhů vojsk též okouzlení technikou a možnostmi moderních zbraní. V případě letců hraje také roli atraktivní pohled shora na bezprostřední výsledky své destruktivní a smrtelné činnosti. Zajímavý je také způsob, jakým odposlouchávané osoby hovoří o obětech, které zvláště v popisech příslušníků posádek bojových letounů „*nikdy nemají atributy, vystupují (...) přesně tak, jak se to začalo teprve o půlstoletí později napodobovat v estetice počítačových her a zejména ‚stříleček z pohledu první osoby‘ (...) jak v případě reálného, tak fiktivního střílení nejde až tak o definovaný výsledek, jako o proces samotný. Ten stojí a padá se zručností letců, popř. hráčů a jejich schopností reagovat, výsledky jsou ‚skóre‘, tedy započítané sestřely zcela odlišného druhu.*“⁽²¹⁾ Čtenář si tak při četbě této pasáže bezděčně ve vztahu k nedávné minulosti vzpomene na nešťastná slova britského prince Harryho (oficiálně prince Henryho z Walesu, vnuka současné britské královny Alžběty II.) z ledna 2013, když hovořil o propojení svých dovedností získaných při hraní PlayStation se zkušenostmi palubního střelce bojového vrtulníku během svého nasazení v Afghánistánu proti oddílům Talibanu.⁽²²⁾

Další zajímavé pasáže knihy se týkají vnímání válečných regulí a toho, co bylo přípustné a co nikoliv. Žádná pravidla vycházející z mezinárodních dohod a definující válečné zločiny však nebyla dle autorů pro německé vojáky nijak důležitá. Klíčové byly válečné zvyklosti, „*tedy to, co člověk ve válce obvykle dělává (...).*“⁽²³⁾ Tyto občeje byly různé pro leteckou, pozemní i námořní válku. Zatímco střelba po letcích, vysokočivších z hořícího letounu, anebo po ve vodě plavoucích trosečnicích byla ojedinělá, osádka prchající ze zasaženého tanku se obvykle ocitla pod přímou palbou. Na druhou stranu se ale nepřátelským leteckým, ani námořním trosečníkům povětšinou nepomáhalo, byli ponecháváni svému osudu. Vůbec nejméně „rytířských“ pravidel však platilo pro pozemní válku. Vojáci se v odposlechnutých rozhovorech nad tím, zda páchali válečné zločiny, či nikoliv, prakticky ve většině případů vůbec nezamýšleli, i když jimi popisované skutky i z pohledu tehdejšího vnímání zločiny byly. Pro vojáky bylo důležitější „*jejich vlastní přežití, příští dovolená ve vlasti, co se dalo, pokoutně obstarat a kde se mohli bavit a už ne tolik to, co se dělo ostatním (...). Vlastní osud byl vždy v centru jejich pozornosti, osud nepřátelských vojáků či okupovaného obyvatelstva byl nanejvýš v některých případech významný nebo zajímavý. A vše, co ohrožovalo vlastní život, co člověku kazilo zábavu, přinášelo problémy, se mohlo stát terčem nespoutaného násilí.*“⁽²⁴⁾ Co se týká brutálních protipartyzánských akcí německých ozbrojených

sil, postihujících i nevinné civilní obyvatelstvo (ať ve východní, západní, střední či jižní Evropě), autoři konstatují, že v očích příslušníků (nejen) Wehrmachtu byly spravedlivou odplatou. Snad i z toho důvodu, že pro partyzánskou válku nebyla z hlediska mezinárodního práva určena jasná pravidla. Na druhou stranu, i kdyby definována byla, opět by nejspíše převážily válečné zvyklosti nad právními regulemi. „*Zabíjení rukojmích, nevinných civilistů, vypalování vesnic patřilo záhy k všeobecně praktikovaným válečným zvyklostem, které se svým charakterem mimochodem nelišily od protipovstaleckého boje během napoleonských válek (...)*.“ Domnívám se však, že použití takového srovnání je naprosto ahistorické a skrípá podobným způsobem, jako když někteří současní čeští publicisté přirovnávají islamisty bojující pod vlajkou Islámského státu k husitům.²⁵⁾

Autoři se také dotýkají otázek holokaustu. U některých současných historiků (nejen) můžeme vysledovat akcentování způsobu nazírání na německé, evropské, ba co více světové dějiny v letech 1933–1945 (a leckdy i v době předcházející) pouze skrze vrcholnou etapu šoa. Nicméně Neitzel s Welzerem upozorňují, že se jedná o metodologickou chybu. Z toho důvodu, že „*vývoj spěje kupředu, nikoliv nazpět. Pouze při pohledu do minulosti se zdá (pozn. JŠ: holokaust) bez alternativ a nevyhnutelný, zatímco sociální procesy mají v rámci svého rozvoje připraveno nepřeberné množství možností, z nichž jsou skutečně využity jen některé a na jejich základě pak vzniká závislost na předchozím vývoji a vnitřní dynamika.*“²⁶⁾ Ani ve vnímání německými vojáky, kteří se nepodíleli přímo na protizidovských akcích, nebylo dle odposlechů pronásledování a vyhlazování osob židovského původu středobodem, kolem kterého by se všechno točilo. Sice měli povědomí o této skutečnosti, nicméně nebyla pro ně důležitá, nijak zvlášť se o ni nezajímali, pozornost jí věnovali pouze okrajově. „*Bez ohledu na to, zda vojáci považovali masové vraždění za správné, nebo špatné: Netvořilo ústřední část jejich světa. V každém případě nemělo vyhlazování pro vnímání a vědomí vojáků vůbec to centrální postavení, jaké mu bylo již asi třicet let připisováno nejprve německou a poté i evropskou vzpomínkovou kulturou. (...) I za příznivějších okolností probíhá ve světě všedního života paralelně mnoho událostí, aniž by je člověk všechny bral náležitě na vědomí – to je vlastnost komplexních realit, ve kterých existuje spousta ‚paralelních společností‘.*“²⁷⁾ Autoři na různých příkladech ukazují, že vyhlazování Židů podle nich netvořilo mentální centrum vojáků Wehrmachtu a snad ani většiny příslušníků SS. S tím přirozeně někteří badatelé zabývající se holokaustem asi nebudou souhlasit.

Nicméně vedle výše podrobněji rozebraných témat se věnují i dalším aspektům života německých vojáků: například sexuálnímu chování, vztahu ke zbraním a vojenské technice, vývoji (ne)víry ve vítězství, názorům na Hitlera, mechanismům identifikování se s armádou po přechodu z civilního života, vnímání a respektování vojákých ctností (hodnot), hodnocení schopností nepřátel i spojenců, tužbám po řádech a vyznamenáních, přístupu k zajatcům či obrazům nepřítelů.

Z hlediska celkového shrnutí otázky, co ovlivňovalo jednání vojáků, dochá-

zí ve čtvrté kapitole tandem Welzer–Neitzel ke stejnému závěru jako Browning v *Obyčejných mužích*: ve většině případů to nebyla nacistická ideologie. Hlavní byl referenční rámec války, vzájemné sociální vztahy a dynamika skupinových procesů, ve kterých se aktéři ocitli. „*Je to nejbližší sociální okolí, které vojáky nutí k určitému jednání – abstraktní záležitosti jako ‚židovské celosvětové spiknutí‘, ‚bolševistické podčlověčenství‘ nebo také ‚nacistická národní pospolitost‘ pro ně hrají pouze okrajovou roli. Tito vojáci nejsou ‚ideologickými bojovníky‘, nýbrž jsou povětšinou zcela apolitičtí.*“⁽²⁸⁾ Ideologie může být základem násilného jednání, ale nikoliv motivem, a podle autorů je důležitá jen pro to, „*co vojáci považují za předvídatelné, spravedlivé, dráždivé nebo šokující, ale ne pro to, co dělají. To se může zdát vzhledem k tomu, co tito vojáci napáchali, příliš lapidární, ale válka utváří kontext událostí a jednání, ve kterém dělají to, co by za jiných podmínek nikdy nedělali. V tomto kontextu vojáci zabíjejí Židy, aniž by byli antisemité, a fanaticky brání svou zemi, aniž by byli nacisté.*“⁽²⁹⁾ A ve čtvrté kapitole s názvem *Do jaké míry byla válka wehrmachtu nacistická?* dodávají, že násilí páchané německými vojáky tak není „*o nic ‚nacističtější‘ než násilí, ke kterému se uchylují třeba britští nebo američtí vojáci. Pouze tam, kde směřuje k úmyslnému vyhlazování lidí, které ani při nejhorší vůli nelze definovat jako vojenskou hrozbu, se stává specificky nacistickým – což se týká vraždění sovětských válečných zajatců a zejména vyhlazování Židů.*“⁽³⁰⁾

Tato interpretace vychází ze současných vědeckých poznatků sociální psychologie. Welzer s Neitzelem jasně vysvětlují své vnímání německého násilí v průběhu války, které rozdělují na běžné válečné násilí, jež dávají do souvislosti s válečně důležitými operacemi, a násilí nacistické, tj. vraždění bez přímého vojenského významu. Existuje však vůbec nějaká takováto jasná hranice mezi násilím čistě vojenským a násilím nacistickým? Nenapomáhalo i vojenské násilí tomu, aby se mohlo jinde prosazovat násilí nacistické? Neovlivňovalo třeba ono nacistické násilí zmiňované násilí vojenské? Autoři naznačují, že násilí německých ozbrojených složek ovlivňovalo chování nepřítele, který přirozeně pociťoval touhu oplatit svému sokovi podobnou mincí. Ovšem kdo za tuto násilnou reakci nese největší odpovědnost? Nese hlavní vinu agresor (nacistické Německo)? Je tento agresor také největší měrou zodpovědný za násilí, kterému je vystaven ze strany svých nepřátel sám či všichni, kteří se s ním přímo či nepřímou identifikovali? Bohužel tyto otázky autoři nezodpovídají. I když nejsou tématem jejich práce, tak absencí tohoto tazání, byť se týká více filozofické roviny problému, a ignorováním kontextu, který je v něm obsažen, může čtenář získat dojem, že účastníci válečného zápasu si neměli z hlediska násilí nakonec co vyčítat.

Také holé konstatování bez dalšího doplnění, že násilí páchané německými vojáky z vojenských důvodů je stejné jako násilné projevy amerických a britských vojáků (toto srovnání se poprvé objevuje již ve třetí kapitole) je také ve vztahu ke druhé světové válce podle mého soudu velice zavádějící. Bez dalšího vysvětlení může vést dávání rovnítka mezi vojáky sloužícími nacismu a vojáky bojujícími pod vlajkami států ctících demokratické principy k relativizaci válečných

stran. Ano, násilné projevy vojáků obou stran mohou být shodné a mohou být ovlivňovány identickými psychologickými procesy a sociálními interakcemi, ovšem rozdíl je v tom, zda systém, pod jehož vlajkou bojují, jejich násilné excesy podporuje, anebo je naopak v případě prozrazení vnímá jako nepřijatelné. V této souvislosti je i problematičtým momentem recenzované monografie komparace činů německých vojáků v letech 1939 až 1945 s projevy amerických vojáků během vietnamské války ve druhé polovině šedesátých a na počátku sedmdesátých let minulého století. Jestliže autoři zmiňují jejich brutální projevy vůči civilistům jako příklad dokládající výše zmiňovanou tezi, že se vojáci prostě chovají vždy stejně,³¹⁾ mohli vedle toho krátce zmínit, že U.S. Army byla na základě mechanismů fungujících v demokratickém systému Spojených států například přinucena vyšetřit masakr ve vesnici My Lay, kterého se dopustili vojáci 23. pěší divize (Americal) v březnu 1968.³²⁾ Domnívám se tedy, že tato komparace provedená autory, bez obohacení o další hodnotově srovnávací rozměr, by mohla vést k relativizaci a omlouvání německých válečných zločinů. Je třeba si uvědomit, že němečtí vojáci sloužili především mechanismům totalitního systému, které jejich chování tolerovaly a podporovaly. Byť jejich subjektivní vnímání s tímto nemuselo vůbec souznět a jejich vnitřní motivace k boji nemusela mít se snahou o udržování totalitního systému vůbec nic společného, jak například upozornil britský historik Ian Kershaw,³³⁾ z objektivního hlediska tomu tak bezpochyby bylo. Autoři *Vojáků* hovoří o odpovědnosti celé německé společnosti za rozpoutání druhé světové války. Ovšem v případě odpovědnosti německých vojáků ve vztahu k násilí propuknutému v jejím průběhu pouze konstatují, že němečtí vojáci způsobili jeho erupci, které „padlo za obět padesát milionů lidí (...)“.³⁴⁾ Myslí to tedy tak, že němečtí vojáci nesou hlavní odpovědnost za veškeré násilí druhé světové války, anebo alespoň na frontách, na kterých bojovali?

Autoři ve vyprávění nadměru akcentují sociálně psychologický přístup. Nicméně ten není, jak se ukazuje právě na příkladu *Vojáků*, samospasitelný, a pokud jím dosažené poznatky nejsou více zasazeny do celkového historického i hodnotového kontextu, mohou svádět na relativistické a možná až na revizionistické scestí. Není zcela na místě ptát se pouze, proč vojáci tak či onak jednají, ale také brát v potaz, čemu slouží a jak ovlivňují chování svého nepřítele. Bohužel to druhé a třetí v knize nenajdeme. Je však otázkou, zda se jedná o cestu k relativismu záměrnou, mimovolnou, či nechtěnou. Nechali se autoři pouze unést atraktivitou sociálně psychologické interpretace a nechtěně zapomněli na důležitý aspekt nutnosti vnímání souvislostí? Nejedná se skutečně o relativizování chytře tažené přes dnes neprůstředné (možná jen dočasně) závěry sociální psychologie? Jestliže si uvědomíme, jaké práce oba autoři publikovali předtím a k jakým závěrům v nich došli, bylo by bláhové je z tohoto podezřívat.

Po pochybnostech zmíněných v této recenzi však konstatujme, že *Vojáci* v žádném případě nejsou publikací, v níž by uvedené poznatky neměly být reflektovány a využívány. A tak tedy na závěr uvedme několik tezí, které by právě mohly být nejen pro historiografii druhé světové války, holokaustu a nacismu

velice inspirativní: 1) „Je načase přestat s přečeňováním ideologické roviny; ideologie může být podnětem k válce, nevysvětluje však, proč vojáci zabíjejí či páchají válečné zločiny.“³⁵⁾ 2) „Jedna věc se (...) v materiálu (pozn. JŠ – v odposlechových protokolech) překvapivě vůbec neobjevuje: a to ‚národní pospolitost‘. Měřeno podle toho, jakou důležitost jí zejména novější výzkum přisuzuje v souvislosti se světovým názorem a psychosociálním stavem Němců ve Třetí říši, je zarážející, že se vojáci na tento údajný ústřední aspekt dějin mentalit na žádném místě nedovolávají.“³⁶⁾ Na to by měly podle autorského tandemu příští výzkum a jeho interpretace zejména brát zřetel.

Výše uvedené závěry autorského dua Welzer–Neitzel ohledně vlivu ideologie na motivace jednání německých vojáků korespondují s názory Christophera Browninga a jsou v kontrapunktu nejen ke Goldhagenově interpretacím, ale například také k nazírání německého badatele Wolframa Wetteho, jehož práce *Wehrmacht. Obrazy nepřítel, vyhlazovací válka a legendy*³⁷⁾ vyšla v roce 2006 i v češtině. Nijak se do otevřené polemiky s jeho tvrzeními na stránkách *Vojáků* nepouští (tedy alespoň nikoliv v českém překladu; německý originál, jak již bylo výše sděleno, nebyl autorovi této recenze při jejím psaní bohužel znám), ovšem obeznámený čtenář si může srovnání provést sám. Wette je totiž přesvědčen o určité souvztažnosti mezi indoktrinací německých vojáků nacistickou ideologií prostřednictvím propagandy a motivacemi jejich násilného jednání zejména vůči civilnímu obyvatelstvu Německem okupovaných území. Ve svých úvahách tento autor vychází zejména z práce Stephena G. Fritze s názvem *Hitlers Frontsoldaten*.³⁸⁾ Mají Welzer s Nietzelem na mysli jeho a Wetteho, když na straně 86 své práce píšou o představách vědeckých autorů, které neodpovídají realitě války?

Jan Špringl, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha, Academia 2014, s. 430.
- ²⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*, Frankfurt am Main, Fischer Verlag GmbH 2011.
- ³⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Soldaten: On Fighting, Killing, and Dying – The Secret WWII Transcripts of German POWs*, New York, Alfred A. Knopf 2012.
- ⁴⁾ <http://www.lse.ac.uk/internationalHistory/whosWho/academicStaff/neitzel.aspx> (staženo 20. 5. 2015).
- ⁵⁾ Christopher R. BROWNING, *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, Praha, Argo 2002.
- ⁶⁾ Daniel Jonah GOLDHAGEN, *Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holokaust*, Praha, Lidové noviny 1997.
- ⁷⁾ Harald WELZER – Sabine MOLLEROVÁ – Karoline TSCHUGGNALLOVÁ, *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holocaust v rodinné paměti*, Praha, Argo 2010. V němčině tato studie vyšla již v roce 2002: Harald WELZER – Sabine MOLLEROVÁ – Karoline TSCHUGGNALLOVÁ, *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis. Unter Mitarbeit von Olaf Jensen und Torsten Koch*, Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verlag 2002.

- ⁸⁾ Sönke NEITZEL (ed.), *Odposlechy. Němečtí generálové v britském válečném zajetí v letech 1942–1945*, Praha, Ikar 2009.
- ⁹⁾ Tamtéž, s. 9.
- ¹⁰⁾ Sönke NEITZEL (ed.), *Tapping Hitler's Generals: Transcripts of Secret Conversations 1942–1945*, London, Greenhill Books 2005.
- ¹¹⁾ V knize se jedná o překlep, má zde být uvedeno MI19. Jednalo se o oddělení britské vojenské zpravodajské služby, které mělo na starosti získávání informací od válečných zajatců.
- ¹²⁾ Ve sledovaném období se takto nazývalo britské ministerstvo války (obranu).
- ¹³⁾ Sönke NEITZEL (ed.), *Odposlechy. Němečtí generálové v britském válečném zajetí v letech 1942–1945*, Praha, Ikar 2009, s. 27–28.
- ¹⁴⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha, Academia 2014, s. 13.
- ¹⁵⁾ Tamtéž, s. 15.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, s. 162.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, s. 206.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, s. 86.
- ¹⁹⁾ Tamtéž, s. 90.
- ²⁰⁾ Tamtéž, s. 93.
- ²¹⁾ Tamtéž, s. 99–100.
- ²²⁾ Např. http://zpravy.idnes.cz/princ-harry-po-navratu-z-afghanistanu-dxf-/zahranicni.aspx?c=A130122_095924_zahranicni_btw (staženo 22. 5. 2015).
- ²³⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha, Academia 2014, s. 120.
- ²⁴⁾ Tamtéž, s. 123.
- ²⁵⁾ Jako například Karel Steigerwald v článku *Islamisté, dědicové husitských tradic v časopise Reflex č. 40/2015*. Podobné názory se objevily i v diskusi iniciované deníkem *Lidové noviny* (Jako husité bychom měli Islámskému státu rozumět... in: *Lidové noviny. Sobotní příloha Orientace*, 18. 4. 2015, s. 24/VI – 25/VII.) a nebo v časopise *Téma* (Josef HYMPL, *Evropa a stěhování národů*, in: *Téma*, 12. 6. 2015, s. 30).
- ²⁶⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha, Academia 2014, s. 52.
- ²⁷⁾ Tamtéž, s. 161–162.
- ²⁸⁾ Tamtéž, s. 402.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 403.
- ³⁰⁾ Tamtéž, s. 429.
- ³¹⁾ Sönke Neitzel se fenoménem brutality ve válce – válečnými hrůzami z komparativního hlediska, zabýval též ve sborníku *Kriegsgreuel* (česky *Válečné hrůzy*), který vyšel v edici *Krieg in der Geschichte* vydávané německým nakladatelstvím Ferdinand Schöningh. Neitzel jej editoval společně s Danielem Hohrathem. Přispělo do něj dalších sedmáct autorů, kteří se z tohoto pohledu věnovali vybraným válečným konfliktům od středověku (např. *Stoletá válka*) po 20. století (například *Alžírská válka*). Sönke NEITZEL – Daniel HOHRATH, *Kriegsgreuel: Die Entgreuzung der Gewalt in Kriegerischen Konflikten von Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Paderborn, Ferdinand Schöningh 2008.
- ³²⁾ Kolektiv autorů, *Vietnam. Ilustrovaná historie konfliktu v jihovýchodní Asii*, Praha, Svojtka a Vašut 1996, s. 180.
- ³³⁾ Ian KERSHAW, *Konec. Německo 1944–45*, Brno, JOTA 2013.
- ³⁴⁾ Sönke NEITZEL – Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha, Academia 2014, s. 16.
- ³⁵⁾ Tamtéž, s. 403.
- ³⁶⁾ Tamtéž, s. 308.
- ³⁷⁾ Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítelů, vyhlazovací válka a legendy*, Praha, Argo 2006. V němčině Wolfram WETTE, *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag 2002.
- ³⁸⁾ Stephen G. FRITZ, *Hitlers Frontsoldaten: Der erzählte Krieg*, Berlin 1998.

Vojtěch KYNCL: *Stroje na smrt. Plynové vozy a nacistická technologie konečného řešení*,

Praha, Nakladatelství Epoque ve spolupráci s Nakladatelstvím Historického ústavu AV ČR 2014, 304 stran, ISBN 978-80-7425-222-8 (Nakladatelství Epoque), ISBN 978-80-7286-235-1 (Nakladatelství Historický ústav)

„Tato kniha je mou odpovědí všem pochybovačům, a třebaže nezvrátí smýšlení fanatiků, dá do ruky intelektuální zbraň těm, kdo chtějí poznat krutou minulost a jsou ochotni bránit budoucnost.“⁽¹⁾

V duchu této myšlenky představuje PhDr. Vojtěch Kyncl, Ph.D., svou monografii s názvem *Stroje na smrt. Plynové vozy a nacistická technologie konečného řešení*. Po úspěšných prvotinách, zabývajících se zvláště osudem české vesnice Ležáky²⁾ a krutou mstou na obyvatelích protektorátu, jež následovala po atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha,³⁾ se autor zaměřil na problematiku do této doby zcela neprobádanou

a neprávem opomíjenou. Ve středu jeho badatelského zájmu se tak poprvé ocitla otázka užívání a nasazování plynových vozů během druhé světové války coby účinného nástroje vyhlazovací politiky.

Publikace uznávaného historika Vojtěcha Kyncla (*1983), který se dlouhodobě věnuje tématu nacionálního socialismu v Evropě a zvláště poválečnému vývoji střední Evropy s důrazem na vyrovnání se s nacistickou diktaturou, je jedním z dalších počinů edice *Traumata války*. Jejím cílem je vnést nový pohled na dopady vojenských konfliktů a zvláště zdůraznit roli jedinců na poli poválečných společensko-historických přeměn.

Předkládaná publikace je logicky a přehledně členěna do devíti základních kapitol, které pojednávají o problematice prvotního záměru užívání plynových komor v procesu euthanasie přes hromadné a průmyslové vyvražďování až po poválečné vyrovnání se s pachateli.

V samotném úvodu autor ozřejmuje pohnutky, jež ho vedly k rozhodnutí zabývat se tímto tématem. Na počátku nestál prvoplánový výzkum, jak by leckterý čtenář předpokládal, ale spíše sekundární zájem vyvěrající z pročitání dochovaných záznamů v berlínském archivu. Zvědavost odhalit pohnutky ústředních postav a tvůrců plynových vozů na pozadí obyčejné obchodní korespondence

a technických listů umožnila autorovi poukázat na skutečnost, že odpovědnost za hromadné vyvražďování nevinných lidí neměli pouze dozorcí koncentračních táborů nebo členové popravčích čet, ale také vědci, kteří se mnohdy v ústraní svých laboratoří zabývali vývojem sofistikovanější technologie zabíjení. Cenným pramenem během výzkumu byly a k sepsání studie autorovi posloužily četné zápisy ze soudních procesů, které ve Spolkové republice Německo probíhaly od 60. let. Je až k neuvěření, že se dosavadní historiografie tímto tématem nezabývala, a pakliže ano, pak pouze okrajově v souvislosti s pojednáními o nacistické euthanasii a fungováním táborů „operace Reinhard“. Tento nezáměr, jak vysvětluje Vojtěch Kyncl, byl zapříčiněn především nedostatkem originálních dokumentů z válečných let.

V úvodní kapitole, nazvané „Milosrdná smrt, operace ‚T4‘ a ‚14f13‘“, poukazuje autor na kořeny ideje vyloučit ze společnosti jedince s duševním a tělesným postižením a kriminální živly, jejichž genofond, v rétorice dobového nacionálního socialismu, nebyl slučitelný s představami o německém nadčlověku. Myšlenka euthanasie, jak je v knize zmíněno, se podprahově šířila německou společností již od 30. let, avšak vlastní realizace se oddalovala do okamžiku vypuknutí války.

Jen několik málo dnů před vpádem nacistického vojska do Polska se v Berlíně konala první schůze lékařů a ředitelů velkých sanatorií a vybraných zařízení, kterým byla předložena k vyřešení otázka euthanasie. Po zamítavém postoji lékařů použít metodu aplikace jedu, přijali přítomní názor, jenž zastával metodu užití oxidu uhelnatého. Jeho výrobou byl následně pověřen Říšský kriminální institut. K prvním usmrcením ve speciálně upravené plynové místnosti napojené na tlakové lahve oxidu uhelnatého došlo na vybraných pacientech v Brandenburgu. Od října 1939 již byla v šesti velkých lékařských zařízeních ležících na území Německa a také v Chelmnu zahájena řízená likvidace lidí s nejrůznějším typem postižení. Rozhodujícím kritériem pro převoz „šedými autobusy“ do těchto zařízení se stávala práceschopnost, respektive pracovní neschopnost klientů jednotlivých léčebných ústavů. Samotný zákon o euthanasii nebyl v Německu přijat ani v době války, a tak jej nahrazoval pouze Hitlerův pověřovací dopis. Zprávy a informace o postupné likvidaci však proskočovaly na veřejnost, a tak v srpnu 1941 došlo k zastavení celé akce. V oněch šesti hlavních léčebnách bylo zavražděno na sedmdesát tisíc lidí. Euthanasie však v tichosti pokračovala i v následujících letech za použití méně nápadných prostředků – injekcí a tablet.

Ve stejném čase, kdy bylo rozhodnuto o použití oxidu uhelnatého v plynové místnosti, probíhaly na území okupovaného Polska první pokusy na využití uzpůsobeného vozu, k němuž byla připojena tlaková lahev s technicky vyrobeným oxidem uhelnatým. Jednalo se o vozy tzv. 1. generace, které měly v počátečním sledu za úkol fyzickou likvidaci polských chovanců. Poté, co se tento způsob zabíjení osvědčil, byly vozy na popud Heinricha Himmlera využívány i v té době již přeplněných koncentračních táborech, v nichž byli přednostně vražděni zvláště zesláblí, nemocní a vyčerpaní vězni.

V navazující kapitole sleduje Vojtěch Kyncl další technologický vývoj v oblasti

rychlého usmrcování. Po přepadení Sovětského svazu nacistickým Německem se pro členy zvláštních a operačních jednotek stávaly hromadné vraždy na východní frontě stále větším psychickým zatížením.⁴⁾ Hledaly se proto jednodušší a zvláště účinnější způsoby, jak co nejvíce omezit přímý kontakt s oběťmi. Namísto čistého oxidu uhelnatého, jehož výroba v tlakových lahvích byla jednak finančně nákladná a jednak přeprava v rozsáhlých oblastech na Východě značně problematická, bylo rozhodnuto o využití obyčejných, zato však stejně účinných zplodin z výfukových plynů. K prvnímu takovému pokusu došlo na podzim 1941 v psychiatrickém zařízení v Mogilevu na území dnešního Běloruska. Přítomným mužům z jednotek SS postačovala na otestování jen jedna menší laboratorní místnost a hadice, která připojovala osobní vůz k trubkám ve zdi. Pokus byl nakonec úspěšný. Hlavní realizátor této myšlenky, Arthur Nebe, byl s výsledkem spokojen a ihned mohl Himmlerovi referovat, že byl nalezen vhodný způsob, jak zabíjení zjednodušit. Argument, který pro využití této technologie tehdy použil, byl zcela pragmatický – snadná dostupnost libovolné místnosti a ještě snadnější dostupnost jakýchkoliv vozů.

Technologie hromadného zabíjení však měla pokročit dál. Nyní se hledal způsob, jak tyto výfukové plyny přivést přímo dovnitř pojízdného vozu. Technicky ne příliš náročné zkoušky probíhaly za vědomí samotného Heydricha přímo v garážích Hlavního úřadu říšské bezpečnosti. Nalézt způsob, jak propojit výfuk s nástavbou vozu, a vytvořit tak pojízdné plynové komory, nebyl náročný. Vyhotovením prototypu vzduchotěsné nástavby se ujala berlínská firma Gaub-schat, jejíž první zkušební výrobek splňoval potřebné parametry – stěny byly pobity pozinkovaným plechem, kabina řidiče byla od nástavby oddělena a celý vůz měl šedavou barvu obdobně jako běžný stěhovací vůz. V garážích SS pak došlo k poslednímu kroku, a sice propojení hadice výfuku se samotnou nástavbou. Po úspěšném nasazení prototypu vozu v koncentračním táboře Sachsenhausen byly objednány a vzápětí na Východ odeslány další funkční vozy. Na začátku roku 1942 již bylo do ostrého provozu nasazeno asi dvacet obdobných typů.

Na tuto druhou kapitolu plynule navazuje přehled dalších technologických úprav plynových vozů tak, aby byly odstraněny sebemenší komplikace spojené s vykládáním mrtvých těl. Tento nedostatek stávajících vozů, jak popisuje Vojtěch Kyncl, byl vyřešen jednoduchým zhotovením a následným vložením výsuvných roštů. Tato inovovaná technologie však vykazovala určité limity – častou poruchovost, špatnou obslužnost v nepříznivém počasí a především časově a technicky náročný úklid nástaveb. Autor se rovněž v krátkosti vrací k poválečnému vyšetřování firmy Gaubschat, jež měla na procesu fyzické likvidace nezanedbatelný podíl. Jak zaměstnanci, tak majitel poválečné firmy shodně tvrdili, že se jednalo o nepodstatnou zakázku a v celkovém množství objednávek o zcela zanedbatelné položky.

Zatímco se předešlé kapitoly zabývaly přehledným vývojem technologie plynových vozů, kapitoly následující odhalují jejich masivní využití přímo v praxi.

Expanze nacistického Německa na Balkán, zvláště do Srbska, znamenala brz-

ké prosazování praktik vyhlazovací války i na tomto území. Nasazení jediného plynového vozu na jaře 1942 po dobu šesti týdnů v okolí koncentračního a židovského tábora Sajmiště postačovalo k tomu, aby jeho zhruba šest tisíc obyvatel bylo fyzicky zlikvidováno. K obdobnému nasazení „strojů na smrt“, jak se dozvídáme ze skromných dobových hlášení a zvláště pak poválečných výpovědí řidičů vozů, docházelo i na území Běloruska, v oblasti Minsk a Baranoviči, Smolensk, Mogilev, Stavropol, Teberda, ale také v Kyjevě a Charkově. Právě úlohu samotných řidičů plynových vozů nelze přehlížet a bagatelizovat. Někteří se k vině přiznali, jiní ji po válce nadále popírali.

Autor na závěr této kapitoly nezapomněl zmínit skutečnost, že hromadící se těla mrtvých na místech zločinů se časem stávala opomíjeným problémem. Proto také z příkazu Hlavního úřadu říšské bezpečnosti byl vydán rozkaz, že veškeré stopy zločinů musejí být vbrzku zahlazeny. K prvnímu vykonání tohoto nařízení došlo nedaleko Chelmná, kam byla povolána skupina padesáti vězňů z lublinského ghetta, jež měla za úkol pohřebiště exhumovat a lidské ostatky spálit.

Obsahem navazující páté kapitoly se stal detailní popis fungování vyhlazovacího tábora přímo v Chelmně. Již krátce po okupaci Polska se přistoupilo k realizaci záměru shromáždit židovské obyvatelstvo Vartské župy do velkých ghetta a měst. Takto uvolněné místo mělo později posloužit nově přichozímu německému obyvatelstvu především z Ukrajiny a Besarábie. Kapacita přeplněného ghetta v Lodži však již nepostačovala, a proto byla vybrána malá vesnice Chelmno nad Nerem, vzdálená pětapadesát kilometrů od Lodže, jako nejvhodnější místo pro zřízení vyhlazovacího tábora. Na přelomu října a listopadu 1941 se sem přesunulo komando vyhlazovací jednotky, které vlastnilo tři plynové vozy a rozsáhlý vozový park. Ve čtyři kilometry vzdáleném lese pak bylo vyhloubeno několik jam. Samotnému procesu, který se skládal z příjezdu transportů, odvážení obětí, třídění jejich věcí a v neposlední řadě likvidace jejich těl, byli přítomni jak Poláci, tak také vybraní židovští vězni. Do října 1942 sem bylo z lodžského ghetta transportováno přes sedmdesát tisíc lidí, kteří zde záhy po příjezdu našli smrt. Tábor v Chelmně během své první fáze existoval do března 1943, kdy byl rozpuštěn. Fungoval však ještě další dva měsíce, než byl beze zbytku zrušen. Zprávy o existenci tohoto tábora velice rychle pronikaly na veřejnost, a to i do Londýna mezi členy exilových vlád. O páchaných hrůzách se dozvívali i díky několika málo svědectvím těch, kteří měli štěstí a z tábora se jim podařilo uprchnout. Jednou z takových byla i zpráva Szalmeka Bajlera, který však válku nepřežil: „(...) Nemuseli jsme dlouho čekat, než přijel další nákladák s čerstvými oběťmi. Byl zvláště zkonstruován. Vypadal jako normální velký nákladák v šedivé barvě se dvěma hermeticky uzavíratelnými zadními křídly dveří. (...) Když nákladáky dorazily, museli jsme stát ve vzdálenosti asi pěti metrů od jámy. Velitelem skupiny byl vysoce postavený člen SS, naprostý sadista a vrah. Nařídil, aby osm mužů otevřelo dveře vozu. Zápach plynu, který se na nás vyvalil, byl nesnesitelný. Oběťmi byli cikáni z Lodže. Všude po voze byly rozházeny jejich věci: akordeony, housle, ložní prádlo, hodinky a jiné cennosti. Poté, co byly dveře otevřeny pět minut,

křičeli na nás rozkaz: ‚Tady, Židi! Vlezte dovnitř a všechno vyházejte!‘ Židi vběhli do auta a vytáhli těla ven.“⁵⁾ Záměr Himmlera zcela rozpustit lodžské ghetto jej nakonec přiměl tábor v Chelmnu opět zprovoznit. Jeho druhá fáze vyhlazování trvala od června 1944 do ledna 1945.

V pořadí šestá kapitola přibližuje fungování vyhlazovacího tábora Malý Trostinec, vzdáleného necelých patnáct kilometrů od Minsku. Vojtěch Kyncl nejprve zcela záměrně zasazuje tuto problematiku do širšího kontextu tak, aby čtenáři osvětlil, co předcházelo vlastní myšlence na zřízení tohoto tábora. Operační skupina B armádní skupiny Střed, působící v oblasti Běloruska a Ruska až k Moskvě, již brzy po svém příchodu začala na tomto území praktikovat politiku likvidace nepřátel. Zpočátku se jednalo o Židy z dobytých východních území, později sem byly vypravovány transporty Židů ze západní a střední Evropy včetně protektorátu. Aby se ulevilo psychickému přetížení členů popravčích jednotek, které tvořili muži z operačních skupin a wehrmachtu, byl v květnu 1942 uveden do provozu tábor Malý Trostinec. Ještě téhož měsíce sem také dorazil první transport z Vídně čítající devět set Rakušanů. Zásadní úlohu však tábor sehrál na konci července 1942, kdy došlo k rozpuštění ghetta v Minsku a zhruba devět tisíc obětí bylo odvezeno na popraviště do Malého Trostince. Využity k tomu byly plynové vozy, které měly likvidaci obětí urychlit. Vozy byly později nasazovány vždy za zvýšeného počtu přijíždějících transportů. Autor v souvislosti s existencí Malého Trostince neopomíná zmínit, že do tohoto tábora byly poslány i několiké transporty z terezínského ghetta. Bylo však málo těch, kterým se podařilo přežít. Jediným dohledaným přeživším českým Židem, který přišel do kontaktu s plynovými vozy, byl tehdy čtyřiadvacetiletý Hanuš Münz, jehož osud autor čtenářům přibližuje. Tábor přestal plnit svou funkci až v červnu 1944, kdy se pod náporom Rudé armády zhroutil střední úsek východní fronty.

Ve výčtu táborů, kde byl oxid uhelnatý nasazován, nelze nezmínit trojici táborů „operace Reinhardt“ – Belzec, Sobibor a Treblinku. Důvodem pro nasazení jedovatého plynu byla opět snaha o co nejrychlejší a nejefektivnější likvidaci židovského obyvatelstva za minimalizace psychického zatížení popravčích čet. Na hladký průběh vyvražďování přitom dohlížel osvědčený personál členů SS, jenž měl bohaté zkušenosti z předešlé akce euthanasie.

Jak je v této sedmé kapitole zmíněno, nebyly nalezeny žádné přímé písemné rozkazy vztahující se k fungování těchto tří táborů. Zato bylo vyšetřovateli využito výpovědí svědků, díky nimž se podařilo přiblížit podstatu těchto zařízení.

Důvody, proč vrchní velitel všech tří zmiňovaných táborů Christian Wirth rozhodl o využití plynové komory, do níž byl vháněn oxid uhelnatý ze spalovacích motorů na místo užití Cyklonu B, byly nabíledni. Důležitou roli sehrávala jak ekonomická stránka, tak možné problémy se zásobováním a v neposlední řadě snaha zabránit jakémukoliv podezření ze strany dodavatele Cyklonu B. Po vyřešení základních technických otázek již nic nebránilo tomu, aby v březnu 1942 mohla být „operace Reinhardt“ spuštěna. Průběh akce byl stále stejný. Po příjezdu transportu oběti vystoupily, vysvlékly se a pokračovaly dále do místnosti, jež na

první pohled připomínala koupelnu. Ve skutečnosti byl sprchovými hlavicemi přiváděn jedovatý plyn. Těla obětí byla následně ukládána do zpravidla v blízkosti tábora vyhloubených jam.

V létě a na podzim roku 1943 přestaly tábory fungovat, budovy byly rozebrány a na místě hromadného vraždění zbyla jen planina. Důvod byl zřejmý – četná povstání samotných vězňů a zvláště pak existence plně funkčního vyhlazovacího tábora v Osvětimi-Březince, který dokázal pojmout transporty z celé Evropy. Na základě nedávného výzkumu historika Petera Witteho, kterého autor zmiňuje, bylo v těchto třech táborech zavražděno přes jeden milion sto dvacet tisíc nevinných obětí.

Předposlední kapitola, jednoduše nazvaná „Walter Rauff“, představuje životní osud a zvláště poválečné peripetie muže, jenž stál u zrodu plynových vozů. Je příkladem toho, jak se mnozí zločinci, kteří se podíleli na vraždění tisíců obětí, po válce dokázali vrátit do svého každodenního života, nalézt si civilní zaměstnání a hrůznou historii svých činů dokonale skrýt před okolním světem. Již krátce po skončení války bylo odhaleno Rauffovo spojení s plynovými vozy. Podařilo se mu však ze zajateckého tábora uprchnout, skrývat se a nakonec, stejně jako mnohým bývalým příslušníkům SS, nalézt nový život v zemích Jižní Ameriky. Přestože byla vyvíjena intenzivní snaha o jeho vydání zpět do Německa, aby byl za své zločiny řádně souzen, nepodařilo se dosáhnout jeho vydání v důsledku neochoty tamních úřadů. Nakonec, zcela nepotrestán, zemřel na zdravotní komplikace v polovině osmdesátých let. Takových případů, kdy spravedlnost již nemohla být vykonána, existovala celá řada.

Na případ Waltera Rauffa plynule navazuje závěrečná kapitola, v níž si autor bere za cíl podat čtenáři alespoň minimální vhled do problematiky poválečného vyrovnání se s pachateli. První zmínky o nasazení plynových vozů a použití jedovatého oxidu uhelnatého zazněly již během norimberského procesu, avšak soud se touto otázkou zabýval jen povrchně. Příímých svědků této praxe bylo totiž jen poskrovnu. Problematika viníků, jež se zveřejňovala až v šedesátých letech, se setkávala se značným zájmem veřejnosti. Jak polské, tak německé úřady po zločincích pátraly. Někteří z nich byli skutečně odsouzeni; daleko více však bylo těch, kteří si ve vězení odpykali několik málo měsíců, nebo byli záhy zproštěni jakékoliv obžaloby. Obhajoba v takových případech používala okřídleného argumentu, že obžalovaní byli do táborů povoláni bez vlastního přičinění, nebo se v jejich případech nepodařilo prokázat styk s vězni, ani pravomoc vydávat rozkazy.

V otázce plynových vozů byli nakonec před soud povoláni jejich hlavní strůjci, ale ani v těchto případech nedosahovaly udělené tresty takové výše, jakou by v očích veřejnosti zasluhovali. Bylo velice obtížné jim jejich vinu nebo spoluúčast na těchto zločinech prokázat. Značná část usvědčujících materiálů byla totiž na konci války zničena, a oběti, které hrůzy přežily, mohly předložit „jen“ vlastní svědectví. Obžalovaní, ve snaze popřít svoji vinu, obvykle před soudem tvrdili, že o spáchaných zločinech neměli žádné povědomí a že netušili, k čemu byly plynové vozy využívány. Vojtěch Kyncl závěr práce obohatil i o velice důležitý aspekt

a upozornil na skutečnost, že vyhlazování Židů v táborech „operace Reinhardt“ se účastnila i řada Rakušanů a sudetských Němců. Zarážející je především jejich počet a ochota spolupracovat, neboť nacionální socialismus nebyl v Rakousku tak hluboce zakořeněn jako právě v sousedním Německu. Na tuto otázku však nelze ani z dostupných pramenů nalézt relevantní odpověď. Skutečností zůstává, že v poválečném Rakousku byla patrna tendence se s těmito zločiny vypořádat. Svědčí o tom několik tisíc případů odsouzených.

V samotném Závěru autor shrnuje jednotlivé poznatky, k nimž během výzkumu a zvláště sepsání předkládané publikace dospěl. Akcentuje zde zvláště osud židovských obětí deportovaných z terezínského ghetta v letech 1941–1942 do východních ghatt a zmiňovaných táborů smrti. Z počtu asi padesáti tisíc Židů se vrátilo necelých pět set.

Vojtěch Kyncl rovněž velice výstižně popsal proces, jenž ve svém důsledku vedl k vyvraždění několika milionů obětí: „Na počátku tohoto masového válečného zločinu a zločinu proti lidskosti stálo několik odborníků-chemiků, pro které se stala věda nástrojem k upevnění nacionálního socialismu. Na konci řetězce vyhlazovací mašinerie stáli ochotní, sadističtí vrazi bez svědomí, kteří se zapojili do zabíjení civilistů i odzbrojených vojáků se vší brutalitou.“⁽⁶⁾

Samotná práce je obohacena o nezbytné přílohy. Nejenže byla pro přehlednost zařazena tabulka, jež představuje jednotlivé aktéry a ozřejmuje jejich podíl na zavádění a užívání plynových vozů, ale zároveň jsou zde zařazeny jejich podrobné medailonky. Ty poskytují zřetelnou představu o tom, z jakého prostředí pachatelé pocházeli, jakou úlohu během nasazování plynových vozů plnili a zvláště, jaký byl jejich poválečný osud. Do příloh zařadil autor též podkapitoly odkazující na prameny a literaturu, seznam použitých zkratk a mapu vyznačující místa, kde byly plynové vozy využívány. Předkládaná publikace působí kompaktním a vyváženým dojmem. Jednotlivé kapitoly nepostrádají logickou návaznost ani členění. Navíc lehká forma užitého jazyka a vyjadřování udrží čtenáře v pozornosti a bdělém napětí. Za největší přínos lze však považovat zmapování tématu, jemuž se do současné doby nikdo komplexněji nevěnoval. Vojtěch Kyncl prokázal znalost a orientaci v zahraniční literatuře, stejně tak jako dokumentů archivní povahy nacházejících se v archivech domácí i zahraniční provenience. Pokusil se o místy až nesnadnou rekonstrukci bílých míst historie na pozadí badateli dosud nepřilíživě vytěžených dokumentů. Využil jak četné výpovědi, úřední dobové zápisy, korespondenci, denacifikační protokoly, tak poválečná svědectví přeživších a pachatelů, což samotné práci dodává další rozměr. Celou publikaci navíc doplňuje velice bohatý obrazový materiál. Jedná se o vůbec prvně publikované a zveřejněné fotografie z míst zločinů, dále snímky s tvářemi pachatelů a přetisk dobových dokumentů včetně technických nákrešů a popisů plynových vozů. Pro čtenáře budou jistě přínosné i poznatky o obětech z území Protektorátu Čechy a Morava, zvláště z terezínského ghetta.

Bohužel se autor nevyvaroval určitých faktografických nepřesností, které odhalí i ne jeden laický čtenář. Snad pod tíhou velkého množství nově objevených

a publikovaných faktů unikly autorovi takové detaily, že říšský ministr vnitra Wilhelm Frick nikdy nezastával funkci zastupujícího říšského protektora v Čechách a na Moravě (s. 136) a naopak že tuto funkci vykonával Reinhard Heydrich (s. 170). Tyto nepřesnosti by se jistě v kontextu celé práce daly přehlédnout. Co však přehlédnout nelze, je nedostatečně uvedená pramenná základna. Otištěný výběr použité literatury, čítající bezmála dvacet šest titulů je totiž zajisté jen pouhým zlomkem publikací, jichž autor využíval. Plný výčet literatury by jistě ocenil ne jeden badatel, který bude s předkládanou publikací v budoucnu pracovat. V neposlední řadě by bylo jistě vhodné zachovat poznámkový aparát v plném rozsahu a nikoliv jej, snad, možná z důvodu nakladatelského, zkracovat na minimum.

Navzdory výše uvedeným nedostatkům se jistě jedná o práci zdařilou a co do problematiky velice přínosnou a obohacující současnou historiografii. Doufejme, že se práce časem dočká anglického či německého překladu, aby se tak poznatky o využití plynových vozů mohly rozšířit i mezi zahraniční veřejnost.

Jana Havlínová, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Vojtěch KYNCL, *Stroje na smrt. Plynové vozy a nacistická technologie konečného řešení*, Praha 2013.
- ²⁾ Vojtěch KYNCL, *Ležáky. Obyčejná vesnice, Silver A a pardubické gestapo v zrcadle heydrichiád*, Pelhřimov 2008.
- ³⁾ Vojtěch KYNCL, *Bez výčitek... Genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*, Praha 2012.
- ⁴⁾ Více o nasazení a každodenním fungování německých operačních jednotek na dobytém východním území viz např. Christopher BROWNING, *Obyčejní muži. 101. záložní operační prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, Praha 2002.
- ⁵⁾ Vojtěch KYNCL, *Stroje na smrt*, s. 140.
- ⁶⁾ Tamtéž, s. 283.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED O ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2014

Leden

23. 1.

V předsálí kina Malé pevnosti byla vernisáží zahájena výstava plakátů ke Dni památky obětí holocaustu a předcházení zločinům proti lidskosti „Vzpomínka na holocaust žije – plakáty“, která trvala do 28. února 2014.

Březen

6. 3.

Dokumentární výstava Památníku Terezín k 70. výročí likvidace tzv. Rodinného tábora v Osvětimi nazvaná „Rodinný tábor“ byla zahájena slavnostní vernisáží v předsálí kina Muzea ghetta. Výstava byla přístupna do 31. března 2014.

Duben

Byla vydána výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2013 v českém a anglickém jazyce.

3. 4.

Výtvarná výstava studentů SŠOS Teplice „Humanita“ byla otevřena v předsálí kina Malé pevnosti.

10. 4.

V předsálí kina Muzea ghetta byla zahájena výtvarná výstava „To všechno nás postihlo...“ amerického kreslíře, ilustrátora a grafika Marka Podwala. Výstava trvala do 10. července 2014.

Autor výstavy „To všechno nás postihlo...“ americký kreslíř Mark Podwal

11. 4.

Město Terezín navštívili předseda vlády Bohuslav Sobotka a předseda Evropského parlamentu Martin Schulz. Položili věnce na Národním hřbitově před Malou pevností, podívali se do Muzea ghetta a prohlédli si některé objekty rekonstruované v rámci projektu „Terezín – město změny“ za přispění evropských dotací.

Předseda vlády ČR Bohuslav Sobotka a předseda Evropského parlamentu Martin Schulz při prohlídce zrekonstruovaného objektu Re-tranchement 5

Předseda vlády ČR Bohuslav Sobotka a předseda Evropského parlamentu Martin Schulz při návštěvě Muzea ghetta

17. 4.

Výtvarné výstavy soch a obrazů Michala Šarše a Vladimíra Svobody byly zahájeny ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti.

Pohled na instalaci výtvarné výstavy soch a obrazů Michala Šarše a Vladimíra Svobody

28. 4.

Před modlitebnou z doby ghetta v Dlouhé ulici se za účasti vrchního pražského a zemského rabína Karola Efraima Sidona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti světového dne památky obětí holokaustu Jom ha'šoa.

Květen

6. 5.

Malou pevnost navštívili prezidenti Spolkové republiky Německo a České republiky Joachim Gauck a Miloš Zeman. Uctili památku obětí, které zde nacisté během druhé světové války připravili o život. Pietní akt završila společná modlitba za účasti vrchního pražského a zemského rabína Karola Efraima Sidona. Joachim Gauck pak ještě navštívil Muzeum ghetta.

Prezidenti Spolkové republiky Německo Joachim Gauck a České republiky Miloš Zeman při prohlídce Malé pevnosti

Prezident Spolkové republiky Německo Joachim Gauck při prohlídce expozice Muzea ghetta

18. 5.

Na Národním hřbitově se konala tradiční Tereziánská tryzna za účasti zástupců Senátu Parlamentu ČR a Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, vlády ČR, zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostů. Hlavní projev přednesl předseda vlády ČR Bohuslav Sobotka. Před zahájením Tereziánské tryzny proběhlo kladení věnců na popravě Malé pevnosti při příležitosti uctění památky obětí poslední popravě v Terezíně dne 2. května 1945.

Červen

12. 6.

Slavnostní vyhlášení výsledků XX. ročníku literární a XVIII. ročníku výtvarné soutěže na téma „Mám se v Terezíně velice dobře...?“. Obě soutěže se uskutečnily s pomocí finančního daru zesnulé Hany Greenfieldové z Izraele. Zvláštní cenu Erika Poláka, udělovanou mimořádně zdařilým dílům, poskytla Tereziánská iniciativa.

Záběr ze slavnostního vyhlášení výsledků literární a výtvarné soutěže pořádané každoročně Památkem Terezín

14. 6.

V předsálí kina Malé pevnosti byla otevřena výtvarná výstava prací zaslaných do soutěže vyhlášené každoročně Památkem Terezín na téma „Mám se v Terezíně velice dobře...?“, která trvala do 30. června 2014.

Díla zaslaná do výtvarné soutěže pořádané každoročně Památkem Terezín

15. 6.

„Festival Zakázané Hudby Terezín – 1. koncert“ proběhl v terezínském kostele Vzkříšení Páně. Koncert se konal ve spolupráci s Hudebním festivalem Ludwiga van Beethovena v Teplicích a pořadatelé byli Česká kultura, o.s., ve spolupráci s Památkem Terezín a městem Terezín. Akce se konala pod záštitou Ministerstva kultury ČR. V podání Severočeské filharmonie zazněly skladby W. A. Mozarta, G. Frinzi a E. Schulhoffa.

27. 6.

Pietní akt k výročí popravy Milady Horákové proběhl v pamětní síni Malé pevnosti v bývalém objektu Krankenrevíru.

29. 6.

V kulturním domě v Terezíně se konal „Festival Zakázané Hudby Terezín – 2. koncert“, na kterém zazněly v podání V. Hajnové a M. Kasíka skladby P. Haase, H. Krásky, G. Kleina a V. Ullmanna. Pořadatelé koncertu byli Česká kultura, o.s., Památník Terezín a město Terezín. Záštitu převzalo Ministerstvo kultury ČR.

Červenec

10. 7.

Dokumentární výstava Památníku německého odboje a Nadace 20. července 1944 s názvem „Stauffenberg a Operace Valkýra, Atentát na Hitlera z 20. čer-

vence 1944“ byla zahájena v předsálí kina Malé pevnosti. Výstava probíhala do 30. září 2014.

Záběr z vernisáže dokumentární výstavy s názvem „Stauffenberg a Operace Valkýra. Atentát na Hitlera z 20. července 1944“

Pozvánka na výstavu „Stauffenberg a Operace Valkýra. Atentát na Hitlera z 20. července 1944“

21. 7.

V předsálí kina Muzea ghetta byla otevřena výtvarná výstava Petra Veselého „Dveře se zábradlím“, která byla přístupna do 15. září 2014.

24. 7.

V prostorách kolumbária byla za účasti představitelů americké židovské komunity slavnostně odhalena pamětní deska rabínky Reginy Jonas.

Slavnostní odhalení pamětní desky rabínky Reginy Jonas

Srpen

11. 8.

Výstava obrazů ze sbírek Památníku Terezín „O osudu člověka se rozhoduje proužkem papíru... Transporty Židů z Ghetta Terezín do Osvětimi-Březinky na podzim 1944“ byla zahájena ve výstavních prostorách IV. dvora Malé pevnosti. Ukončena byla slavnostním setkáním 31. října 2014.

Jeden z autorů Tomáš Fedorovič při derniéře výstavy obrazů „O osudu člověka se rozhoduje proužkem papíru... Transporty Židů z ghetta Terezín do Osvětimi-Březinky na podzim 1944“

Září

4. – 7. 9.

Při příležitosti 70. výročí natočení propagandistického snímku „Terezín. Dokumentární film z židovského sídelního území“ (srpen–září 1944; režie Kurt Geron) se uskutečnila v bývalých Magdeburských kasárnách konference, která se věnovala tématu natáčení v nacionálně socialistických táborech a ghettech. Partnery a sponzory byly Deutsche Forschungsgemeinschaft, Universität Regensburg, Českoněmecký fond budoucnosti a Památník Terezín.

21. 9.

Každoroční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí se konala v prostorách Židovského hřbitova.

25. 9.

Vernisáží byla v předsáli Muzea ghetta zahájena výstava fotografií, kreseb a básní Andrewa Lasse – Rozjímání. Výstava byla přístupna do 23. ledna 2015.

Říjen

1. 10.

Výtvarná výstava ze sbírek Památníku Terezín ke stému výročí vypuknutí 1. světové války „Reflexe velké války“ byla otevřena v předsáli kina Malé pevnosti.

Plakát k výstavě „Reflexe velké války“

Listopad

21. – 24. 11.

V bývalých Magdeburských kasárnách se uskutečnil již 13. ročník mezinárodního semináře „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec

Byly vydány Terezínské listy č. 42.

22. 12.

Ve spolupráci s Konfederací politických vězňů se v pamětní síni Malé pevnosti konalo shromáždění ke 113. výročí narození Milady Horákové.

Sestavila Dagmar Holzhammerová

TEREŽÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE ZA ROK 2014

- Použité zkratky:**
NO Národní osvobození
Rch Roš chodeš
TI Terežínská iniciativa
TL Terežínské listy
Z/N Zpravodaj / Newsletter
- Sborníky:**
Terežínské listy 42/2014 Sborník Památníku Terežín. Památník Terežín. Praha, Nakladatelství OSWALD 2014, 144 s.
- Periodika:**
Národní osvobození Čtrnáctideník Českého svazu bojovníků za svobodu a Československé obce legionářské. Praha, ÚV ČSBS 2014, č. 1–26.
Roš chodeš Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2014, č. 1–12.
Terežínská iniciativa Časopis mezinárodního sdružení. Praha, Terežínská iniciativa 2014, č. 68–72.
Zpravodaj / Newsletter Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terežín / Publ. Terezin Memorial 2014, č. 1–4.
- Académie à Theresienstadt.** Ghetto – camp de concentration en activité en Tchécoslovaquie de novembre 1941 à mai 1945. In: Une Mémoire philatélique des camps / Michel Claverie, Strasbourg, Cedex, Éditions du Signe 2014, s. 57–59.
- Acta Judaica Slovaca 20/2014.** Edícia Judaica Slovaca zväzok č. 103. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, 152 s.
- Alltag im Holocaust.** Jüdisches Leben im Großdeutschen Reich 1941–1945 / The Everyday in the Holocaust. Jewish Life in Greater Germany 1941–1945. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Band 106. Editors: Anna Hájková, Doris Bergen und Andrea Löw. Munich, Oldenbourg 2013.
- Angriffe auf die Erinnerung an die nationalsozialistischen Verbrechen.** Rechtsextremismus in Brandenburg und die Gedenkstätte Sachsenhausen. Hrsg. Christoph Kopke. Herausgegeben im Auftrag des Moses Mendelsohn Zentrums für europäisch-jüdische Studien und der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten Bd. 11. Berlin, Metropol Verlag 2014, 192 s.
- Armeanová Eva** Koncert pro 3792 terežínských hvězd. In: NO 11/2014, s. 4.
Ryby zas chytají společně. Hugo Pavel se narodil 26. 12. 1924. Rodina a přátelé se s ním rozloučili letos 5. února. In: NO 5/2014, s. 6.
- Aron Raymond** Francouz a Žid. Z francouzštiny přeložil Josef Mlejnek. In: Židovská ročenka 5775–2014/2015. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, s. 5–16.
- Arzt Hermann Strauß 1868 – 1944.** Autobiographische Notizen und Aufzeichnungen aus dem Ghetto Theresienstadt. Hrsg. Harro Jenss und Peter Reinicke. Berlin, Hentrich & Hentrich 2014, 168 s.
- Bastionové pevnosti.** Průzkumy a opravy. Kolektiv autorů. Vydal Národní památkový ústav v Ústí nad Labem a Klub Vojenské Historie – Pevnost Terežín, Centrum pevnostního stavitelství Terežín 2014, 116 s.
- Bednařík Petr** Antisemitismus v českém tisku v období druhé republiky. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 32–45.
- Bem Marek** Důsledky vzpoury a útěku vězňů německého vyhlazovacího tábora Sobibor (14. října 1943). In: TL 42/2014, s. 65–79.
- Benešová Hana** Vězni rodinného tábora. In: Reflex 10/2014, s. 60–63.

- Bialowitz Filip** A Testimony from the Sobibor extermination camp. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 102–111. Svedectvo z vyhladzovacieho tábora Sobibor. In: Acta Judaica Slovaca 20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 89–97.
- Biglová Kateřina** Objevovaná minulost. In: Ti 69/2014, s. 11.
- Bílá místa ve výzkumu holokaustu** Kolektivní monografie. Editori Tomáš Jelínek a Blanka Soukupová. Praha, Spolek akademiků Židů 2014, 376 s.
- Bílý lev pro Sira Nicholase Wintona.** In: Hospodářské noviny 29. 10. 2014, s. 1.
- Blažek Petr** Oceněný průvodce. [Průvodce protektorátní Prahou]. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 111–114.
- **Zeman Pavel** S historikem Tomášem Staňkem o nuceném vysídlení Němců z Československa, jeho odborné práci a studiu dějin česko-německých vztahů. In: Paměť a dějiny, Revue pro studium totalitních režimů 02/2013. Vyd. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2013, s. 63–74.
- Blodig Vojtěch** Terezín a památka holokaustu v Československu a v České republice. In: Acta Judaica Slovaca 20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 76–83. Terezín and The Commemoration of the Holocaust in Czechoslovakia and the Czech Republic. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from the Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Edícia Judaica Slovaca. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 87–96.
- Bořkovec Jakub** Chanukový sen roku 1942 – Michael Knapp. In: Maskil 3/2014, Kislav 5775. Vyd. židovská kongregace Bejt Simcha, Praha 2014, s. 15.
- Brandes Detlef** Sudeští Němci v krizovém roce 1938. Praha, Argo 2012, 428 s.
- Brázda Rudolf – Schwab Jean-Luc** Cesta růžového trojúhelníku. Nacistická likvidace homosexuálů ve vzpomínkách posledního pamětníka. Praha, Paseka 2012, 172 s.
- Brunner Alexandr – Konečný Michal** Brno nacistické. Průvodce městem. Brno, Host 2013, 200 s.
- Bryant Chad** Praha v černém. Nacistická vláda a český nacionalismus. Praha, Argo 2012, 352 s.
- Březina Karel** Přežila zázrakem [sestra Eva Lišková]. In: NO 16/2014, s. 4.
- Bukovský Stanislav** Nebylo poznat, kdo byl vězeň a kdo nadčlověk. In: NO 3/2014, s. 7.
- Butterfly project.** Představení mladých amerických herců v Praze a Terezíně. In: Maskil 4/5774/2014, s. 17.
- Byly to ženy jako my** Rozhovor s Milenou Městeckou vedla Kateřina Mázdrová. In: Respekt 22/2014, s. 60.
- Cílek Roman** Příliš vzdálený cíl maratónského běžce (Příběh neprávem pozapomenutého Oskara Hekše). In: Přísně tajné! Literatura faktu 1/2014, s. 68–84.
- **Richter Karel – Veverka Přemysl** Hlasy z hořících domů: Lidice, Český Malín, Ploština, Prlov, Zákřov, Javoříčko. Praha, XYZ 2011, 336 s.
- Clavierie Michel** Une Mémoire philatélique des Camps. Auschwitz-Birkenau, Belzec, Bergen-Belsen, Buchenwald, Chelmno, Dachau, Dora, Majdanek, Mauthausen, Neuengamme, Ravensbrück, Sachsenhausen, Sobibor, Struthof, Theresienstadt, Treblinka. Strasbourg, Cedex, Editions du Signe 2014, 162 s.
- Concentration Camp Mauthausen 1938–1945** Catalogue to the exhibition at the Mauthausen Memorial. Editor Association for Remembrance and Historical Research in Austrian Concentration Camp Memorials. Vienna, New Academic Press 2013, 320 s.
- Conway John S.** Die Verwissenschaftlichung der „Judenfrage“ im Nationalsozialismus. In: Holocaust and Genocide Studies Nr. 3/2014. Oxford University Press and United States Holocaust Memorial Museum 2014, s. 515–516.
- Corradini Matteo** La Repubblica delle Farfalle. Il Romanzo dei Ragazzi di Terezín. Milano, Rizzoli 2014, 288 s.

- Cywiński Piotr M. A. – Lachendro Jacek – Setkiewicz Piotr** Auschwitz from A to Z. An Illustrated History of the Camp. Editors Jaroslaw Mensfelt and Jadwiga Pinderska-Lech. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Museum 2013, 207 s.
- Czerwiakowski Ewa – Irmer Thomas – Pagenstecher Cord** Digitale Spurensuche und mobiles Lernen im öffentlichen Raum. Die Zeitzeugen-App zur NS-Zwangsarbeit in Berlin. In: Gedenkstätten Rundbrief Nr. 174, 6/2014. Hrsg. Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2014, s. 11–15.
- Čapková Kateřina** Poválečné židovské obce v českém pohraničí. In: Dějiny a současnost 3/2014. Vydavatel Nakladatelství Lidové noviny, Praha, s. 19–21.
- Čechoslováci šli na smrt a zpívali hymnu** Dnes uplyne 70 let od zavraždění 3792 Židů z Československa, kteří byli zabiti v plynových komorách Osvětimi-Březinky. In: Lito-měřický deník 8. 3. 2014, s. 14.
- Čermáková Kateřina – Pilný Jaroslav** Specifika terezínského zdravotnictví a ošetřovatelství. In: Bílá místa ve výzkumu holocaustu. Kolektivní monografie / Tomáš Jelínek a Blanka Soukupová (eds.). Praha, Spolek akademiků Židů 2014, s. 100–118.
- Čvančara Jaroslav** Pátek třináctého. Žádná oběť není marná. Pokud lidé nezapomenou... In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 100–110.
- Janík Vlastislav – Ledvinka Václav – Šustek Vojtěch** Pamětní kniha 294 hrdinů a obětí heydrichiády popravených v Mauthausenu. Praha, Archiv hlavního města Prahy a Scriptorium, Dolní Břežany 2013, 384 s.
- Daniček Jiří** Otevřená cesta. Černichovského cena pro Ruth Bondyovou. In: Rch 8/2014, s. 17.
- Případ Jiřího Kovtuna 1927 – 2014.** In: Rch 10/2014, s. 3.
- Terezínská tryzna 2014. Popraviště a Národní hřbitov v Terezíně třetí květnovou neděli.** In: NO 12/2014, s. 1–2.
- Dennis Darling** Rodiny zmizelé v popelu. Výstava fotografií osobností, jež přežily Terezín. In: Maskil 9–10/5774/2014. Vydává Židovská kongregace Bejt Simcha v Praze 2014, s. 18.
- Deutschland 1945 – Die letzten Kriegsmonate / Germany 1945 – The last month of the War** Ein Begleitkatalog zur gleichnamigen Ausstellung. Nicht erhalten sind das Kapitel „Nachkriegsjahre 1945–1948“ und die Medienstationen / This catalogue omits the exhibition section on the Postwar Years 1945–48 and the multimedia presentations. Hrsg. / Publ. Stiftung Topographie des Terrors 2014, 265 s.
- Devátá Markéta** Marxismus jako projekt nové společnosti. Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969). Praha, Ústav pro soudobé dějiny 2014, 132 s.
- Deyl Rudolf** Písníkář Karel Hašler. Praha, Nakladatelství XYZ 2007, 400 s.
- Dítě na útěku.** Rozhovor s Ruth Boswellovou vedla Nada Klevisová. In: Vikend, Magazín Hospodářských novin č. 43, 24. 10. 2014, s. 28–29.
- Diviš Jakub** S růžovým trojúhelníkem v Buchenwaldu. Recenze. In: Soudobé dějiny 3/2014. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2014, s. 441–447.
- Doleček Rajko** Gavriolo Princip a Sarajevský atentát. In: LÍPA, Čtvrtletník Výboru národní kultury 3/2014. Praha 2014, s. 2–4.
- Drápelová Věra** Portrét pěvce Bermána je příliš kronikářský. In: Mladá fronta Dnes 12. 3. 2014, s. B9.
- Drda Adam** Naši lidé v Birkenau. In: Respekt 10/2014, s. 48–54.
- Zvláštní zacházení. Rodinný tábor terezínských Židů v Auschwitz II-Birkenau.** Praha, Revolver Revue 2014, 256 s.
- Dubová Jana** Pokračování Střípků vzpomínek. In: Ti 68/2014, s. 14–17.
- Elišová Dominika** Odbojář Josef Balabán: Proč mu nevyšel atentát na Heinricha Himmlera? In: History revue 2/2014, s. 64–65.
- Evans Richard J.** Lži o Hitlerovi. Proces s největším popíračem holocaustu. Praha, Slovart 2011, 300 s.
- Evropský humanista Přemysl Pitter** (1895–1976). Sborník z mezinárodní konference. Uspořádal Eduard Šimek. Ed. Nadační fond Přemysla Pittra a Olgy Fierzové. Praha, Zdeněk Susa 2014, 100 s.

- Fedorovič Tomáš** Hermann Alois Krumej – aktér konečného řešení slovanského problému a židovské otázky. In: TL 42/2014, s. 27–44.
„O osudu člověka se rozhoduje proužkem papíru [...]. Transporty Židů z ghetta Terezín do Osvětimi-Březinky na podzim 1944“ / “A strip of paper decides about the fate of a human [...]. Transports of Jews from the Terezín Ghetto to Auschwitz-Birkenau in Autumn”. In: Z/N 2/2014.
Podzimní transporty 1944 z ghetta na Východ ve světle reakcí vězňů / Autumn transports of 1944 from the ghetto to the East reflected in prisoners recollections. In: Z/N 3/2014.
- Foster George** Why remember? In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History 2014, s. 42–43.
- Frankl Michal** Konec terezínského rodinného tábora. In: Dějiny a současnost 3/2014. Vydavatel Nakladatelství Lidové noviny, Praha, s. 31–32.
První republika a židovství uprchlíci před nacismem. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 21–31.
- Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück.** Neue Beiträge zur Geschichte und Nachgeschichte. Hrsg. Insa Eschebach (Hrsg.). Forschungsbeiträge und Materialien der Stiftung Brandenburgischen Gedenkstätten Bd. 12. Berlin, Metropol Verlag 2014, 341 s.
- Fuksa Ivan** Předmostí pevnosti Terezín na pravém břehu Labe z roku 1813 a jeho osudy. In: TL 42/2014, s. 80–93.
- Georg Karoline** „Warum schweigt die Welt?“ Häftlinge im Berliner Konzentrationslager Columbia – Haus – Beispiele jüdischer Biografien in der Ausstellung der Gedenkstätte deutscher Widerstand. In: Gedenkstätten Rundbrief Nr. 174, 6/2014. Hrsg. Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2014, s. 16–18.
- Gold Dore** Boj o Jeruzalém. Radikální islám, Západ a budoucnost Svatého města. Praha, Garamond 2014, 368 s.
- Gruberová Jana – Molková Jana** Osudy posledních dambořických židů. Obecní úřad Dambořice 2014, 92 s.
- Gruner Wolf** The Persecution of the Jews in Berlin 1933–1945. A Chronology of Measures by the Authorities in the German Capital. Translated by William Templer. Publisher Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2014, 199 s.
- Hahnová Eva** Němci v poválečném Československu. Jedinečná edice dokumentů z českých archivů bojí tradované legendy. In: Soudobé dějiny 4/2014. Vyd. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2014, s. 635–653.
- Hájková Anna** Art: Lotka Burešová and her Terezín Friends. In: LBI – Leo Baeck Institute 03/2014, s. 1–3.
Fabelhaften Jungs aus Theresienstadt. Junge tschechische Männer als dominante soziale Elite im Theresienstädter Ghetto. In: Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus 25/2009, s. 116–135.
Israeli Historian Otto Dov Kulka Tells Auschwitz Story of a Czech Family That Never Existed. Why Holocaust accounts – and their fictions or omissions – can be a threat to the history of a complicated, tragic human reality. In: Tablet Magazine 30. 10. 2014, s. 1–9.
Prisoner Society in the Terezín Ghetto, 1941–1945. Dissertation, University of Toronto, 2013 – Herbert-Steiner-Preis 2014. In: Mitteilungen DÖW – Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Nr. 219/2014, s. 1–2.
To Terezín and Back Again: Czech Jews and their Bonds of Belonging from Deportations to the Postwar. In: Dapim: Studies on the Holocaust Vol. 28, No. 1/2014, s. 38–55.
- Hamáčková Vlastimila – Hanková Monika – Lhotová Markéta** Die Liquidation der jüdischen Organisationen in den annektierten Grenzgebieten im Lichte der Materialien des Stiko Reichenberg I. In: Judaica Bohemiae XLIX/2/2014. Prague, Jewish Museum 2014, s. 45–72.

- Harel Isser** MOSAD: operace Eichmann. Dům na Garibaldiho ulici. Voznice – LEDA a Rozmluvy, Praha 2008, 264 s.
- Harding Thomas** Hanns a Rudolf. Hon na velitele Auschwitzu. Praha, Triton – Stanislav Juhaňák 2014, 312 s.
- Harris Dede** Theresienstadt: From Terror to Transcendence. Charleston, Dede Harris vl. n. 2014, 34 s.
- Harris Samuel R. (Szlamek Rzeznik)** SAMMY: Child Survivor of the Holocaust. AH Handy 2005, 128 s.
- Hartmann Lukas** Černý anděl z Ravensbrücku. Líbeznice, Vydavatelství Víkend – Jiří Černý 2010, 304 s.
- Havlíková Jana** Židovské muzeum v Praze připomíná největší jednorázovou vraždu československých občanů za druhé světové války. In: Ti 69/2014, s. 6–7.
- Havlínová Jana** Ilse Weberová: Kdy skončí naše utrpení. Dopisy (1933–1944) a básně z Terezína. Edice a bibliografická studie Ulrike Migdal. Praha, Academia 2012. Recenze knihy. In: TL 42/2014, s. 105–113.
- Podzimní semináře pro české pedagogy. Seminář pro české pedagogy v Izraeli / Seminars for Czech teachers / Seminar in Yad Vashem in Israel. In: Z/N 1/2014.
- Rumburská vzpoura a Malá pevnost Terezín / Rebellion in Rumburk and The Small Fortress Terezín. In: Z/N 4/2014.
- Hejret Radek** 13. – 19. srpna 2014 se konal nultý ročník Pochodu po stopách hrdinů z Osvětimi do Žiliny v rámci projektu Vrba – Wetzler. Memorial. In: Ti 71/2014, s. 18.
- Herman Arnošt** Kniha o zločinných lékářích dál varuje: Nezapomínejme! Děsivý příběh „Ženy z bloku 10“ (Ikar) je výsledkem několikaletého detektivního pátrání německého novináře Hanse-Joachima Langa. In: Litoměřický deník 1. 10. 2014, s. 7.
- Hes Milan** Proměny Terezína v průběhu věků. In: Přísně tajně! Literatura faktu 3/2014, 134–141 s.
- Soud s vrahem „Pindou“. Velitel terezínské Malé pevnosti Heinrich Jöckel. In: Fakta & svědectví. Časopis o historii z nakladatelství Naše vojsko 4/2014, s. 28–31.
- Heydrich Lina** Můj život s Reinhardem. S úvodním slovem Heidera Heydricha, rozhovorem Heidera Heydricha s Hanou Benešovou a doslovem Jaroslava Čvančary. Praha, Nakladatelství Toužimský & Moravec 2012, 216 s.
- Hoffmann Pavel** Dnešní antisemitismus. In: Ti 71/2014, s. 3.
- Hollander-Lafonová Magda** Čtyři kousky chleba. Svědectví z Osvětimi. Praha, Euromedia Group a Ikar 2012, 152 s.
- Holocaust and Genocide Studies** Nr. 1–3/2014, Volume 28. Published by Oxford University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum 2014, 592 s.
- Holocaust: Between memory and history.** Papers from the Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Edícia Judaica Slovaca. Editor Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, 168 s.
- Homola Richard** Svědectví terezínských zdí – výzva pamětníkům. In: Ti 71/2014, s. 7.
- Horáková Křištofová Petra** Dětská opera Brundibár ve Vlaku Lustig. In: Ti 71/2014, s. 10.
- Hrochová Anna** Povědně památník nezastavily. Zpřístupní další část kolumbiária. Památník Terezín stále bojuje s následky povodní. Na letošní rok plánuje nové výstavy. In: Litoměřický deník 1. 2. 2014, s. 3.
- Chládková Ludmila** O spolupráci Vzdělávacího oddělení Památníku Terezín s Terezínskou iniciativou / About the cooperation between the Terezín Memorial Education Department and the Terezín Initiative. In: Z/N 1/2014.
- „Ich hätte nicht geglaubt, noch einmal hierher zu kommen“. Schicksale ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter und das Hamburger Besuchsprogramm 2001 – 2013. Katalog zur Ausstellung des Freundeskreises KZ – Gedenkstätte Neuengamme – erstellt im Auftrag der Senatskanzlei der Freien und Hansestadt Hamburg. Hamburg 2014, 216 s.

- Jančík Drahomír – Kalina Tomáš** Kořistní praxe Rudé armády v Československu v letech 1945–1946. In: Historický obzor 11–12/2014. Praha, Aleš Skřivan 2014, s. 265–277.
- Janečková Eva** Proces s protektorátní vládou. Praha, Libri 2012, 254 s.
- Jardim Tomaz** Mauthausenský proces. Americká vojenská justice v Německu. Praha, Academia 2014, 279 s.
- Jelínková Dita** Osudy aristokracie v Protektorátu. Perzekuce české šlechty se zřetelem k chlumecké větvi rodu Kinských. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 13–24.
- Jelínková Miriam** Smutný odchod Jiřího Fiedlera. In: Maskil 7/5774/2014, s. 7.
- Jirsíková Nina** Ravensbrück. Vzpomínky tanečnice. K vyd. přípr. Lenka Šaldová. Praha, Národní muzeum 2013, 80 s.
- Jouza Ladislav** Osudy rodiny Mandelíků, majitelů zámku v Ratboři u Kolína. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci, 2007, s. 164–185.
- Judaica Bohemiae XLIX/1–2/2014.** Praha, Židovské muzeum 2014, 132 s. + 136 s.
- Jindra Martin** Březohorský liturg Alois Tuháček. In: Podbrdsko XXI/2014. Vyd. SOA v Praze – Státní okresní archiv Příbram, Hornické muzeum Příbram 2014, s. 221–226.
- Kam zmizeli Geigerovi?** Spravedliví musí trpět. Dopady operace Anthropoid, zejména na moravskou část České pravoslavné eparchie. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 25–36.
- Kam zmizeli Geigerovi?** Projekt žáků ZŠ T. G. Masaryka Milovice – Mgr. Jana Třetinová. Milovice 2014, 80 s.
- Kaňák Petr – Krčmář Dalibor – Vajskebr Jan** S jasným cílem a plnou silou. Nasazení německých policejních složek při rozbití Československa 1938–1939. Vydal Památník Terezín 2014, 224 s.
- Kapralski Slavomir – Martyniak Maria – Talewicz-Kwiatkowska Joanna** Roma in Auschwitz. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Muzeum 2011, 165 s.
- Karla Košvance ocenil stát Izrael.** Železničář z Nových Kopist pašoval potraviny do židovského ghetta. Zachránil mnoho životů. In: Litoměřický deník 29. 1. 2014, s. 2.
- Kersting Ulrike – Drieschner Axel** „Es hat keiner auch nur ein Wort darüber verloren“. Ein historischer Rundweg erinnert an das „Ausländerkrankenhaus Mahlow“ bei Berlin. In: Gedenkstätten Rundbrief Nr. 174, 6/2014. Hrsg. Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2014, s. 3–10.
- Kinberg Tami** Education Center Activity. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 77, December 2014. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 12–13.
- Kitty Schwarzová** Impresions from Auschwitz Seminar. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 77, December 2014. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 14.
- Klein Rudolf** Jedna z 3792. In: Litoměřický deník 8. 3. 2014, s. 14.
- Kleker Jiří** Synagogues of East-Central Europe 1782–1944. Publisher Ministry of Foreign Affairs and Trade of Hungary 2014, 36 s.
- Kleker Jiří** Seminář pro české a polské učitele v Osvětimi / Seminar for Czech and Polish teachers in Auschwitz. In: Z/N 2/2014.
- Klinovský Petr** Seminář pro polské učitele / Seminar for Polish teachers. In: Z/N 3/2014. Tichá válka na Děčínsku aneb Četnictvo v osidlech špionáže (1935–1938). In: Děčínské vlastivědné zprávy 1/2014. Časopis pro vlastivědu Děčínska a Šluknovska č. LXIV. Vyd. Oblastní muzeum v Děčíně 2014, s. 11–39.
- Kocman Pavel** Soupis Židů v Čechách a na Moravě v raném novověku a jejich edice jako historický pramen: přehled edicí a literatury / Lists of the Jews in Bohemia and Moravia in the Early Modern Age and their editions as a primary historical source: Survey of editions and literature. In: Český časopis historický. Ročník 112, č. 2/2014, s. 295–311.
- Kocourek Ludomír** Recepce norimberských zákonů v Říšské župě Sudety. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské

- muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 46–59.
- Konzentrationslager Neuengamme** Geschichte – Nachgeschichte – Erinnerungen. Katalog der Ausstellungen. **Bd. I:** Hauptausstellung. Zeitspuren: Das Konzentrationslager Neuengamme 1938–1945 und seine Nachgeschichte. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Neuengamme von Detlef Garbe. Hamburg, Temmen 2014, 425 s.
- Konzentrationslager Neuengamme** Geschichte – Nachgeschichte – Erinnerungen. Katalog der Ausstellungen. **Bd. II:** Ergänzungsausstellungen. Dienststelle KZ Neuengamme: Die Lager SS. Arbeit und Vernichtung: KZ-Zwangsarbeit in der Ziegelproduktion. Mobilisierung für Kriegswirtschaft: KZ-Zwangsarbeit in der Rüstungsproduktion. Gefängnisse und KZ-Gedenkstätte: Dokumentation eines Widerspruchs. Haus des Gedenkens – Erinnerung an die Opfer des KZ Neuengamme. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Neuengamme von Detlef Garbe. Hamburg, Temmen 2014, 307 s.
- Kopačka Ludvík – Kupka Karel** Transporty Židů do Terezína a z Terezína v letech 1941–1945 (mapa). In: Akademický atlas českých dějin, Praha, Academia 2014, s. 441.
- Korčok Martin** Postavenie Židov na Slovensku v rokoch 1945–1948. In: Acta Judaica Slovaca. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 98–124.
- The Status of Jews in Slovakia between 1945–1948. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 112–142.
- Kotrč Rostislav** Slzy za zmařené osudy. In: NO 9/2014, s. 6.
- Kováříková Gabriela** Je pro mě důležité, abych se nelitovala. Maďarka Agi Gubíková o roli matky Helgy v dvoudílném filmu Poslední cyklista, který podle scénáře Tomáše Töpfera natočil Jiří Svoboda. In: Litoměřický deník 3. 5. 2014, s. 15.
- Krajina Vladimír** Vysoká hra. Vzpomínky. Editor Jiří Doležal. Praha, Eva a Milan Nevole 2004, 280 s. a XXVIII s. obr. příl.
- Kraus Tomáš** Evropské nůžky. Pietní shromáždění v Bruselu a Osvětimi. In: Rch 3/2014 a 12/2014, s. 3.
- Kraus Václav** Taková byla válka pro nás děti. Terezín (4) a (5). In: NO 11/2014, s. 7.
- Kubátová Hana** Nepokradeš! Nálady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945. Praha, Academia 2013, 267 s.
- Kubelková Radka** Dramatické osudy ministra Feierabenda a jeho rodiny, vězněné v Terezíně, Ravensbrücku a Dachau. In: TL 42/2014, s. 7–26.
- Kubica Helena** Pregnant women and children born in Auschwitz. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Muzeum 2010, 103 s.
- Kubíčková Klára** Pili jsme na kuráž. Odposlechy zajatců zrodily kroniku zla. In: Mladá fronta Dnes 3. 4. 2014, s. 10B.
- Kučera Martin** Karel Berman. Kronika života operního pěvce. Edice Paměť sv. 77. Praha, Academia 2014, 600 s., 24 s. obr. příl.
- Kulaviaková Dagmar** Nadaným chlapcům jméno Moravec štěstí nepřinese. In: History – Revue 3/2014, s. 92.
- Kulka Otto Dov** Cesta do satelitního města metropole smrti. In: Židovská ročenka 5775 – 2014/2015. Z hebrejštiny přeložila Magdalena Křížová. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, s. 83–91.
- Krajiny metropole smrti. Zkoumání paměti a imaginace. Praha, Torst 2014, 184 s.
- Kux Jan** Internační tábor Svatobořice a jeho postavení v Protektorátu Čechy a Morava v plánech nacistické válečné mašinérie v letech 1942–1945. Sborník příspěvků Mezinárodního kolokvia Kyjov 14. 9. 2007. Brno, Onufrius 2008, 264 s.
- Kvaček Robert** Čas po atentátu: Vojtěch Šustek – Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území tzv. protektorátu Čechy a Morava. Recenze. In: Dějiny a současnost 3/2014, s. 45.
- Kwiet Konrad** Insignia of nazi terror. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History 2014, s. 54–56.

- Kyncl Vojtěch** Ležáky. Obyčejná vesnice, SILVER A a pardubické gestapo v zrcadle heydrichiády. Pelhřimov, Nová tiskárna 2009, 300 s.
Stroje na smrt. Plynové vozy a nacistická technologie konečného řešení. Edice Traumata války – svazek 1. Praha, Nakladatelství Epoque a Nakladatelství Historického ústavu AV ČR, Praha 2014, 304 s.
- Kýr Karel** Prosečtí Sokolové a heydrichiáda. In: Přísně tajné! Literatura faktu 3/2014, s. 63–66.
- Lacina Lubor** Památník nacistického barbarství v Liberci. In: TL 42/2014, s. 45–64.
- Landschaft des Gedenkens** Multimediale Informationsplattform zur Shoah in Dresden und Terezín. In: Bulletin des Fritz Bauer Instituts, Einsicht 12, October 2014. Hrsg. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main 2014, s. 99.
- Lang Hans-Joachim** Ženy z bloku 10. Lékařské pokusy v Osvětimi. Praha, Euromedia Group, k. s. – Ikar 2014, 327 s.
- Lauder Silvie** Hitlerův zloděj umění. In: Respekt 8/2014, s. 50–56.
- Lhotová Markéta – Hamáčková Vlastimila** STIKO Liberec a osud majetku židovských obcí a spolků. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 207–225.
- Lidskost je tenká slupka a pod ní jsou běsi.** Rozhovor s Jiřím Padevětem vedl Luděk Staněk. In: Hospodářské noviny – Magazín Víkend 41/2014, 10. 10. 2014, s. 20–24.
- Liebl Martin** Setkání nad novou knihou vzpomínek Dagmar Lieblové. In: Ti: 69/2014, s. 14.
- Lipstadvá Deborah E.** Proč se Židé obávají. Deborah E. Lipstadvá píše o vzrůstajícím evropském antisemitismu. Článek vyšel 21. 8. 2014 v New York Times. Z angličtiny přeložil Matěj Stránský. In: Ti 71/2014, s. 2.
- Lizcová Zuzana** Přžila Osvětim, teď o holocaustu vypráví. In: Lidové noviny, 30. 10. 2014.
- Lohmann Nina** Směřování německého a mezinárodního výzkumu nacistického okupačního panství. Pohled na literaturu posledního dvacetiletí. (Trends in German and international research of the Nazi occupation regime in Europe. A review of the literature of the last two decades). In: Český časopis historický 1/2014, s. 85–108.
- Lónčíková Michala** Hana Kubátová: Nepokradeš! Nalady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945. Praha, Academia 2013. Recenze. In: Český časopis historický 1/2014, s. 146–148.
- Lorencová Anna** Zemřel Oldřich Stránský. In: Ti 71/2014, s. 5.
- Lozoviuková Kateřina** Ghetto Terezín a Mimořádný lidový soud v Litoměřicích v letech 1945–1948. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 71–95.
- Magdová Marcela** Divadelní vykřičníky nad Osvětimi. In: Maskil 5/5774/2014, s. 12–13.
- Malá Marta** Židovská tradice v terezínském ghettu. In: Bílá místa ve výzkumu holocaustu. Kolektivní monografie / Tomáš Jelínek a Blanka Soukupová (eds.). Praha, Spolek akademiků Židů 2014, s. 93–99.
- Malý Ivan** Společnost a kultura v Českých zemích 1939–1949. Praha, Národní muzeum 2013, 430 s.
- Maňák Pavel** Olomoucký pobyt a olomoučtí přátelé Ludwiga Wittgensteina. In: Židovská ročenka 5775–2014/2015. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, s. 52–64.
- Märc Josef** Zmizelí obyvatelé Chomutova v polovině 20. století. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 186–193.
- Margry Karel** Monografie über Theresienstadt: Wolfgang Benz – Theresienstadt. Rezensionen. In: Bulletin des Fritz Bauer Instituts 11/2013. Editor Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main 2013, s. 71–72.
- Marjanovič Teodor** Zemřel osvětimský vězeň Stránský. In: Mladá fronta Dnes 21. 7. 2014, s. A3.

- Maršák Jaroslav** Dva muži dokázali nemožné. V září roku 1943 do podzemní továrny v Nordhausenu mířila pracovní komanda vězňů. In: NO 24/2014, s. 8.
- Marxová Alice** Hudba je dar z nebe. Alice Herzová-Sommerová se dožila 110 let. In: Rch 1/2014, s. 23.
Století Jana Karského. In: Rch 4/2014, s. 23.
Svědkové času. Před 70 lety deportovali nacisté židovské umělce. In: Rch 10/2014, s. 23.
Zachránce. Třebíčský rodák A. Kalina získal titul Spravedlivý mezi národy. In: Rch 2/2014, s. 8.
Zemřel František Fröhlich. In: Rch 8/2014, s. 23.
- Matyášová Judita** František pomáhal, když bylo třeba. / Judita Matyášová ve spolupráci s Klárou Brtnovou a Sárrou Masopustovou. In: Mladá fronta Dnes 27. 8. 2014, s. 4C.
Život natruc Hitlerovi. Unikátní svědectví: LN na stopě záchranu 150 židovských dětí z Československa. In: Lidové noviny 5–6.
- Mayer Gregor** Gavros Rache. Das Attentat auf den österreichischen Thronfolger war den Zündfunke für den Ersten Weltkrieg. Der Todesschütze von Sarajevo war ein junger Gymnasiast. Was trieb ihn an? In: Profil 10, 3. März 2014, s. 32–34.
Verschwörung in Sarajevo. Triumph und Tod des Attentäters Gavrilo Princip. St. Pölten – Salzburg – Wien, Residenz Verlag 2014, 159 s.
- Mayorga Juan** Himmelweg. In: Židovská ročenka 5775–2014/2015. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, s. 73–82.
- McLeod-Lieblová Rita** O holocaustu v prérui. In: TI 68/2014, s. 17.
- Mizera Břetislav** Prežila jediná z rodiny [Doris Broulová]. In: NO 23/2014, s. 5.
- Moralisierung des Rechts.** Kontinuitäten und Diskontinuitäten nationalsozialistischer Normativität. Studien- und Dokumentationszentrum zur Geschichte und Wirkung des Holocaust – Jahrbuch 2014. Hrsg. Werner Konitzer und Fritz Bauer Institut. Frankfurt – New York, Campus Verlag 2014, 248 s.
- Moravec Jaroslav** Lidé z jedné ubytovny na Libochovicku. (K osudům uprchlíků z let 1938–1939). In: NO 6/2014, s. 8.
Sarajevské stopy v Terezíně. „Sladké je zemřít pro vlast.“ (Gavrilo Princip). In: NO 13/2014, s. 8.
- Morsch Günter** Sachsenhausen. Das „Konzentrationslager bei der Reichshauptstadt“. Gründung und Ausbau. Forschungsbeiträge und Materialien der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten Bd. 10. Berlin, Metropol Verlag 2014, 292 s.
- Mücke Pavel** Místa paměti druhé světové války. Svět vojáků československého zahraničního odboje. Praha, Karolinum 2014, 281 s.
Rámce paměti druhé světové války v českých zemích. Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje. Vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Centrum orální historie, Praha 2013, 228 s.
- Munk Jan** The Jewish Community in the Czech Republic since 1989. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from the Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Edícia Judaica Slovaca. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture 2014, s. 80–86.
Památník Terezín v uplynulém roce. In: TI 68/2014, s. 4.
Židovská komunita v České republice po roce 1989. In: Acta Judaica Slovaca 20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 70–75.
- Murmelstein Benjamin** Theresienstadt. Eichmanns Vorzeige-Ghetto. Aus dem italienischen von Karin Fleischanderl. Hrsg. Ruth Pleyer und Alfred J. Noll. Mit einem Nachwort von Wolf Murmelstein. Wien, Czernin Verlag 2014, 318 s.
- Museum Silesiae Opava** Slezské zemské muzeum 2014, 360 s.
- Nacistov premohol chlapec, ktorý sa nadýchal smrti.** Rozhovor s Philipem Bialowitzem pre denník Pravda 14. 10. 2013 vedl Miroslav Čaplovič. In: Acta Judaica Slovaca

20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 133–138.

- Nazis bested by boy who breathed in smell of death.** Interview with Philip Bialowitz talked Miroslav Čaplovič. In: *The Holocaust: between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013.* Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 153–159.
- Nechuttová Jana** Milena Šimssová: Svět Jaroslava Šimsy. Benešov, EMAN ve spolupráci s YMCA 2013. Recenze. In: *Český časopis historický* 4/2014. s. 796–799.
- Neitzel Sönke – Welzer Harald** Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání. Z německého originálu přeložila Nina Fojtů. Praha, Academia 2014, 527 s.
- Není to chodící anděl.** Spíš tvrdohlavý beran. Režisér a autor filmů Matej Mináč o Nicholasi Wintonovi řekl regionálnímu Deníku v rozhovoru s Martinem Dohnalem. In: *Litoměřický deník* 27. 10. 2014, s. 13 a 14.
- Neuner Pavel** Stopy Alfreda Bergela. In: *Ti* 70/2014, s. 15.
- Nezbeda Ondřej** Óda na radost v Osvětimi. Výjimečná kniha Otto Dov Kulky o dětství v Metropoli smrti. In: *Respekt* 37/2014, s. 60.
- Nicholas Winton, ostýchavý hrdina.** In: *Litoměřický deník* 27. 10. 2014, s. 13.
- Niwińska-Dunicz Helena** One of the Girls in the Band. The Memoirs of a Violinist from Birkenau. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Museum 2014, 179 s.
- Oba nás překvapila skrytá rodinná tajemství.** Barbara Wintonová, dcera zachránce židovských dětí Nicholase Wintona, říká v rozhovoru s Janou Podskalskou pro Deník. In: *Litoměřický deník* 2. 12. 2014.
- Období nesvobody 1938–1945** Konference. In: *Dějiny a současnost* 2/2014, s. 4.
- Oběti nacismu přijel do Terezína uctít i předseda vlády.** In: *Litoměřický deník* 19. 5. 2014, s. 1.
- O rodinném táboře, paměti a vzpomínání** Rozhovor s dokumentaristou a novinářem Adamem Drdrou vedla Alice Marxová. In: *Rch* 12/2014, s. 6, 7 a 13.
- Osvětimská knihovnice.** Rozhovor s Ditou Krausovou vedla Alice Marxová. In: *Rch* 3/2014, s. 6–7.
- Pachman Richard – Pachman František** Tylda. Román podle skutečného příběhu o lásce, naději, odvaze, transportech, terezínském ghettu a o tom, co válka napáchala v srdcích těch, kteří přežili... Praha, Nakladatelství Radek Červený – Knihovnice.cz 2014, 304 s.
- Památník Tereziín vyhláší na rok 2014** XX. ročník literární a XVIII. ročník výtvarné soutěže pod společným tématem „Mám se v Terezíně velice dobře...?“. In: *Maskil* 4/5774/2014, s. 17.
- Památník Tereziín zve na výstavu** Rodinný tábor 6. – 31. března 2014. In: *Maskil* 6/5774/2014, s. 15.
- Pařík Arno** To všechno nás postihlo... Nový cyklus Marka Podwala v Terezíně. In: *Rch* 5/2014, s. 12–13.
- Pátrání po pohnutém osudu Oldřicha Hornofa** *Litoměřický deník*, 20. 10. 2014, s. 12.
- Pavlát Leo** Za Jiřím Fiedlerem (4. 3. 1935 – 31. 1. 2014). In: *Rch* 4/2014, s. 3 a 10.
- Pelt Robert Jan van** Obzor naděje. Z angl. přeložila Alice Marxová. In: *Rch* 3/2014, s. 8–10.
- Pešek Jiří** Gerald Mund (Hg.): Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren. Aus den deutschen diplomatischen Akten von 1939 bis 1945 (VCC 127). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014, VIII + 689 s. In: *Český časopis historický. The Czech Historical Review. Ročník 112, č. 2/2014.* Praha, Historický ústav AV ČR 2014, s. 328–332.
- Vojtěch Šustek: Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území protektorátu Čechy a Morava. Edice historických dokumentů, svazek 1. Praha, Scriptorium 2012. In: *Český časopis historický. The Czech Historical Review. Ročník 112, č. 2/2014.* Praha, Historický ústav AV ČR 2014, s. 326–328.
- Placák Petr** Nacisticko-sovětský pakt proti Evropě. Několik poznámek ke knize Timothy Snyderova o Evropě mezi Hitlerem a Stalinem. In: *Paměť a dějiny* 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 125–131.
- Plachý Jiří** Dvě cesty na šibenici. Životní osudy příslušníků pražského Gestapa Wilhelma Wollnera a Friedricha Dennerta. In: *Paměť a dějiny* 2/2014.

- Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 89–107.
- Plakát v souboji ideologií 1914–2014.** Výstava 2. – 19. 5. 2014 v Centru současného umění DOX v Praze. In: Dějiny a současnost 3/2014, s. 5.
- Podbrdsko XXI/2014.** Příbram, Státní okresní archiv a Hornické muzeum 2014, 252 s.
- Podskalská Jana** Příběh Wintonových dětí se vrací do Prahy na fotografiích. In: Litoměřický deník 19. 5. 2014, s. 14.
- Pokorný Jiří** Dovolená s Heydrichem. Materiály. In: Soudobé dějiny 3/2014. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2014, s. 364–381.
- Pollak-Kinsky Helga** Mein Theresienstädter Tagebuch 1943–1944 und die Aufzeichnungen meines Vaters Otto Pollak. Mit historischen Fakten und Gesprächen mit Helga Kinsky ergänzt und herausgegeben von Hannelore Brenner. Edition Room 28, Berlin 2014, 288 s.
- Pollak Viktor A.** With The Star Of David Through The Theresienstadt Hell. Memoirs of Dr. Viktor A. Pollak. Saskatoon, Congregation Agudas Israel 2014, 140 s.
- Poljaková Marie** Terezínská bibliografie za rok 2013. In: TL 42/2014, s. 131–143.
- Popírání holokaustu je historická pornografie.** Rozhovor s Deborah Lipstadtovou. In: Hospodářské noviny 19. 6. 2014, s. 27.
- Pravda a lež** Filmování v ghettu Terezín 1942–1945. Výstava. In: Dějiny a současnost 1/2014, s. 6 + Maskil 4/5774/2014, s. 16.
- Prežitie holokaustu bolo vecou obrovského šťastia.** Rozhovor s Naftali Fürstem pre denník Pravda 2. 1. 2014 vedl Miroslav Čaplovič. In: Acta Judaica Slovaca 20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 139–144.
- Private lives of the Auschwitz SS.** Edited by Piotr Setkiewicz. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Museum 2014, 136 s.
- Projev Pavla Stránského k 70. výročí vyvraždění rodinného tábora.** In: Ti 69/2014, s. 12–13.
- Projev předsedy vlády ČR Bohuslava Sobotky na Terezínském tryzně.** In: Ti 70/2014, s. 4–5.
- Před 75 lety přijel Hitler a vyhlásil protektorát.** Největší ponižení v našich dějinách. In: Litoměřický deník 15. 3. 2014, s. 14.
- Předsedové parlamentů ČR a Německa se sešli v Terezíně.** In: Litoměřický deník 16. 9. 2014, s. 2.
- Příběh Romů / The story of the Roma** Katalog ke stálé expozici Muzea romské kultury / Catalogue of the permanent exhibition at the Museum of Romani Culture. Brno, Muzeum romské kultury 2012, 27 s. česky a 27 s. angl.
- Putík Daniel** Christian INGRAO: Believe and Destroy. Intellectuals in the SS War Machine. Z francouzského originálu Croire et détruire (Paris, Edition Fayard 2010) přeložil Andrew Brown. Cambridge-Malden, Polity Press 2013. Recenze. In: Český časopis historický 4/2014, s. 799–802.
- Reuss Anja – Schneider Kristin** Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte Maly Trostenez – Vergessene Orte der „Endlösung“. Erinnern und Gedenken an die Opfer der Shoah in Deutschland und Belarus. In: Gedenkstätten Rundbrief Nr. 174, 6/2014. Hrsg. Gedenkstätten Rundbrief, Berlin 2014, s. 19–25.
- Režisér Juraj Herz zavítal po 52 letech do Terezína.** Rozhovor s režisérem, scenáristou a hercem, rodákem ze slovenského Kežmarku Jurajem Herzem vedla Veronika Udatná. In: Litoměřický deník 8. 9. 2014, s. 1 a 3.
- Rittenberg Rebecca – Erban Arno** HAKL MAKL. The Life of Arno Erban Before, During, and After the Holocaust. As told to Rebecca Rittenberg. Edited by Renata Krakauer. Charleston 2014, 177 s.
- Rotbauer Tomáš** Bombardování Litoměřic a Úštěka na konci války. In: Litoměřický deník 2. 6. 2014, s. 2.
Bomby v roce 1945 dopadly i na Libochovice. In: Litoměřický deník 29. 5. 2014, s. 2.
Dramatické osvobození Lovosicka: střelba z tanku na kostel, masakr u olejny, sabotáž na dráze a propast smrti. In: Litoměřický deník 7. 5. 2014, s. 2.
Jaro 1945: Bomby dopadly i na Roudnici. Na náměstí popravili SSmany, kteří se odmítli vzdát. In: Litoměřický deník 10. 5. 2014, s. 2.
- Rous Ivan** Tábory a válečná výroba. Liberec, Kalendář Liberecka 2012, 269 s.

- Rudorff Andrea** Frauen in den Außenlagern des Konzentrationslagers Gross-Rosen. Berlin, Metropol Verlag 2014, 439 s.
- Rzędowska Anna – Feldman Dina** Getto żydowskie w okupowanym Piotrkowie. Piotrków Trybunalski 2014, 383 s.
- Řeboun Ota** Utajená poprava dostala tvář. Pamětní kniha 294 hrdinů a obětí heydrichiády popravených v Mauthausenu. In: NO 9/2014, s. 6.
- Saintourens Thomas** MAESTRO. Pátání po hudbě z koncentračních táborů. Z franc. orig. přel. Hana Běliková. Praha, Volvox Globator a Ústav pro studium totalitních režimů 2014, 230 s.
- Salomonovič Michal** Důstojné setkání ve Flossenbürgu. In: Ti 71/2014, s. 5.
Pochod živých každoroční návraty do Osvětimi. In: Ti 71/2014, s. 4.
- Sanierung – Rekonstruktion – Neugestaltung** Zum Umgang mit historischen Bauten in Gedenkstätten. Hrsg. Gabriele Hammermann und Dirk Riedel. Göttingen, Wallstein Verlag 2014, 183 s.
- Securitas imperii 24** Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014, 343 s.
- Sedlák Václav** Bohuslav Sobotka a Martin Schulz podpoří Terezín. „V Terezíně je třeba ke vzpomínkám na minulost přidat i péči o budoucnost,“ shodli se. In: Litoměřický deník 12. 4. 2014, s. 3 a 12.
Premiér podporuje zápis Terezína na listinu UNESCO. In: Litoměřický deník 9. 4. 2014, s. 2.
Prezidenti se poklonili památce obětí nacismu. Joachim Gauck a Miloš Zeman položili květy na bývalém popravišti v Malé pevnosti a věnce na Národním hřbitově. In: Litoměřický deník 7. 5. 2014, s. 1.
V novém Sadu smíření si návštěvníci zasadí strom – vzpomenu na oběti. In: Litoměřický deník 11. 7. 2014, s. 2.
- Sedláková Monika** Arizace potravinářských podniků a obchodů v Protektorátu Čechy a Morava. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 60–70.
- Segev Tom** Sedmý milion. Izraelci a holokaust. Praha – Litomyšl, Paseka 2014, 544 s.
- Seifertová Naďa** Alžběta Schwarzová (1923–1945) / Alzbeta Schwarzova (1923–1945). In: Z/N 2/2014.
Odešla Hana Greenfieldová (3. 11. 1926 – 27. 1. 2014) / Hana Greenfield has passed away (3rd November 1926 – 27th January 2014). In: Z/N 1/2014.
Semináře „Jak vyučovat o holokaustu“ / Seminars “How to teach about the Holocaust”. In: Z/N 2014.
Výstava „Pravda a lež. Filmování v ghettu Terezín 1942–1945“ / Exhibition “Truth and Lies. Filming in the Terezín Ghetto 1942–1945”. In: Z/N 4/2014.
Životní cesta Dagmar Lieblové / Life story of Dagmar Lieblova. In: Z/N 1/2014.
- Semotanová Eva – Cajthaml Jiří a kolektiv** Akademický atlas českých dějin. Praha, Academia 2014, 559 s.
- Setkiewicz Piotr** The Auschwitz Crematoria and Gas Chambers. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Muzeum 2011, 123 s.
- Shalit Ziv** Viktor Ullmann – composer and folk hero at Ghetto Theresienstadt. In: Newsletter Beit Theresienstadt, No. 77, December 2014. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 4–5.
- Shlain Margalit** 70 Years to the Chain of Deportations From Theresienstadt to Auschwitz in October 1944. In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 77, December 2014. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 8–11.
- Schreckensort Theresienstadt** Zuerst eine Gefängnisfestung des Kaisers – später ein von der Nazis eingerichtetes Ghetto für todgeweihte Juden. In: Profil 10, 3. 3. 2014, s. 34.
- Schuster Michal** Testimonies of witnesses to the Roma holocaust at The Museum of Roma Culture in Brno. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 143–152.

- Výpovědi pamětníků romského holokaustu v Muzeu romské kultury v Brně. In: Acta Judaica Slovaca. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 125–132.
- Skauti v Roudnici slaví 100 let.** Kulaté výročí připomíná výstava. In: Mladá fronta Dnes 9. 1. 2014, s. B1 a B3.
- Sklenář Michal** Eucharistia et labor. Životní příběh Josefa kardinála Berana. In: Soudobé dějiny 1–2/2014. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2014, s. 227–231.
- Slade Anne** The Document box: A precious legacy. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History 2014, s. 25–26.
- Sládek Pavel – Ziss Daniel** Mojžíš Voskin-Nahartabi. Zapomenutí židovští intelektuálové v českých zemích. In: Rch 12/2014, s. 10–11.
- Smetana Vít** Strašlivá historie v nedbalém překladu. Timothy Snyder: Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem. Recenze. In: Dějiny a současnost 2/2014, s. 45–46.
- Snyder Timothy** Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem. Praha – Litomyšl, Paseka + Prostor 2013, 495 s.
- Správný čas, správné místo** Rozhovor s Barbarou Wintonovou vedla Naďa Klevisová. In: Vikend, Magazin Hospodářských novin č. 43, 24. 10. 2014, s. 26–27.
- Stauffenberg a „Operace Valkýra“.** Atentát na Hitlera z 20. července 1944 / Stauffenberg und die „Operation Walküre“. Das Attentat auf Hitler vom 20. Juli 1944. Gedenkstätte Deutscher Widerstand, Berlin a Památník Terežín 2014, 102 s.
- Stejskalová Helena** „Evakuace“ koncentračních táborů. Nacistické pochody smti. In: History – Revue 3/2014, s. 30–32.
- Straka Pavel** „Mám se v Terežíně velice dobře...?“ / „Do I really feel so good in Theresienstadt...?“. In: Z/N 3/2014.
- Střechová Lucie** Mezinárodní seminář „Holokaust ve vzdělávání“ / International seminar „Holocaust in Education“ in Terežín. In: Z/N 1/2014.
- Miroslava Burianová:** Móda v ulicích protektorátu. Život, oděv, lidé. Grada, Praha 2013. Recenze. In: Dějiny a současnost 10/2014. Vyd. Praha, Lidové noviny 2014, s. 55.
- Sugarman Roslyn** Cooking with words. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History 2014, s. 20–23.
- Signs of Life.** Our new major exhibition for 2015. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History, s. 30–31.
- Suhr Marianne** Wir sind angekommen. Interviews mit Angewanderten. Berlin, Bebra Wissenschaft Verlag 2013, 141 s.
- Suk Jiří** Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989–1990. Studie a dokumenty. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2014, 184 s.
- Surmanová Kateřina** Zachránce židovských dětí sir Nicholas Winton přijede v říjnu do Prahy. Převzme Řád bílého lva. In: Hospodářské noviny 10. 10. 2014, s. 7.
- Surviving the holocaust was matter for great joy.** Interview with Naftali Fürst talked Miroslav Čaplovič. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 160–167.
- Svědectví terežínských zdí.** In: Ti 70/2014, s. 20.
- Sýkorová Jana** Židé a Mostecko v průběhu staletí. In: Židé v Čechách. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, s. 113–123.
- Szabó Miloslav** Populist. Antisemitism. On the Theory and Methodology of Research into Modern Antisemitism. In: Judaica Bohemiae XLIX/2/2014. Prague, Jewish Museum 2014, s. 73–88.
- Šidlo Jindřich** Ten, který řekl světu o holokaustu [Rudolf Vrba]. In: Hospodářské noviny 12. 9. 2014, s. 22.
- Šimová Kateřina** Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích. Obraz „Žida“ jako „nepřítele“

- v propagandě pozdního stalinismu. In: Soudobé dějiny 1–2/2014. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2014, s. 11–43.
- Šmolová Jana** Akce v Památníku Terežín / Events in the Terežín Memorial. In: Z/N 3/2014.
Osobnost lékaře Jana Levita a jeho spojení s terežínskými represivními zařízeními / The Personality of Doctor Jan Levit and his connection to Terežín repressive facilities. In: Z/N 4/2014.
- Šiška Miroslav** Čí byla tvář chlapce na fotografii z prvního dne. In: Rudé právo 15. 3. 2014 – Příloha Historie, s. 20–23.
- Šplíchalová Jana** Truth and Lies: Filming in the Ghetto Terežín 1942–1945 (transl. S. Hattersley). In: Judaica Bohemiae XLIX–1/2014. Praha, Židovské muzeum 2014, s. 107–115.
- Špringl Jan** Ian Kershaw: Konec. Německo 1944–45. Brno, JOTA 2013. Recenze knihy. In: TL 42/2014, s. 114–123.
Malá pevnost v době první světové války / Small Fortress in the times of WWI. In: Z/N 4/2014.
Sonderbehandlung v osudech vězňů – Jiří Langer (1916–1945) / Sonderbehandlung in the fate of prisoners – Jiří Langer (1916–1945). In: Z/N 2/2014.
Sonderbehandlung v Policejní věznici Terežín / Sonderbehandlung in the Police Prison in Terežín. In: Z/N 2/2014.
- Štástka Tomáš** Vnučka ji hraje na Broadwayi. Švandovo divadlo nastudovalo pro newyorskou scénu příběh české herečky Hany Pravdové. Isobel Pravda v něm ztvárnil svou babičku. In: Mladá fronta Dnes 21. 7. 2014, s. A11.
- Štěpková Tereza** Projekt „Terežínská iniciativa a Institut jako součást kultury paměti po roce 1989“. In: Ti 70/2014, s. 14.
- Štichová Eva** Kabarety a hry v terežínském ghettu. In: Ti 70/2014, s. 18.
- Štusák Karel** Nebál se, a fungovalo to. Prezident České republiky Miloš Zeman uděluje Siru Nicholasi Wintonovi Řád Bílého lva I. stupně. In: NO 24/2014, s. 3.
Nucená práce. In: NO 16/2014, s. 6.
Útěk z továrny na smrt. In: NO 5/2014, s. 6.
„V Osvětimi byli hrdinové jen vězni...“. In: NO 2/2014, s. 6.
- Šustrová Radka** Chad Bryant: Praha v černém. Nacistická vláda a český nacionalismus. Recenze. In: Dějiny a současnost 9/2014, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014, s. 55.
- Švec Štefan** Česky psané časopisy pro děti (1850–1989). Vydavatel Univerzita Karlova a Národní muzeum v Praze. Praha, Karolinum 2014, 708 s.
- Švecová-Zborníková Lenka** Odpusť, ale nezapomeň. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy připravila cyklus přednášek o heydrichiádě. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 138.
- Tauchen Jaromír** K výročí okupace. Konference Období nesvobody 1938–1945, Brno 12. března 2014... In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014, s. 133–134.
- Teaching Historical Memories in an Intercultural Perspective.** Concepts and Methods Experiences and Results from the TeacMem Project. Reihe Neuengammer Kolloquien, Bd. 4. Berlin, Metropol Verlag 2014, 262 s. + 1 DVD.
- Terežínská tryzna 2014 / Terežín commemorative ceremony.** In: Z/N 3/2014.
- Terežínský rodinný tábor mohl být nacistickým divadlem pro svět.** Rozhovor s historikem Pavlem Zemanem z Ústavu pro studium totalitních režimů. In: Litoměřický deník 8. 3. 2014, s. 14.
- Terror in der Provinz Brandenburg.** Frühe Konzentrationslager 1933/34. Hrsg. Günter Morsch und Agnes Ohm unter Mitarbeit von Iris Hax. Schriftenreihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Bd. 46. Berlin, Metropol Verlag 2014, 176 s.
- Theobald Paul** Anwalt der Bedrängten. Spurensuche: Das AOK-Haus wird 100 Jahre alt – Sein Erbauer Moritz Mayer ist 1942 im KZ Theresienstadt umgekommen. In: Frankenthaler Zeitung – Die Rheinpfalz Nr. 22, 27. 1. 2014.
- Tichý František** Princ se žlutou hvězdou. Život a podivuhodná putování Petra Ginze.

- S přispěním Chavy Pressburger (Evy Ginzové). Vydalo Nakladatelství GEUM a Gymnázium Přírodní škola ve spolupráci se sdružením Terezínská iniciativa, Památníkem Terezín, Židovským muzeem v Praze a Muzeem Yad Vashem Art Museum v Jeruzalémě v roce 2014, 384 s.
- Tommy Karas**
Trojan David (1932 – 2014). In: Rch 12/2014, s. 3.
- Trunk Isaiah** „Nemučte nás čekáním...“ Radiotr, holocaust a vzpomínky. In: Dějiny a současnost 10/2014. Vyd. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2014, s. 49–51.
- 2014 – Seventy Years to the German deception efforts at Ghetto Theresienstadt.** In: Newsletter Beit Theresienstadt No. 76, April 2014. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 8.
- Udatná Veronika** Richard slaví padesát let provozu. Temná minulost Richarda. In: Litoměřický deník 16. 9. 2014, s. 1 a 2.
- Unser einziger Weg ist Arbeit.** Das Getto in Łódź 1940–1944. Eine Ausstellung des Jüdischen Museums Frankfurt am Main in Zusammenarbeit mit Yad Vashem. Redaktion Hanno Loewy und Gerhard Schoenberner. Hrsg. Jüdisches Museum. Wien, Löcker Verlag 1990, 288 s.
- Uzel Filip J. K. V.** Atentátník. In: NO 13/2014, s. 8.
Nebylo člověka, co by si ho nevážil [Josef Pikora]. In: NO 12/2014, s. 4.
Vlastenecký profesor Miloslav Broft. In: Litoměřický deník 6. 5. 2014, s. 2.
Vyzvednutí ostatků Gavrila Principa zasáhlo i Roudnici. In: Litoměřický deník 5. 6. 2014, s. 2.
- Vaněk Michal** Odkaz Sobiboru – vo svetle projektu revitalizácie Múzea a pamätného miesta. In: Acta Judaica Slovaca 20/2014. Vydalo Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, Bratislava 2014, s. 84–88.
The Legacy of Sobibor – In light of a project to renovate The Museum and commemorative site. In: The Holocaust: Between memory and history. Papers from The Conference held in Bratislava on September 30th – October 1st, 2013. Published by Slovak National Museum – Museum of Jewish Culture, Bratislava 2014, s. 97–101.
- Vaksberg Arkady**
Vážený pane Pěkný. Stalin proti Židům. Praha, Beta 2011, 239 s.
Z dopisů Rudolfa Vrby k redakci jeho knihy připravila Alice Marxová. In: Židovská ročenka 2775 – 2014/2015. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, s. 92–110.
- Velfl Josef** Z dějin protinacistického odbojového hnutí na Hřebenech. In: Podbrdsko WWI/2014. Vydavatel SOA v Praze – Státní okresní archiv Příbram, Hornické muzeum Příbram 2014, s. 183–197.
- Velková Jitka** Vzpomínka na Brokovy. O někdejších majiteli mlýna „Na valše“. In: Rch 7/2014, s. 19.
- Vidláková Michaela** Konference v Berlíně – a pár úvah k tomu. In: Ti 71/2014, s. 16.
Neobyklá novoročenka. In: Ti 72/2014, s. 4–5.
Tommy Karas. In: Ti 72/2014, s. 7.
Šťastná to žena... Alice Herz-Sommerová (26. 11. 1903 – 23. 2. 2014). In: Ti 69/2014, s. 21.
Štafetu nesou dál! In: Ti 68/2014, s. 13.
- Visit from the Living** 70 years to the International Red Cross delegation visit at Ghetto Theresienstadt. In: Newsletter Beit Theresienstadt. Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2014, s. 9–10.
- Vodička Milan** Vzorové „árijské dítě“ byla ve skutečnosti Židovka. In: Mladá fronta Dnes 3. 7. 2014, s. A5.
- Vrzalová Jana** Plyn, plyn..., pak oheň. In: NO 20/2014, s. 6.
- Výstava Památníku Terezín / Exhibition of the Terezín Memorial.** „Reflexe velké války“ / “Reflection of the Great War”. In: Z/N 3/2014.
- Vytrhlik Jana** Moritz Kohn – Terezín archive. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History 2014, s. 27–29.
- Významné návštěvy v Památníku Terezín / Important visits in the Terezín Memorial.** In: Z/N 3/2014.

- Vzácný nález v Terezíně.** In: Litoměřický deník 13. 12. 2014, s. 1–2.
- Vzpomínky /Memories** Vydal Památník Terezín 2014, 224 s.
- Vzpomínky na Arnošta ... a na Osvětim.** Rozhovor s Hanou Lustigovou-Hnátovou vedla Dana Emingerová. In: Magazín Mladé fronty Dnes 34/2014, 21. 8. 2014, s. 26–30.
- Walter Garry** The essence of survival. In: Yearbook 2014. Sydney Jewish Museum Holocaust and Australian Jewish History, s. 37–40.
- Wanitschek Gerhard** Dr. Henry Mowschenson. Ze Šumperka do Malawi a nikdy zpět. In: Maskil 5/5774/2014, s. 16–17.
- Weberová Kateřina** Maškaráda kolem smrti (nejen) Tivadara Sorose. Před sedmdesáti lety odstartoval holocaust maďarských Židů. In: Maskil 7/5774/2014, s. 4–6.
- Weil Bernd A.** Unvergessene Nachbarn. Das Schicksal der Eisenbacher jüdischen Familien. Norderstedt, BoD – Books on Demand 2013, 359 s.
- Weilová-Pelcová Nina** Nina Weilová – Osvětimský vězeň 71978. Paměti přeživší holocaust. Město Švihov 2014, 96 s.
- Wintonová Barbara** Není-li to nemožné... Život sira Nicholase Wintona. Praha, Argo 2014, 288 s.
- Wünschmann Kim** Bebores Auschwitz: Jewish Prisoners in Nazi Concentration Camps, 1933–1939. Dissertation, Birbeck, University of London, 2012 – Herbert-Steiner Preis 2014. In: Mitteilungen DÖW – Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Nr. 219/2014, s. 2.
- Year Book 2014** Sydney, Sydney Jewish Museum 2014, 93 s.
- Zeman Pavel** 15. březen 1939 a obsazení Pražského hradu. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 58–69.
- Zeman Petr** Terezínské písňové cykly 1941–1944. Vydavatel Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Edice Studia Musica. Ústí nad Labem 2007, 110 s.
- Zmizelá věda.** S historiky Michalem V. Šimůnkem a Antonínem Kostlánem o knize Disappeared Science (Zmizelá věda), dokumentující osudy vědců a intelektuálů židovského původu v letech 1939–1945. In: Paměť a dějiny 2/2014. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky 2014, s. 70–77.
- Židé v Čechách.** Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci. K vydání připravily: Vlastimila Hamáčková, Monika Hanková, Markéta Lhotová. Praha, Židovské muzeum ve spolupráci se Severočeským muzeem v Liberci 2007, 228 s.
- Židé v Čechách 2.** Sborník příspěvků ze semináře konaného v září 2008 v Nýrsku. K vydání připravily: Vlastimila Hamáčková, Monika Hanková, Markéta Lhotová. Praha, Židovské muzeum 2009, 167 s.
- Židé v Čechách 3.** Sborník příspěvků ze semináře konaného v říjnu 2010 v Tachově. K vydání připravily: Vlastimila Hamáčková, Monika Hanková, Markéta Lhotová. Praha, Židovské muzeum 2011, 178 s.
- Židé v Čechách 4.** Sborník příspěvků ze semináře konaného v říjnu 2012 v Trutnově. K vydání připravily: Vlastimila Hamáčková, Monika Hanková. Praha, Židovské muzeum 2013, 274 s.
- Židovská ročenka 5775 – 2014/2015** Sestavili Alice Marxová a Jiří Daniček. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2014, 240 s.
- Židovské muzeum v Praze připomene největší jednorázovou vraždu československých občanů za druhé světové války.** In: Maskil 6/5774/2014, s. 14–15.

Zpracovala Marie Poljaková, Památník Terezín

TEREZÍNSKÉ LISTY 43/2015
SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení doc. PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.; Iva Gaudesová;
Mgr. Jana Havlínová; Miroslava Langhamerová;
PhDr. Jan Munk, CSc.; PhDr. Marek Poloncarz;
Mgr. Jan Špringl; Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Oswald s použitím obálky Milana Janáčka
Překlad resumé: Jan Valeška (do angličtiny),
Peter Zieschang (do němčiny)
Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová
Pro Památník Terežín vydalo v roce 2015 Nakladatelství OSWALD, Praha

Náklad 600 kusů

ISBN 978-80-87242-27-8

© Památník Terežín, 2015

V terezínském táboře ve volném čase kreslil a maloval. Byl také často obsazovaným hercem ruského táborového divadla. Podle informace v dopise Vladislava Kurky měl být Marzuvanov po uzavření Brest-litevského míru repatriován v červenci 1918 „druhým ukrajinským transportem“, tedy na území obsazené německými a rakousko-uherskými vojsky. Poslední zmínka o jeho přítomnosti v Terezíně je z 1. 7. 1918, kdy Kurka vyřizoval v dopise manželce maliřovo poděkování za vajíčka. V prosinci 1920 Marzuvanov už pravděpodobně pobýval v Aténách, které se pak staly jeho domovem na další čtyři desetiletí. Lze tak usoudit z údajů na jeho portrétu N. P. Chimony, který je signován a datován „M. M. Афина [=Atény] 15 – XII 1920“. V letech 1928–1960 Marzuvanov pracoval v keramickém závodě v Aténách jako umělecký keramik. Byl členem Svazu umělců Řecka a zúčastnil se všeřeckých výstav umělců v letech 1938, 1939, 1940, 1948, 1952, 1957 a 1960. Navrhoval také divadelní scény. Zemřel v roce 1962 v Aténách, jeho hrob v ruské části 3. aténského hřbitova se nezachoval.

Hlavní zdroje informací: VHA Praha, fond Zajatecký tábor Terezín 1914–1918, karta zajatce Morsuwanow M. P.; <http://www.artrz.ru>, hesla Mardzuvanov M., Khimona N.

Tomáš Raichl, Památník Terezín

ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗІН
TEREZIN MEMORIAL
ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT

ISBN 978-80-87242-27-8

9 788087 242278